پسي ڳاڙها گل

رسول بخش پليجو

پسي ڳاڙها گل

(ڪهاڻين جو مجموعو)

رسول بخش پليجو

سنڌي ادبي پبلشنگ ايجنسي
حيدرآباد سنڌ
جنوري ١٩٨٥ع

ڪتاب:	پسي ڳاڙها گل
	(ڪهاڻين جو مجموعو)
ڇپائيندڙ:	بلاول لطيف
ڇپيندڙ:	سردار پرنٽنگ پريس، گاڏي کاتو، حيدرآباد - سنڌ
ڇاپو:	پهريون
سال:	جنوري ۱۹۸۵ع
تعداد:	۲ هزار

قيمت: 15-00
پندرهن رپيا

PASI GARHA GUL (A Collection of short stories)
By RASOOL BUX PALIJO
Printed at Sardar Printing Press, Hyd.
Published by Sindhi Adabi Publishing Agency,
Gadi Khato, Hyderabad-Sindh.

ڏالي

محروم ۽ مظلوم سجاڳ سنڌياڻين جي،
جيڪي سهڻي لطيف جي سورمين جي نقش قدم تي هلندي،
پنهنجي ۽ پنهنجي قوم جي تقدير بدلائڻ لاءِ،
همت ۽ سورهيائيءَ سان جاکوڙ پيئون ڪن.

— رسول بخش پليجو

فهرست

	عنوان	صفحو
۰۱	مختصر تعارف	۱-۸
۰۲	جتي باهہ ٻري	۹-۳۸
۰۳	پسي ڳاڙها گل	۳۹-۷۵
۰۴	سچ جو ڏينهن	۷۶-۸۹
۰۵	اج آڪڙيا آئيا	۹۰-۱۰۸
۰۶	وڍيو هئين تہ ويهہ	۱۰۹-۱۱۵
۰۷	بختاور	۱۱۶-۱۵۲

(برسات ۾ چڇپيل)
آگسٽ ۱۹۸۴ع

مختصر تعارف

رڳو گذريل پنجن سالن جي عرصي ۾ لکيل سنڌي ادب جو ڏي جائزو وٺبو ته به معلوم ٿيندو ته اسان ادب ۾ صحتمند ۽ صالح قدرن جو اضافو ڪندا رهيا آهيون. سنڌي اديب سنڌ ۾ لکندو رهيو هجي يا دنيا جي ڪنهن به ٻئي حصي ۾، هو هر حالت ۾ جديد ترين معلومات جي تلاش ۾ رهي ٿو، پڙهي ٿو، خيال ۽ حوصلي سان لکي ٿو، پاڻ کي ذميوار ۽ فرض شناس سمجهي لکي ٿو، بهترين تحريرون پڙهي ٿو، ڪوشش ڪري ٿو ته هو هڪ اديب جي زندگي گذاري ۽ انساني سماج ۾ جيڪو ڪم ڪيس ڪرڻ گهرجي سو ڪندو هلي. مخالف به انهيءَ ڳالهه جي اقرار ڪرڻ کان رهي نه سگهندا ته سنڌ جي اديبن جي اڪثريت فڪري طرز عمل رکي ٿي. سنڌ جا اديب نظرياتي وفاداريءَ جو ثبوت ڏين ٿا ۽ هر اهڙي سوال تي جيڪو ڪائنا نظرياتي سنگت ۽ ساٿ جي تقاضا ڪري ٿو، هو پاڻ ۾ ملي اهڙي سنگت ۽ اهڙو ساٿ ٺاهين ٿا ۽ هڪٻئي سان سهمت رهڻ ۽ سهڪاري رهڻ جو عهدنامو ورجائين ٿا. اهڙا ڏي دوست اسان کي سنڌي ادبي سنگت ۾ ملن ٿا ۽ ٻيءَ هر ادبيءَ سنگت ۾ به ملن ٿا جيڪا سڌريل ذهن جا نوجوان هلائين ٿا يا تجربيڪار اهڙا بزرگ هلائين ٿا جن جو ادبي تجربو اڌ صديءَ جي ادبي تجربي جيترو آهي.

اهڙي ڏي پس منظر ۾ رسول بخش پليجو به لکندو رهيو آهي. اسان گذريل ٿورڙي عرصي ۾ عصري تحريڪن، هرعصر قدرن، تاريخ جي ڪردار، نظرين جي متحرڪ قوت، ۽ جدا جدا

طريقن جي ڦرمار ۽ انساني سماج ۾ سرمائي جي آدار تي هٿراڊو تصورن جي حمايتي بنيادن ۽ جدا جدا طريقن جي آزارن، عذابن، ڏکن ۽ ڏاکڙن جو ذڪر ڪندا رهيا آهيون. اسان ورجائي ورجائي پڇي چڪو آهي ته اسان (يا انساني سماج) ڪيترين ئي نمونن نمونن جي غربتن ۽ مايوسين جو شڪار آهيون پر اسان زنده آهيون، ”آهيون“ ۽ لڳاتار جدوجهد ۾ آهيون ۽ اسين اڳين ئي رهنداسون. هنن سوالن تي اسان دنيا جي ٻين زبانن ۾ موجود ادب جي مدد به ورتي آهي، مثال طور اسان ”فلسفي جو ابتدائي ڪورس“ ۽ ”علم تدريس مظلومن لاءِ“ جهڙا ڪتاب ترجمو ڪري پڌرا ڪيا آهن. انهيءَ ئي پس منظر ۾ اسان ادبي تنقيد جي موضوع تي به لکيو آهي ۽ پليجي صاحب هن سوالن تي ”سندي ذات هنجن“ جي عنوان هيٺ لکي، هن سوال تي به پنهنجو ڪردار ادا ڪيو آهي.

محترم پليجو اڄ به ڪاٺ ۾ آهي، ڪالهه به ڪاٺ ۾ هو ۽ ان ڪان اڳيون ڏينهن به هُن ڪاٺ ۾ گذاريو هو ۽ شايد سڀاڻي جيڪو سج اڀرندو آهو به پليجو پاڻ ڪنهن آزاد زمين تي ڪاٺ ڪان ٻاهر ڏسي نه سگهندو؛ پر اڳين ٿيندو آهي، ۽ سنڌ جو اديب انهيءَ سڄيءَ ۽ سربستيءَ ڳالهه کان واقف آهي، ۽ اهو ئي سبب آهي جو هو لکي ٿو ۽ سندس ڪتاب بازار ۾ وڪامن ٿا، ماڻهو آهي پڙهن ٿا ۽ پوءِ چون ٿا ته ”دوستو! توهان کي مبارڪ هجي جو اهو ڏينهن پري نه آهي جڏهن اسان هڪٻئي کي ڳري لڳائي پوءِ هڪ وڏي قطار ٺاهي بيهنداسون —— تمام وڏي قطار جيڪا هڪ طرف وڃي اُفق سان لڳندي ۽ ٻئي طرف اُفق وٽان نڪرندي نظر ايندي، ۽ ان وقت ماڻهو قطارون ٺاهي ان قطار ۾ شامل ٿي رهيا هوندا ۽ ان وقت ڪو به ڪنهن جو غلام نه هوندو.“

پليجي جو ويساهه به ايڏو ئي وڏو ويساهه آهي ۽ هن جو اتساهه به ايڏو ئي وڏو آهي.

پليجو تمام سٺو لکي سگهي ٿو، لکي ٿو ۽ تمام گهڻو به لکي سگهي ٿو، پر ڳالهه رڳو ايتري نه آهي: جنهن دور ۾ عام ماڻهو ڪار جي ڊرائيور تي رڳو انهيءَ ڪري اعتماد ڪن ٿا جو آهو ڊرائيور آهي يا ڊاڪٽر تي انهيءَ ڪري اعتماد ڪن ٿا جو آهو ڊاڪٽر آهي توڙي جو زياده حياتيون انهن ئي "ڊرائيور" نما ۽ "ڊاڪٽر" نما ماهرن جي غفلتن ۽ جهالتن جي ڪري تلف ٿين ٿيون، پليجو جاڳي ٿو، لکي ٿو ۽ پنهنجو پاڻ کي پڌرو ڪري ٿو، سمجهائي ٿو، سڃاڻائي ٿو ۽ قبول ڪرائي ٿو. ان ڪري پليجي جو ادبي ڪردار به ڪافي نمايان ۽ نرالو ئي رهيو آهي. هن کي معلوم آهي ته ڊاڪٽرن ۽ ڊرائيورن جهڙا "اڏا اونڌا ويچ" رڳو جسمن جي لاءِ ئي نه پر تحريڪن جي لاءِ به نقصانڪار ٿي سگهن ٿا، هاڃيڪار ٿي سگهن ٿا. ان ڪري اسين ته سمجهون ٿا ته هن طرح جو به ڪو تعارف پليجي جي پنهنجيءَ اديبائيءَ سوچ جي عين پٽاندر ثابت ٿي نه سگهندو .... پر 'متان چوي پروچ ته هن هيڻيءَ مان ڪين ٿيو!' بس ڳالهه ئي ايتري آهي. نه ته جناب پليجو سنڌ جي انهن اديبن جي باري ۾ به اختلافي راءِ رکي ٿو جن جو ذڪر مون مٿي منڍ ۾ ئي ڪيو آهي. جناب پليجو صاحب جيڪو تقرير توڙي تحرير جو صاحب هئڻ جي ناتي سان جڳ ملوڪ اديب به آهي سو پاڻ ڪيترن ئي اديبن جي باري ۾ ڄاڻائي ٿو ته "خبر ناهي ته هي 'صاحب' يا هو 'صاحب' چوڻ ڇا ٿو گهري." يا، جيئن هُن "سنڌي ذات هنجن ۾" ڄاڻايو آهي، "ڪي ماڻهو اجائيءَ ڏيگهه، بيڪار بحث، ڇتڪي ضد ۽ جهالت ۾ ورتل آهن. پر سنڌس انهيءَ تصنيف کي به عام طور تي پڙهيو ويو، سمجهيو ويو ۽ اديبن عام طور تي اهين چيو ته "جيڪي لکي ٿو سو سون آهي ۽ اسان کي پڙهڻ گهرجي." ڇو جو سنڌ جي اديب جي ادب سان هڪڙي "ڳانڍاپي جي ڳالهه" ٿيل آهي ۽ هن کي ڳالهين تي قائم رهڻو آهي.

پليجي صاحب شاهہ جي ڪلام جي باري ۾ تقريرن جي مدد سان جيڪو سمجهائڻ گهريو، ان کي بہ عام ماڻهوءَ توڙي اديب گهڻو پسند ڪيو ۽ سنڌس هڪڙو ڪتابڙو ”وڳ ڪيئن وسرياهہ“ گهڻو پڙهيو ويو، جو ان ۾ ادبي تنقيد جي باري ۾ بہ وضاحتون ملن ٿيون ۽ اميد آهي تہ پليجي محترم جو هي ڪتاب بہ تمام گهڻو پڙهيو ويندو، جو هن ڪتاب ۾ بہ صاحبِ ڪتاب جو آهو ذهن ڪم ڪري رهيو آهي جيڪو انقلابي قوتن کان متاثر آهي ۽ جيڪو پاڻ هڪ انقلابي قوت جو مظهر آهي: پر سڀ کان وڌ ڳالهہ تہ سنڌس زبان تصوراتي ادب (فڪشن Fiction)، ڪلچري ادب توڙي زراعتي ڪلچر جي زبان جي مثالي نثر کان سواءِ دل ڏوڙيندڙ خيالن جو هڪ بهترين مثال آهي. مثال طور پليجو صفحي ۴۲ تي لکي ٿو—

”۽ پوءِ ڳوٺ جا نوجوان هوندا هئا ۽ سندن اکيون هونديون هيون — شوخ اکيون، گهوريندڙ اکيون، تڙتا ڪيندڙ اکيون، حيرت ڀريل واڏڙيون اکيون، هيسيل اکيون، موالي اکيون، واجهائيندڙ اکيون، عبادت ڪندڙ اکيون، ڀرن هيٺان وڇائجندڙ اکيون، چربون ۽ مست اکيون، ڏيجاريندڙ، منجهائيندڙ، دل جي تار تار کي ڇيڙيندڙ ۽ خوابن جي دنيا ڏانهن سڏيندڙ اکيون. آهي اکيون ڪيس ڪنهن انڄاتل ٻوليءَ ۾ چونديون هيون: ملوڪان، تون هن ڳوٺ ۾، هن ڌرتيءَ تي، هن آسمان هيٺ اڪيلي ۽ نرالي آهين. تنهنجو ڪوبہ ثاني شريڪ ڪونهي. تون سونهن آهين“.

ملوڪان جي باري ۾ هنن اکين ۽ سونهن جو پس منظر تہ شايد تحقيق گهرندو پر جيڪو موجود آهي آهو بہ پليجي صاحب جي پنهنجي اهميت جي خيال کان انتهائي اهم آهي ۽ آهو بہ وڏي غور جي دعوت ڏئي ٿو. پليجي جي ”ملوڪان“ ڪٿي رهي، ان جو ڇا ٿيو، سا خبر ناهي يا آها ملوڪان سنڌس ڪهاڻيءَ ”پسي ڳاڙها گل“ جي هڪ ڪردار ملوڪان ۾ بہ ڪا آهي، پر

پاڻ پاڻيجو جيڪو جڳ ملوڪ سنڌي ۽ سنڌ دوست آهي ان جي اکين جو الميو اڄ وڏيڪ اهم بڻجي ويو آهي.

جيئن اسان عرض ڪيو پليجو ڪاٺ ۾ آهي. هو هڪ خطرناڪ اهڙيءَ بيماريءَ جي ور چڙهي ويو آهي جنهن ان جي عجب جهڙين اکين تي برو اثر ڪيو آهي ۽ پليجي جهڙو شير مڙس بينائيءَ کان محروم ٿي رهيو آهي. خطرو اهو آهي ته دنيا جو هڪ انقلابي انسان، خلوص ۽ بهادريءَ ۽ انقلابي قوت جو هڪڙو پيڪر، جڳ جهان جي اکين جهڙين اکين کان ويهي ويندو. چا، اهڙيءَ حالت ۾ مظلوم دنيا اِهو ”تماشو“ اکين سان ڏسي سگهنديا! ’حيف هجئي ڙي آسمان، توکي حيف هجي!‘

پليجو هڪ دنيا جي لاءِ ”سهڻو مائهو“ آهي پر هو اڪيلو نه آهي. سياڻي جڏهن ويندا لڙڪ لهي ۽ ٽيندڙيون اکيون اکين جهڙيون، تڏهن پليجي جون اکيون به ائين ڳائيندون جيئن حضرت شمعون * جڙن ڳايون ويون آهن. اسان چئون ٿا ته پراميٿس ** کي آزاد ڪيو. هُن پهريون دفعو نه سهي پر هزارن سالن کان پوءِ به وري هڪ دفعو سنڌ کي ۽ ساز ۽ سوز سان آباد هن ڌرتيءَ کي ملوڪان جي اکين جهڙيون اکيون ڏنيون آهن. توهان به ڏسو پر پليجي کي به ڏسڻ ڏيو. "Prometheus chained" ”پراميٿس ڪاٺ ۾ ۽ پراميٿس آزاد“، and Prometheus unbound" پنهي جي وچ ۾ ڪو وڏو عرصو ڪونه لڳندو آهي پر تاريخ جو اهو دور ناعاقبت انديش انسانن جي لاءِ عبرت جو سبب بڻجندو آهي. سياڻا ماڻهو پنهنجن محسنن تي مهربان هوندا آهن ۽ اياڻا انسان رڳو پنهنجي هٿ جي ترِيءَ کي به ڏسي نه سگهندا آهن.

---

* مشهور فلم ”سئمسن ۽ ڊلائلا“ ۾ سئمسن جي اکين ڪڍڻ واري واقعي ڏانهن اشارو آهي.

** يوناني ڪٿائي هيرو (Prometheus) جنهن انسان کي باهه کان واقف ڪيو هو.

جيئن اسان ڇيو آهي پليجو هر قسم جو سنڌي نثر لکي سگهي ٿو پر انهيءَ ڪمال ۽ طرز جو نثر ٻه لکي ٿو جيڪو شايد هُن ڪان اڳي نه لکيو ويو آهي. پنهنجي هن ڪتاب ۾ هُن جو نثر سنڌس علائقي جي زبان جو بهترين مثال آهي. عورت جي زبان ۾ سنڌي زبان جو نثر جيڪو پليجو هن ڪتاب ۾ آڻي ٿو اهو پڙهي وري پڙهڻ جهڙو آهي.

پليجي جو هيءُ ڪتاب ڪهاڻين تي ٻڌل هڪ ڪتاب آهي. هي ڪهاڻيون ته اڳي به شايع ٿيون آهن پر انهن جو وري وري شايع ڪرڻ هر طرح ڪان ضروري آهي. ڪي ڪهاڻيون جيئن ”سچ جو ڏينهن“ واري ڪهاڻي ٿوريءَ ڦيرڦار سان وري شايع ڪيون پيون وڃن.

مصنف ڳالهه ٻولهه جي هنر جو وڏو ماهر ٿو ڏسڻ ۾ اچي. هرڪا ڪهاڻي هو گفتگوءَ جي فن جي مدد سان اپاري ٿو. هُن جا ڪردار سڌي سنواٽي ۽ عام فهم آها زبان ڪم آڻين ٿا جيڪا سندن اوسي پاسي هر ماڻهو ڳالهائي ٿو. هن طرح مصنف پنهنجين ڪهاڻين جي مدد سان ٻه پنهنجن ڪردارن جي باري ۾ باريڪ ترين معلومات ٻه مهيا ڪري ٿو سگهي. پهريون ٻه ڪهاڻيون نه زرعي ڪلچر جي زبان تي ٻڌل انساني معاملات جي باري ۾ مهارت مان لکيل ڪهاڻيون آهن. باقي ڪهاڻيون سماجي گهرو شعور ڏيندڙ ڪهاڻيون آهن ۽ تمام وڏيءَ حد تائين سڌريل ۽ سمجهه پريون ڪهاڻيون آهن. انهن ڪهاڻين جا موضوع عام ۽ محنت ڪش عوام جي بهادريءَ، محبت، سچ، حوصلي، همت ۽ برداشت جي انهن تصورن تي ٻڌل آهن جيڪي خالي ۽ تصوراتي وٿن جي بجاءِ عملي ۽ واقعي تصور ۽ حالتون ٻڌائين ٿا ۽ سمجهائين ٿا. هنن حالتن ۾ پليجو ائين لکي ٿو جيئن ڪو گورڪي لکندو هجي، جو هُن جي اڳيان شاعراڻيءَ دنيا جي جاءِ تي عملي جدوجهد ۽ ڇڪتاڻ جي دنيا موجود آهي.

هنن ڪهاڻين ۾ پليجو سنڌ جي عوام ۽ محنت ڪش مزدور ۽ هاريءَ جي سماجي حالتن ۾ انهيءَ جوهر جو متلاشي رهيو آهي جيڪو سنڌ ۾ تمام وڏي درجي ۽ معيار سان موجود ته آهي پر سنڌ جي اديب کي به گهڻي ڀاڱي ڏسڻ ۾ ڪونه آيو آهي. مصنف ڇاڪاڻ ته پنهنجي سياسي نظريي جو مبلغ به آهي جيئن هر نظرياتي اديب کي هئڻ گهرجي به، هو اهڙي سماج مان پنهنجي سماجيات جا اصول ٺاهي ٿو، سمجهائي ٿو ۽ پکيڙڻ گهري ٿو. پر هر ڪهاڻيءَ جي حالت ۾ هو سنڌ جي ذهن، ريت، حوصلي، همت ۽ برداشت جو راوي آهي ۽ اها ئي آها روايت آهي جنهن کي "جيئڻ جي همت" (Courage to live) ٿو چئجي.

هنن حالتن ۾ پليجو پاڻ کي به هڪ ڪردار جيان پيش ڪري ٿو — گهڻو ڪري هرهڪ سياسي ڪهاڻيءَ ۾. ڪٿي هو وڪيل آهي، ڪٿي قيدي ته ڪٿي هو پنهنجيءَ تحريڪ جو باني ۽ پرچارڪ. پر هر حالت ۾ هو سچو راوي آهي. هن جو هر ڪردار سچو، حقيقي، جيئرو جاڳندو ۽ عوامي قسم جو ڪردار آهي. ڪردار عورتن جي باري ۾ به پليجي جو رويو اهڙو ئي آهي. ملوڪان کان وٺي بختاور تائين، جيئن پڙهندڙ پاڻ ڏسي سگهندا، هر عورت رڳو بهادر ۽ همت ڀري نه آهي پر حوصلي واري به آهي ۽ حسين ۽ جميل عورت به.

بيشڪ اها ڳالهه ممڪن آهي. ممڪن ڇا بلڪ سچي آهي ته پليجي سان ۽ ان جي سياسي فڪر ۽ طريقي سان ڪن پڙهندڙن کي اختلاف به هجي، پر اها ڳالهه به سچي آهي ته اديب پليجي سان اختلاف جي گنجائش تمام گهٽ آهي.

پر تنهن هوندي به اسان کي انديشو آهي ته پليجي جي ٻيڙيءَ تي سفر ڪرڻ وارن کان سواءِ باقي هر شخص، وينديءَ هنن لفظن جي لکڻ واري جي لاءِ به، وڏيءَ صراحت سان ائين چئي ٿو سگهجي ته "ڪسي ڪه ڪشته نه شد از قبيلهء ما نيست" (ترجمو: "جيڪو ڪٺو نه ويو آهي سو اسان جي قبيلي مان نه

آهي.) ان ڪري آءٌ ذاتي طور تي هنن لفظن لکڻ جي لاءِ پاڻ اڳ ۾ ئي پليجي کان معذرت گهرندي اهو لکڻ ٿو گهران ته، ڪٿي به ٿوهان مون سان اتفاق نه ڪريو ته، مون کي افسوس ڪونه ٿيندو، جو آئي آءٌ سمجهندس ته مون ٿوهان سان انصاف نه ڪيو هوندو.

هونئن ايما آهي به هڪ حقيقت ته هن ڪتاب جي رکڻو مهاڳ لکڻ لاءِ به آءٌ نه ٿو سمجهان ته آءٌ موزون قابليت وارو ماڻهو آهيان. پليجو به چوي ٿو ته ”وڏيو هئين ته ويهه نه ته وڃيو وات ونءُ تون!“ پر هڪ اديب جو ادبي فرض؟
خير! خدا حافظ!

حيدرآباد، سنڌ

۲۰ ڊسمبر، ۱۹۸۴ع — م . ح . عاربادي

جڏي ٻاهر پري

ڪتي جي ٻاٽ تي، سونا ڇرڪ ڀري، رلي منهن تان لاٿي. آهستي ڪري ننڍڙي موسي جي ٽنگ پنهنجي ٽنگ تان لاهي، ان تي رلي وجهي، اونداهيءَ ۾ سنڀالي سنڀالي پير رکندي، در وٽ اچي نهار ڪيائين. ٻاهر ماڻهن جو ڊنب بيٺو هو. ماسي رحمت واري ڳالهه سچي هئي. سندس دل ٻڏي ويئي.

”خميسا، خميسا ـــ ابا آهي ڪو مڙس ماڻهو؟“

هن آواز سڃاتو. حاجي جمعي جو ڳرو، دهشت ڀريو آواز ڪير نه سڃاڻي!

”ابا، ابا،“ هن ڀِٽڪو ڪري ڀِٽس کي سڏيو. هلندي ديڳڙي تان ٽاپو اچي وِٽس، ’آئي الله‘.

”چوري ڪجاڙو آ؟“ خميسو ننڊ مان ٻاهوڙو ڪري اٿيو. جوِٽس آمي ڇرڪ ڀري اٿي ويٺي، ”هان، ڪنهن سڏ ڪيو؟“ ”ٻاهر ماڙهو بيٺا آهن.“ سونا هنڌ تي ويهي رلي مٿان ڪندي چيو. سندس لڳ ساهه ڇڏيندا ويا. دل تي هٿ رکي ڏنائين، ڏڙ، ڏڙ! جهڙي ريل گاڏي.

”ڪير آن؟“

”حاجي جمو آ، ٻيا ته الائجي ڪير آن!“

”ڪجاڙو ويو آهين؟ آڏين جو رُلي مٿا آهن!“

خميسي ٻڙ ٻڙ ڪري قميص وجهندي چيو ۽ پرچ هيٺان هٿوراڙيون ڏيئي ٻيڙيون ماچيس نهارڻ لڳو. ”ڀاڻين ڪر ڳل چاڙهيو آهي، ٻيو ڪجاڙو آ!“ آميءَ چيو.

”ڀاڻم جو ڪهڙو ڏاڙو هيو آم؟“

”ڏاڙهو هيو آني تڏهن ته ڦوج چاڙهي آيو آ.“

”ته ويندو به ڦوج سوڌو گس وٺيو پيو.“

”توهان هير پٽري پوندين. هير تا ڦلي پڏيو گڏهه تي چاڙهيني.“

”گڏهه تي تا چاڙهينم جو آهيان پاڳل!“

”پاڳل ناهينءَ ته ڪهڙو جونت ۾ آهينءَ؟ هير ڏاڏر پڏنبدي ته نچي ٻيهي رهندين. نالي الله جي، اسين ڪونه تا پاڻين لا ڪريو پاڻ کي ڪوري ڪاري ناحق ۾ وجهون. اسان کي چريا گهچ ٻولي ڪونه کنيا آهن. تنهن ڪان ماڳي ڏڪ هٽي ماري وجهينس ته هيڪڙو سور ته ٿينون. باقي پاڻ مان ڏني وائٽي دوزڪ ۾ ڪونه ويندو.“

”ڙي هاڻ توهان وات ته جهل!“

”ڙي لڏي ويا، ڊڪ آهيو؟“ حاجي جمعي واڪو ڪري چيو.

”آيو، آيو.“ خميسي باڪس جي تيلي هڻندي چيو.

”ڪميس پيو وجهي پانيان!“ عارب چيو.

”پيٽيان جا پٽ ڪاڏاسين!“ جانوءَ وٺي ٽپ ڏنو. ڪتي سٽ ڏيئي سٽڻ جو ٻهل ڪيدي ورتس.

”ڪتو، ڪتو.“ خميسي ٻوڙي ڪتي کي لت ٺڪاءَ ڪرائي. ڪتو ’ڪئون، ڪئون‘ ڪندو وٺي ڀڳو.

”راڄ، پلي ڪري آيا، ڙي، هڪو پڙڇ ٻڙڇ ته ڪٽي آ.“

”ها، نهاريان پيئي.“ اونداهي گهر منجهان آميءَ جو آواز آيو.

”اڇا پيئي آئينءَ؟ هي ته ٻيهي ٻيهي سڪي ويا.“

”اي، هاڻ اٽي ٿي تا ويهون. اڇو پٽ لڳو پيو آهي.“

”نه ڙي نه،.... پڙڇ ته آئينءَ؟ هن جوٽس کي سڏ ڪيو.

”چوزا ته ڪٺان.“ جوٽس ٻڙڇ گهليندي چيو. هٿ گنديءَ جي پلاند سان ڏڪي، سيني کي ڏنائين.

”ماما وريام آهينءَ ڪ؟“

”نظر نٿو پوني ڪ؟ پيٽيان آهين ته جڙد مڙد!“ عارب کلي چيو.

”بس هاڻ اڇي اجهيا آهيون. جڙديون مڙديون ويئيون.“ هوءِ گهر موٽي ويئي.

”خيرسان، راڄ ڪان خبرون وٺ.“ حاجي جمعي ڪانب ڪئي، وهاڻي کي ٽيڪ ڏيئي چيو.

”ادا پڌايو.“

”عارب پڌاءِ خبرون.“ حاجي جمعي دستور موجب اول ٻين کي آڇ ڪئي.

”نه، تون پڌاءِ.“

”هارون ملان پڌاءِ خبرون. پڌاءِ، پڌاءِ.“

”وريام، موسان جانو؟“

پڌاءِ، پڌاءِ. پاڻيءَ هوندي تيم ڪونه ٿيندو؟“

”ادا، اسان جون مڙيئي خير، جاٽين سجاٽين ٿو....“

هئو.“

”يارن جا غلام....“

”مادٺ، چڱا مڙس!“

”اهڙا پهر، الله ۽ الله جي رسول جي پاڙي ۾، آن يارن جي پاڙي ۾ ٻيا سات گذاريون. اڄ ويو هوس ٻني تي ور ڪرڻ. ٻني ٻه ماڻهن جي مالن ڪائي چٽ ڪري ڇڏي آهي، ڪو ٽي، ٽم وڃي ڇڏئون آهي....“

”مون ڏٺي هئي ته هن ته پلي هئي....“

”ويئي چٽ ٿي! صفا هٿ جي تري....“

”ها، هي سمن جو مال ڪنهن کي سگهو ساهه ڪٽڻ ڪونه ڏيندو. چوڻ وارو ماڙهو ڪونهي...“ سومار ملين چيو.

”ابا وڃ ڪڏي ڪيري ٿي. انين جو ٽڙ ڏاڍو آهي. چوڌري زبردست ماڻهو آهي. ڪنهن جي ڪانه ٿي هلي.“ حاجي سڪئي چيو.

”اڙي ڇڏيو انهن خبرن کي، وڃو ڪم جي ڳالهه ڪيو. سڄي رات ويٺا ڪونه هونداسين.“ عارب چيو.

”سو ڳالهه تي ڪير ته رات جو رُلي آيس گهر. هير گهر سڻو پيو هوس ته پاڻين ياقب آيو ته مون سان ميڙ تي هلو. پاڻم خميسو مون سان ڪاوڙيل آهي، تنهن کي هلي پرچائي ڏيو. اسان چوس ادا حاضر. اهڙي سٺي مت شل خدا سڀني کي ڏي. تنهن لاءِ ڪاهي اچي ڏوجا پير ورتاسون پيو مڙيئي خير....“

”گهرجي خير. حاجي خوش آهيو؟“

”شڪر آ.“

”جوڙ پڙ؟“

”الحمدالله.“

”دين ايمان؟“

”رب جو فضل!“

”شال خوش هجو!“

”پانجي مهرباني.“

”اسان جو سارو خير. سڃاڻو ٿا، پارن جا غلام، اها پهر، ڪير لپ وڪٽيو، آن پارن جي اجهي ۾ پيا سات گذاريون....“

”الله جو اجهو آ.“

”اتي ويٺا الله الله ڪريون. بازار ۾ ڪير لپ ڏيئي، ٿڪي ٽٽي، اچي ڪريس ته مٿان سڏ ٿيو. آن کي الله آندو، گڏياسين، پير ورتاسين، پيو مڙوئي خير.“

”گهرجي به خير. خميسا خوش آهين؟“

”شڪر آ.“

وري ساڳي خوش-جوڙ ٽئين سر شروع ٿي ويئي.

آمي ڏوٿي دڪاني پنهنجي وٽ، سونا ۽ موسي جي برج جي ڪنڌ تي ويهي رهي. ميڙ گهر کان ڳچ پنڌ تي ويٺي هئي. فقط ڪنهن ڪنهن مهل ڪو آواز ڇڄندو ٿي ٻڌڻ ۾ آيو. هوءَ سوچڻ لڳي. ’خميسي جو سائو منهن ٿيو! ويٺو پانجن بابن سان رهائيون

ڪري. اٿئي شرط ڪڙو منهن نٿو ڏين ته جيڏانهن جا آهن تيڏانهن
هليا وڃن. پاڻس منهن ڪاري ڪي وڏيڻ ۾ اچي عشق لڳو آهي.
هڪڙي رن کي ڏئي ڇڏيئين جا يا عمر جاننگ لوڏي، ڳوٺن جا
گيسمارا ڪري مري ويئي. هاڻ آمي پانجي ڏيءَ بدو ڏيئي
سڦوران ڦينجيءَ جي ٻوٽ-ڏوري نرمل سان شادي ڪرائيس.
سڦوران جي چرئي گهڇ پٽ کي ڪير ڪتيءَ جو ٻچو به نٿو
ڏي، تنهن کي وري آمي ڏيءَ بدو ڏي ته ياقب خان سيج چڙهي.
ٻيو سڄو راڄ ڇڪي ويو، باقي آمي نڏڪي سيني کي سولي
تي هٿ آئي آ. سيڪو ڏاڙهه ڏڪائيندو اچي. حاجي جمي پانجي
ڏيءَ لا تپيداريءَ جو ڪٿيو هٿ ڪيو. عارب ڏڪر جون
ڪار منهنيون ڏيون تخت ڏجائيون تين؛ باقي آميءَ جي ڏيءَ کي
چريون بلائون مٿي ۾ هڻڻ لاءِ ڏورا ٿي اچي بيٺا آن. خدا ڪا
مٺن جي ٻچن ۾ رڙ وجهي، پانجي چاڍن ۾ لهن. مون غريب
بيواهيءَ جي ڀنيان اچي پيا آهن.' سندس اکين ۾ پاڻي اچي ويو.
'سڄي عمر درد ڏنم. امان مرهاڙي تنجڻ ۾ ڇڏي ويئي.
ابا سدائين مهاٺين جي ڀنيان ميائين تي پيو هوندو هو. سڄي عمر
ماءن جي درن تي ڏڪا جهليم، ڇڙٻون سنيم، گولپا ڪيم. زال ٿي
ڪانم ٿيس ته خميسي کي ڏئي ڇڏئونم. گهوٽ پيا به هئا، پر
زتيمين لاءِ ڪنهن کي ڪسڪات ويندو؟ هجي ماءُ پيڻ جنهن کي
قياس پوئي. نه ته سومار به ته ابا جي سوٽ جو پٽ هو. ان کي
ڪين ڏنئون.' سومار جو خيال ايندي سندس گهنج گهنج ٿيل منهن
تي هڪ شرميلي لجاڙي مرڪ تري آئي. 'ڳورو ڳورو جهڙو ٻناڻ.
ماٺهو پانئين ته بيٺو ڏسانس. دهشت جهلڻ جي ڪانه هوندي هيس.
ڏاڍو نياڳو هو. پاسي مان مٿيندو هو ته ٻڳهو شوڪارو پري
ڇوندو هو --- 'الله! توجي آهيان.' پيا پاڻيندا هئا ته وڏو ملئون
آ، الله کي پيو ياد ڪري! تنهن ڏينهن وڇيڻءَ مهل ڦڙ ڦڙ پي
پئي. تن ڏينهن وڏيري جمعي جي ٻني تي ڪالڪان ۾ ويٺا هئاسين.
سسٽم ويئي متوائي ۾ ڦاتا ڪرڻ. خميسو مال سان هو. گهر ۾

پڪي ٻه ڪونه هو. مون ويٺي گهر ماندان گج پردو. ڪنهن مٿل ڏسان ته سومار پيو اچي. آءٌ ڪٽس ڏسي اٿي وڃي گهر جي ڪنڊ ۾ ويٺيس، ته منهن جي پڪائي ڪري، منجهه گهڙي اچي هٿ ڏنئينم. چي، ’سوٽ خوش ته آهين.‘ ’هاڻ آءٌ ڇا ڪريان! ڪٿي هٿ ڏنوميئنس. منٺي اهڙو وٺي زور ڏنو جو مون کان ڪيهه نڪري ويئي. اکين ۾ پاڻي اچي ويم. مونجي رڙ ٻڌي منهن جو پنو لهي ويس. ننڍڙي ٻار گا منهن پلڪڙو ڪري چيائين، ’سوٽ، بشڪ ڪرينم، مون کي پينسان خبر ڏي ڪانه پيئي. برانچ تي لاباري لا ٿي ويس. چوم ته مومل سوٽ کان موڪلائي وڃان. حياتيءَ تي ڀروسو ڪونهي. وري يا نصيب، ميلئون يا نه ملئون.‘ مونجا لڱ ڪانڊارجي ويا. پر رکو ايترو چوم ’ادا، وائي ته سولي ڪر.‘ پوءِ ڪي ڪيترا ڏينهن پانجي منهن پٺي رنم، الاجي ڪو؟ لکئي جا ليک آن. ڪنهن جو ڏوهه ڪونهي. انگ لکيل ڪينه هو. جنهن سان لکيل هو تنهن سان ٿيو.

’خدا جو ڏينهن رکيو آ، خميسي ٻه مون سان وڃائي ڪونه غربت شاهوڪاري ته آهي الله جي وس، ٻندي جي وس ڪانهي. باقي مون کي ڏک ڪونه ڏنئين. تکر آهي. اچي ويس رڇڪڙي ته هٽي ٻڌي رکندم. وري ذري سات کان پوءِ اهڙي جو اهڙو. سو ٻه ماند. هاڻ گاريون ڏهُ تي ڏيندو، ڀاڏِ اهڙي ڪندو جو ماڻهو پاڻئيندو ته بس هاڻ ٿو پورو ڪريم، پر ڏڪ ٻڪ ڪونه هڻندو.‘ مڙس جي پل پر جي ڪاوڙ جو تصور ايندي سندس دل ۾ پيار جي لهر اچي ويئي. ’سونا تي ته ساهه ٿو ڇڏي. مٺس ماڻس جو نالو رکئين آ، سو اما کان سواءِ سڏ ڏي ڪونه ڪريس— اما جي گهٽون، اما جو گابو، اما جا چوڙا، اما جي هيءَ ڳالهه، اما جي هوءَ ڳالهه، گهورجان گهورجان پيو ٿيندو. تينيان سونا ڳري تان پاند لاهيو، مست ٿيو، بي افعالي نموني ٻانهون هڻندي گهڙا کنيو پٺي آئي. تنهن تي اچيم جا بخيلي ته بجن ۾ جهلي اچيو ٿي ڏونگري ڪٽيو وناس، ته مڙس اچيو ٿو ڪاوڙجي. ڦٽ ماريم

ٻي ڳالهه ڪانهي. چي — 'مهڙي ٿهڙي نڪر مونجي گهر مان. اما سونا ڪي روز ٿي مارينءَ.' ماڻس سونا به وڏي رقم آهي، هن مرڪي، لوڏو هڻي، ٻيار وچان سونا ڏانهن ڏٺو، جا چپ چاپ ستي پئي هئي. 'مان ڪريو پيئي آهي. حرام جو ڪٽي ڇُري. ڇو نه ڪر ستن ننڍن ۾ ستي پيئي آهي. ناتر ڪنهن جاءِ جي. مون کي ڪو خبر ٿي ڪانهي. اسان به ماڻهو چاريا آن. رڳو ڏور ڪونه چاريا آئون. ڪچان ڪانه ٿي ته پئي ڪانهي. سمجهان سڀ وئي. سڦوران جي پٽ جو ناٽو ٻڌي، ڇوريءَ جو اندر سڙي ويو آهي. اڄ رحمت سڀڻس ڪنيس ته — سانجهيءَ ڇاڇهين مٿڙ ڪريو ٿو اچي. توکي ڇاڇهين جي بدي ۾ سڦوران جي پٽ کي ٿا ڏين. ته جهڙي هئي تهڙي هارجي وئي. مٿي ٽان جهڙو گهڙو لاٿئين تهڙو هٿن مان ڪري پيس. ٺوٺ نڪورو گهڙو ڦش ڦش ٿي ويو. اڃا آيو ڏينهن وٽي آئي آهيان. مٿي ٽي هٿ رکي پٽ تي ويهي رهي. دل کي چوم ته گهڙو نه قلبان ٿيو پر ڇوريءَ کي ڇا ٿيو! ٻوڙي وڃي اٿاريومينس. چومينس — ڏيڙي توجون ڪو اچي مٿيون منجهيون آن؟ دشمنين ماڻهين ته ڪانه مٿي آهي جو مٿي کي هٿ ڏيو وئي آهينءَ؟ تون وٽي رنگ ڏس! آئون آهيان مٿي جو سڦوران جو اهو مٿو ڇريو ڇرپٽ مونجي لڏڻ ڏيءَ سان لائون لهندو. دلداري ڏني آمينس تڏهن مس مس وڃي منهن ۾ پاڻي پيس. هيڪڙي ڏينهن ۾ ڇوري ڇيچي لڙهي وئي آ!' ڪانئس تڏو شوڪارو نڪري ويو. ست پنج ڪينهه، هڪڙي ڏيءَ آهيم. ٻه ننڍڻ ۾ موٽي ويون. ٻوٽيٽريءَ جو پٽ، ٻن سان جو وري ويو. سسٽم چوئي — هن نياڳيءَ جو اولاد ٻچندو ئي ڪونه. خميسا ٻي شادي ڪر. سڄي ڇمار نانگو نپنو ته ڪونه وڻو هوندين. خميسي کي به جهڙو ڪر ماڻس جي ڳالهه وٽي، سو مون کي منهن ٿي نه ڏٺي. سڄو ڏينهن پيو ماڻس سان ڪچهريون ڪري. نيٺ الله ٻلو ڪريس، رحمت وڃي ٻيبي آمنت گاديءَ ڏجائيءَ کان سڳو وٺائي آئي ڏنئيم، ستين ڏي پڙ جدا ٻاسارائيم،

تڏهن مس مس وڃي سونا پيٽ ۾ ٿيم. سڀ چون ته ڪاڻ ٻچندي.
آءٌ به لهرين وچ ۾ هيس. پر رحمت کي آفرين آهي. چوئين —
چري! بيبي امنت جو سڳو نه لڳو ته مونجي سينڌ ڪوڙي چڙج،
مون چئين اکين آزمودا ڏٺا آهن. تون الله، الله جي رسول تي،
مرشيد تي رکيو ويٺي هج. ڏس ته ڪيئن تا دشمنن جا ڪارا منهن
ٿين. ٿيو به ائين سونا کي ڪوسو واءُ به ڪونه لڳو. اڄ سونا
سونا آهي. جيڪو ٿو ڏسي سو چوي ته — پيٽيان آسي، هيءَ ڏي
ڪٿان چائي اني؟ آءٌ ڪليو چئان جهنگ مان ڪٽي آئي آهيان.
چون — پيٽيان، تو ۽ خميسي جو منجهس آرڪاٽو ڏي ڪونهي.
چوري جهڙي منڊم آ ٻي ڳالهه ڪانهي! هن سڦوران ڦنجيءَ جو
ته مڪو مڃي وٻو. سڄي ڳوٺ ۾ خواري اٿاريئن. آميءَ، سونا سومار
مان چائي آ. ڦتج ڳالهه ڪئي ته چوڻي تي ته رنون، انڌيون ته
ڪونه ٿيون آهيو؟ چوريءَ جون اکيون، نڪ، مهاندو نٿيون ڏسو؟
سومار مان ڪو تر گهٽايئن آهي؟ چوري اڇي اڇي جهڙي ڪپاهه.
نڙيءَ مان پاڻي پيو بکيس. جهڙي يورپين جي ڏيءَ! اهو اما
سومار جو ٻج آهي، ٻئي جي جاءِ ڪانهي. ڪوڙي ڪار-منهين!
پانجو ته سومار ڏينهن محشر جو پـاءُ ٿئي. پاڻلاءِ اهڙو هوندو
جهڙو ابا ڏٺو! ٻين ڏان ڪئين آهي تيتري اجري ويٺي آهي. ڏيٽس
ڪار منهين جو ٻوٽ سُوٽل ته پٽس چريو گهڇ سچائي سگ مليا
اٿس.'

اِتي حافظي جي سمنڊ تي ٻي لهر تري آيس. 'سونا پنجن
سالن جي هئي. رحمت جن سان گـڏ شيخ جني جي ڪاليءَ تي
وٺي ويئي هيس. سرهي صابڻ سان وهنجاري سهنجاري ڳاڙهي سٽيءَ
جو پـرت سان پريل چولو ۽ سادي موڙي جي سٿڻ وڌاميئس.
اڇي وائلي جي زريءَ پريل پوتي مٿان ڪرائي ميئس. ڪنن ۾
اڌ توري جا ڏُر، نڪ ۾ بولو، ڪنڌ ۾ رحمت جي ڏيءَ واري
ڪنمال، پيرن ۾ چمر ۽ اکين ۾ سوئيري جي ڪاني وجهي،
جهڙائي جهالرائي جڏهن چوري در مان ٻاهر ڪڍيم تڏهن رنن جا

وات ڦاٽي ويا. ماسي رحيمان مرهاڻيءَ ڏسندي شرط ٻويان هڪل
ڪري چوم — گڏهه، گڏهه! هي ڇا ٿي ڪرين؟ متان ڇوري
ٻاهر ڪڍين. هٿي ڪا دشمنين نظري وجهنديس .... مرهاڻي ٽڪون
مڪيس ته ڇوري اگهيو ڇڏي ته هٿيس ٿي آهستي ڪري مٺ.
ڇي — مٺي، هيءَ ماڻهين دشمن هٿي نظرائي ماري وجهنديئي.
آءٌ پيئي ڪلان ته ٿي چوئي — ائي ٽورو ڏند ڪڍ، ڪنوار ڏيءَ
به ڇائي آ ملوڪ، جو ڏند ڪڍيو پئي کلي. ڇوري جهڙي شيدين
جو منگرمانو. مون چوس: هل مائي هل، مونجي ڌيءَ آ ڪونج.
اهڙي ڇٽي ته ڏيکار! ته اکين ۾ ڳوڙها تري آيس — اڄ جي
ڏينهن مرهاڻي هجي ها ته خبر پوني ها. سونا سڀي مونجي مريان
تي ويئي آ. ڪلي ٿي ته جيڪا ڳل ۾ ڪڏ ٿي پوئيس سا به ساڳي
ان مرهاڻيءَ واري.

'ڪنيءَ تي ڪن دسين جا زالون مڙد مڙي اچي گڏ ٿيا.
خليفا خاڪ ڏيئي ڏيئي ٿڪي پيا. پر خالق پوري نه ٿئي. آءٌ
ڇوري وٺي سائينءَ وڏي وٽ ويس. هٿ ٻڌي ڳچيءَ ۾ ڦاهو
وجهي چوميس — مرشد سٺن پڙهن ڪنان توجي در جي گولي
آهيان. بي اولادي آهيان، ڏيو وريو وٺيو لاهي. ڏاڍهين ڪان پني
مون کي هي هڪڙو ڦنگ ڇوريءَ جو مڱيو وٺي ڏي. عمر سڄي
ماءُ ڌيءُ مرشد جي در جي ٻهاري ڏينديونسين ۽ پاڻي ڀرينديونسين.
سائين مرهاڻي ويٺي وظيفو پڙهيو. سو ڪڇيو ڪين. آءٌ به بيٺي
هيس. گهڻي دير پڙهي پڙهي نيٺ آگر سان اشارو ڏنئينم ته ڏيڍڙي
اورتي ڪر. مون سونا ڪٺي ماندان ٻهاريس. سندس منهن ۾ نهاري
ڇوڪارو هنئين. ڇئين — ابا الله ۽ مرشد ڪان پني اسان توکي
هيءَ ٻشڪ ڪرائي ڏني. سوَ ورهين جي ٿيندي. درگاه جو در
جهليو اچجا. پولو ڪونه ٿيندس. مونجي اکين ۾ پاڻي اچي ويو.
ٻه رپيا پلاند مان ڇوڙي ٻيرن تي رکيمنس ته ان مان به اٺ آنا
ڪڍي ڪٺي سونا کي ڏنئين. ڇوري وٺي ئي نه. مون هيس ڌڪ
ته مٺي ٿي نصيب کي پٺ ڏي. سائينءَ مشڪي چيو — ابا،

ميشومن تي ڪهڙي ميار. هنين کي ڪهڙي خبر.'

هن ماچيس جي تيلي هٽي اجهاڻل ٻيڙي وري دکائي ۽ هٽي پٽ کي ٽيڪ ڏيئي سٿولي تي، ويٺي.

'هن مئي الله ماري ياقب جي مون سان عمر ڪاڻ پيئي. ڪوڙه نڪريس سڄي چمار جوڻس جي چور تي مون کي لئيون ڏنيون- جوڻس دادلي سڄو ڏينهن جهنگ پيئي ڦريندي، تنهن کي الفان بي به ڪونه چوندو هو. اها پل پيئي مونجون اچيون بڇيون، ميون جيٺريون ڪيڏي باقي مون ٿورو چپ چوريو ته ٺا لٺ مغز ۾ — ههڙي تهڙي رات ٽي هٽين! ڪتا ه رت ڪونه چٽيندا هئا. اهو رت ٽيو مڙسم ويٺو هوندو هو ته رڳو هٿ وجهي به ڪونه ڇڏائيندو هو — زي شل ڪا ٻاهه لڳنين تون هٿ وجهي ڇڏائي ته سهي. چي — آءٌ کو هن پڙوي سان لڳي پڙوو ٽيندس ڪ! چوندا رن جو بدلو ٿو ڪٽي. هن کي ته هونئين شرم ڪونهي، آءٌ به ان جهڙو ٿي جهڙ-به-جهڙ ڏاڙهيءَ-ڏٽيءَ پاءُ جي ڏاڙهي پٽياڻ. بس ڪري ويهه، بس ڪري ڪاڻ ڦتجي پيئي آهين. جوڻس کي اج سڀان اهڙي ڪريز ڏيئي ڇڏيندس جو پلي ويٺو پها رکيس.

'هاڻ مئو بي نڪو ڪهڙو نڪ ڪٽي آيو آ. مڱ ملپس ملپس ٻن جهانن نه ملپس. مونجي آڱوٺي سور. مون سان ڪئين آ ڇڱايون، جو هن لاڪري پانجي ڏيءَ جنجل ۾ وجهان. هن دشمن تي اکيون ٽيون پونم ته رت تي ٽيون پونم.

'پر هي سڀ رنگ، سڱوران جا آن، جنهن ڏيرم کي ڏيرو ڏيئي پاڙهي سيڪاربو آ. سندس ٻوٽ سوڻل ڪير ڪونه ٿو قبولي، تنهن کي به ٿي سيچ چاوهي، پٽس به ٿو لاڏو ٿئي ۽ آميءَ جا وار به ٿي پيرن هيٺان ڪري. هيڪڙي ڏڪ سان سڀ مطلب ٿي پورا ڪري. الله، الله جو رسول مطلب پورا ڪونه ڪندس. آءٌ سندس پٽ جي چم مان جتي به ڪونه گهڙايان! ٻوٽ به ٿو ڏهيس جو مونجي پريءَ جهڙي ڏيءَ تي ڏيانس.'

اوچتو خيال آيس: 'جي ائين ٿي پوي ته!' سندس لڱ ڏي ڪانڊارجي ويا. 'پوءِ مونجي ڌيءَ سڦورن جي نئهن ٿيندي. سڦورن جي موچڙي هيٺ ٿيندي. سچو ڏينهن ميهڻا ڏينديس، ٺوڪون هڻنديس. پيٽ جي لولي لاءِ سڪائي ماريندس. سچو ڏينهن گهلائينديس. اچو ڦلن جهڙو منهن ڪڙهي ڪارو ٿي ويندس، هيءَ آ مائٽن جي دادلي، سڄي سات جي ڏڄاڻي. جنهن کي مون ڪان سواءِ ڪو هٿ جو ٻجو به ڪونه ڏئي، سا هن رن جي رڪ-رڪائي ڪندي ڪاڻ، هٿي پاڻ کي مارائي وجهندي. نه مڙس جو سک، نه گهر جو. جيئري قبر ۾ پورجي ويندي. دشمنيون رنون مڙي چونديون — آميءَ وڏيون ڪيون هيون سي منهن ۾ پيهون آنس. ڏيٺس جا حال هلي ڏسو. اک جي پوچڙ مان پيئي نهاري. سڦورن تڪ مان ور ڪيڏي چڙيو آس. جيڪي ويچاريون سوڪيائيون هونديون سي چونديون: ان رن ڪان ته مٿي هٿي ته هيڪڙو سور ٿئي ها. آمي نپٽي، الله ماري، تنهن ڪان نڙيءَ تي گهٽو نٿي ڏنيس ڪو؟ نه نه، اندو ته ڪونهي. پانجو پچو آهيس. آنڊن ڏان پيٺي آهيس. مري ويندو، ائين ڪونه ڪندو.... پر مڙد جي ذات آ، جهڄهن جو منهن جهلڻ ڏکيو آ، الله ڏاڍو، راج ڏاڍو. خدا خير ڪري.' سندس روح تي خوف جو جبل ڪڙڪي پيو. دل مروڙجي ويس. بياختيار سندس، چپ چرڻ لڳا. 'درس وريا لاڪائي، الله، الله جا رسول، مرشد سچا، خميسي کي سنئين من ۾ وجهه، دشمن دفع ڪر، سچڻ ساٿون ڪر، مونجي ٻچڙيءَ کي هن آفت ڪان بچاءِ. باتشاهه پير، تون ٻڌن جا ٻيڙا اڪارين، هيڻن جو حامي ٿئين، هن سير مان اڪارينم. سونا کي سوليءَ ڪنديءَ ڪر، هن ڪئن ۾ متان ڪرڻ چڏئينس.' گرم گرم لڙڪ سندس ڳلن ڏان وهندا، نارو ڪري، تهي اچي سندس وات ۾ پيا. هن تڪ اچلائي، گنديءَ جي پلاند سان منهن ۽ نڪ اگهيو.

انساني دماغ جي مشينري به ڪيڏي نه عجيب آهي. ڏار ڏار وقتن، وقفن ۽ حالتن ۾ ٿيل، گذريل ۽ وسريل واقعا، ڪنهن

اڻلکي ٻٽڻ دهجڻ سان بجليءَ جي تيزيءَ سان حافظي جي پردي تي ائين ڦرڻ لڳن ٿا جڻ ته ڪنهن ڪاريگر فلمي ڊائريڪٽر لکين تصويرن مان چونڊي چونڊي ڪم جون تصويرون گڏ ڪري، ڪا فلم ٺاهي آهي. جن واقعن جي ٿيڻ ۾ ڪي سال لڳا هوندا، سي سيڪنڊن ۾ اکين اڳيان ڦريو وڃن. جن خيالن کي زبان سان ظاهر ڪرڻ ۾ ڏينهن لڳي وڃن، سي دماغ منٽن ۾ سوچيو وٺي. هيءَ آها اڏند کٽولي آهي، جا نه رڳو لمبن فاصلن کي لحظي ۾ اورانگهيو وڃي پر وقت جي ميرانجهڙين، ڌند ۽ ڪوهيڙي ۾ لڪل واٽن، ختم نه ٿيندڙ سڙڪن، ماضي، حال ۽ مستقبل جي منزلن تان وڄ جي تيزيءَ سان پيئي اچ وڃ ڪري. دماغ سچ پچ ته اها ننڍڙي Time Machine (زماني جو سفر ڪندڙ مشين) آهي، جنهن جا ايڇ. جي. ويلس خواب لهندو هو.

خميسي جي گهر ۾ ان وقت هڪ ٻيو به ننڍڙو پر تيز دماغ، ڊڪ ٻي به ذهني ڪل ماضي، حال ۽ مستقبل جي سير ۾ محو هئي. ماڻس جو انومان صحيح هو. سونا سٺل ڪانه هئي. ان وقت سڄي ڳوٺ ۾ سچ پچ ڪو سجاڳ هو ته سونا. هوءَ گدڙي مٿان ڪريو، هڪڙي ٻانهن موسي جي سسيءَ هيٺان ڏيو، ٻي مٿان رکيو، چپ چاپ ڪنگ پوڙ ڪريو، پاسيري ليٽي ته برابر پيئي هئي پر سندس خيالن جي دنيا ۾ هلچل متل هئي. هن سوچيو پئي:

'هيءَ ميڙ مون لاءِ آئي آهي. هيڏو سڄو راڄ مونجي سڱ وٺڻ لاءِ گڏ ٿيو آ. سومار ملئون به آيو آ. هونئن سندن گهر ڪٿي وڃ ته منهن ۾ شور وجهيو ويٺو هوندو. رن تي، ڇوري تي گهي پيئي پوندس — "اڙي اڇا ڳوين مان ڦڙي ڪانه نڪتي آ! فلاڻي ڪيڏانهن ويئي؟ هي ته پنج وٺ! ڪرهر تي ويٺيون مارڪا ڪريو. پٽيان ڇورا روئي روئي ساڻا ٿي پيا آهن." تنهن ڏينهن ڏنهنٽس جليءَ ڪان لڪائي پوڙ ڦري ورتيم ته ڏسي ورتائين. رڙ ڪري، جوٽس کي گار ڏيئي، چيائين — "تون ايڏهين ويئي

شهل ڪر، پنهيان ننهڻين سهيل ڪوابو ويٺي آهي. نهار ڪر ته مڇيءَ جي هيڪڙي ڊينڀي رڌي آ، تنهن تي سڄو ڳوٺ اچي مڙيو آ. هيڏو عيال ويٺو آ، هيءَ ڪنوار ويٺي شڪاوتون ڪري. رنن کي موچڙي هڻڻ وارو ڪونهي، مغز خراب ٿي ويو اٿن."
منهن ٿي ڦري ويس. آءٌ ڦڪي ٿي، ٻوڙ جي وٽي اتي ڇڏي، روڌڻهارڪي تي وري آيس. اڄ وڏو معتبر ٿي آيو آ سگهاوتيون ڪرڻ.
'سگ ته سڦوران جي پٽ لاءِ ڪرڻ آيو آ! تنهنجان سڦوران جو پٽ ڪاوڙ ڪٽي آيو پاڻي پيرڻ، ته رنن کي مشڪري اچي لڳي. جليءَ چوس— چورا رمون، ماڻهين مري ويٺي آ ڪه جو تون پيو پاڻي پيربنءَ. مٺا، پاڻي ته ماديون پيرين! تنهن تي عارب جي ڌيءَ حرمت آهي وڏي حرامزادي چرچائڻ، تنهن پانجي منهن آهستي چيو— آهي به ماديانو پيو وري ڪهڙو مڙس آ، ويل ٿي ڦري پيئي آس. رمونءَ کو ٻڌي ورتو سو ڪاوڙجي ويو. منهن بچڙو ڪري، ڪنواڻي آلاري چئيس— وات بند ڪل نه ته هڻين تو مونڙو. رنون نه هجن ها ته حرمت کي ماري وجهي. حرمت چيس — مونڙو وجي ماڻهين ڦڏيءَ جي پوٽ تي هڻ، جيڪا پاڻي تي پرائيني. مڪي کو هٿندين! سيني رنن اچي وراڊيس، سو ڦٽ ڦٽ ڪندو ڪاوڙ ڪاهي تي رکي، ڦڏڪ ڦڏڪ ڪندو هليو ويو. جنان مٺلئينءَ چيو— سڦوران هي املهه ماڻڪ الاجي ڪٿان آندو! ڪارو داڳيءَ جهڙو پوٽ ڌو سنهيس. اکيون ٿي ڦريون پيئيون انس. وري وات جو جهڙو ڪتو. سڄو ڏينهن تو ماڻس کي گاريون ڏئي، توري گهٽي تي موچڙو ڪٽيو بيٺو آ. هن مروءَ کي الاجي ڪير ڏيندا؟ سڦوران جي ماسيءَ هاجر وڏڙيءَ چيو— اما، سڀ الله جي جوڙ آهي. چريا ڪريا به ڪڏي ته ڪين ڇڏبا؟ ان چرئي کي به قسمت ۾ لکيل هوندو ته ڪٿان نه ڪٿان ملي پونديس. سڄو راڄ پيو آ. سڦوران به ڏکي بکي ڪانهي. ڌڻ مال جو آهيس. ڪن سچا سون مان ڳاڙها آهينس. الله جي وات ڪانهي.

جنهن کي ڏيندي تنهن کان ونندي. اتي تي اٿو، ڪارو نڪي ڪٿو.

’اما چيو ــــ ائي ماسي، نالي الله جيا هن چرئي گهچ کي ڏيڻ کان ماڻهو ڏيءَ کي ڪپ جي ٽوئي ۾ وجهي باهه ڏيئي نه ڇڏي؟ اهڙي سون کي باهه ڏجي. ڪنهن جي ڦٽي آ جيڪا هن چريءَ بلا کي ڏيءَ ڏيندي! هاجر وڏيءَ نڪ کي موڙو ڏيندي چيو ــــ مائي ٽوپيان ٽوپيان ڪر، جيڪي وڏيون ڪن، تن کي وڏيون ڪنڌ ۾ پون. تون به هيءَ ڏيٺي بچڪو وهاريو ويٺي آهين، سا رڏي ڪيندينءَ ڪَ؟ هڏ هڏ جهڙو، چم چم جهڙو. ڪا سيراز مان ڪانه آئي آهينءَ. ضرور ڪنهن نه ڪنهن کي ڏيندينءَ تڏهن پٺين موسو ٻرڏائيندينءَ. اما، سٽ ڏيئي، گهڙو مٿي تي ڪڍي، چيو ــــ ها ماسي ڏيٺم لاهه ٻيو سڄو راج چڪي وٺو آ، باقي وڃي رمون خان بچيو آ. ماسي هاجر توکي به شاباس هجي! وڏي آهينءَ، وائي تــه سولي ڪيندي وڃ. هاجر وڏڙي پٺيان ٺڪاءَ ڪري چيو ــــ مائيءَ کي مگروڙي ته ڪيڏي آهي!

’ها، سچي! وري مٿو گڏبو ڪين هوم گس ۾! آءٌ ابا کي ڪيٿ تي ماني ڏيو پيئي اچان ته وڏي نم وٽ ڏسان ته ٻريان ڪا شيءِ پيئي اچي. نه پانئي مال نه پانئي ماڻهو. ويجهو آيو ته ڏڪي ويس. اهو رمون چندا آڏويل، نڪ جا چونٽا ڦاٽل، ور ڪنيل، سڄو بدن گپ سان ٻيوت، منهن ٻچڙو، ٻنواڙون، سهڪندو ماندو ٿيندو اچي ويجهو پيم. ڏپ ۾ سڪڙ پنهجي ويم. ٻيرن ۾ چو ته ڪنهن نيهر وجهي ڇڏم! سچي پيئي رڦان! چوم ته هاڻ الاجي ڇا ٿو ٿئي. ٻر هو ٻيهي رهيو. وڏو وات اپٽي، وري بند ڪري ڇڏيائين. اکيون مون ڏانهن ڪري وري هيٺ ڪري ڇڏيائين. هڪڙي ٻه گيٿ ڏيئي نيٺ چيائين ــــ ٽونا.... ٽونا .... موندي ڪنوار ٿيندينءَ؟ چوندي چوندي پگهر اچي ٻيس. پوءِ ور مان هڪڙي ٻڙي ڪڍي، هٿ وڌائي چيائين ــــ پان کيندينءَ؟ مون کي به ڪا اچي ويئي مت، وٺيو ٿي ڀڄڻ وجهان. ڊڪو ٻڙ. پٺيان هن جي سڏوسڏ ــــ ٽونا، ٽونا، پان وٺيو وڃ! ٻر آءٌ

ڪٿي ٿي ٻيهان؟ اکهي سگهي اٿي پڳيس. ڪنهن مهل وڃير ٿو پير ڌُڙ ۾ ترڪيو، ته وڃي هيٺ ڪريس. پريان ڪسون، عوٿو ۽ حيات ڇورا حرامي ٻيٺا هئا، سي اچي ڪيل ۾ ڇيٽا. چڱو ٿيو جو رمون پويان ڪونه ٻڏيو. نه ته ڪر خوار ٿي مران. عوٿوءَ مستي ڪري، ڪنگهڪار ڪري چيو — ڪمون، ٻُربل! ڪمونءَ وري البيلو ٿي پڇيو — ڪٿي؟ -- انڌا، ڏسين ڪونه ٿو؟ هوءَ ڪانه واڍوڙ جي ڪري پيئي آ؟ -- اڙي ها، اها ڦلپٽائين، ملوڪڙي ٻربل ٿو چئين؟ پکي لاجواب آهي. الائي ڪيئن ڪريو؟ -- بس قسمت! عوٿوءَ ڏاڍي حرامزاڊائيءَ سان چيو.

ُمون کي هڪڙي ڦڪائي، پيو ڏڪ جو سور ۽ مٿان هنن حرامين جون ڪِلون. ڪپڙا ڇنبي، هٿن گارين جا دس ڏيئي وڃي گهر نڪتيس. وڏا حرامزادا آهن. ليئي ڇٽا پاڻ ۾ صلحي آهن. سڄو ڏينهن وانجهڻ لنيون هٿن ۾، ڇيڇاٽي بوٽ چرچر ڪرائيندا مڇون وٽيندا، آڏيون پٽڪيون ٻڌيو، سينيون هڻندا پوڻن. ٽينيان کوهر تان پاڻي ڀريو پيئي اچان ته ٽيئي منهن ۾ گڏجي ويم. آءٌ گهڙي تان ڀلائد وجهي، ڪنڌ هيٺ ڪري، وات ۾ گنديءَ پاند وجهي، پاسي تان مٽيس ته انهيءَ ساڳي عوٿو وٺي دانهن ڪئي — نانگ! آءٌ سچي ڏڪي ويس، گهڙا ٻنهي ڪِرڻ تي هئا. حيات پڇيو — اڙي ڇا ٿئي؟ -- نانگ ڪائي ويم! ڪمون ٻوڙي آيو. ٽئي ڇٽا پيا نانگ نهارين. ته ٿو عوٿو رڙ ڪري چئي — ڙي هو ڪونه ٿا واسينگ نانگ ڏسو؟ اٿي وڃي خبر پيم ته مٺئي مون تان ٿي رونشو ڪيو. آءٌ منهن ۾ سوند وجهي ويس هلي. گهر اچي ڪِلي ڪِلي پيٽ ۾ سور پئجي ويم. حرام ڪو مٺئن کي منهن تي سر هو. آءٌ سچي پچي وسهي ويس ته ويچاري کي نانگ ڪاڏو آهي. ڪيندو ڪنهن ڏينهن مٺن کي نانگ، جي اهڙا افعال هوندن ته. پر آهين نياڳا ٽيئي ملوڪ. عوٿوءَ جي اکين ۾ ته الائي ڇا آهي، جو نهاري ٿو ته ماڻهوءَ جي دل کي الاجي ڇا ٿيو وڃي. وري ڪلندو ته سنهڙا موتين جهڙا ڏند اهڙا ڏهندس،

جو ڳالھ ڪانھي. امان چئي ٿي تہ ڪاڪا ياقب واري ڏڳي جو بہ انھن ڏينھن ۾ شڪ آھي. ھوندا اھي، پوءِ ڪير ھوندو؟ چون ٿا تہ آڏيءَ ڏائين مسيت ۾ ويٺا مولود پڙھن. پوئينءَ رات جنھن جو ڏڳو ڏور ڏسن، سو ڪٽيو ٿين پنيرا. ٻجار ڪوسو ڪئو سڄي ڏو تنھن کي ڏيو اچن. مٽن کي ڍپ ڏئي ڪونھي. راتين جو پيا ڏڪا جھلين. ٻرن پٽن ۾ ٻگھاڙ پيا ھلن. ھٽي ڪنھن ڏينھن ڪو ٻگھاڙ ڦاڙي رکين تہ! سندس تصور جي اکين اڳيان سچ ۾ ٻيل تي لاشا اچي ويا، جن کي ڪارن، ٻجر ٻگھاڙن پٽي رانبوٽا ھٽيو چيريو ڦاڙيو. سندس بدن ۾ سياڙا پئي ويا. يڪدم چپن ۾ ڪلمو پڙھيائين، ۽ دل ئي دل ۾، اھڙن موقعن تي ھين وتان ٻڌل اکر اچارڻ لڳي — 'خدا شل جڳ جھان جو خير ڪري.'

ايتري ۾ ٻاھران ميڙ مان وڏي ڳالھائڻ جا آواز سندس ڪنن تي پيا. ڪو کھري، ڪاوڙيل ۽ ڌمڪائيندڙ آواز ۾ چئي رھيو ھو، ”ڙي خميسا خان ھيٺ ٿي ويھ، ھيٺ! گھڻو گھڻو ڪندين تہ بہ ڪٽي راج کي مان ڪونہ ڏيندين. گس تہ ڪونہ جھليندين؟ ايڏو تڪو ڪو پيو ٿئين!“

سونا سڃاتو تہ آواز عارب جو ھو. کيس ياد آيو تہ پٽس چوندو ھو تہ 'عارب ڳالھائڻ ۾ ججھڙو ٻگھاڙ. ماڻھوءَ کي ڳالھائڻ ۾ ٻڌي چوڙ ڪري ڇڏيندو. چرڻ ئي ڪونہ ڏيندو. عارب جنھن جو پاسو ورتو تنھن سمجھہ تہ آ پڇيو ميل ماريو. جو عارب سان اٽڪيو، تنھن سمجھہ تہ بہ منھين بلا تي پير رکيو. پيٽسان آھي بکيو پانگ، پر راج ڳوٺ جي ڳالھين ۾ چو تہ ڪر شينھن پيو گجي.'

”تڪو ڏون ڏو ٿئين ڪ آءٌ ڏو ڏيان.“ خميسي ھيٺ پرو ٿي چيو.

”ڏوکي چڱائي جو ڏو چئجي تہ سک ٿيو وڃين! ميان، ويھي سمھندين، ٻيھي ڪونہ سمھندين. الله ڏاڍو آ راڄ ڏاڍو آ. ھيڪڙو ڇٽو مور تي ڪونہ ڏلندين.“

”ٻي جوٽس جا آهي!“ اهو ياقب جو آواز هو. عارب هڪل ڪري چيس، ”ڙي ياقب، وات بند نه ٿو ڪرين!“

”پڙوا، پڙوا ڪرين ٿو موچڙن لاءِ“ خميسي ٽپي ڳاڙهو ٿي چيو، ۽ ٽپ ڏيئي پاٽس تي اٿيو. جانوءَ چڪي ٻانهن کان جهلي وهاريس، ”ميان فقير ماڙهو ٿيو ماڙهو. خواري ڪٿي ٻڌي آ نا! ملڪ نه پاڻ تان ڪڍلايو. دنيا ۾ ٻيا به يار آهن ڪَ رڳو آئين آهيو؟“

”اي پر هن کي به ڪو چوڻ وارو آهي؟ سڄي راڄ کي گهٽ ڪري جوٽس جي پٺيان پيو نچي.“

”جوٽس ماڙهو ڪانهي ڪَ؟ اها به اسان جي ڀلي ڀيڻ آ. اڄ ڀولڙي کي به مٺي آهي. ضرور گهر جو ڀاتي آهي. ان جي ڳالهه به ٻڌي نه ڪو ڏوهه ٿي پيو ڪَ؟“

”پر ميان فقير ڏسين ٿو نه....“

”ياقب خان، اسين ڏکي توجا تڪن ورتل ڪين آهيون. جي ڀائين سان پڙتو وجهٽو هوءَ نه اسان کي ڪو ٿي آندئي؟ اسين هلون ٿا. هاڻ تون چائين، ڀاڻين چاٽي. وڃي جنڊ ڳچيءَ ۾ وجهي ٻڌي مروا“ عارب ڪاوڙجي، پٽڪو ڪٽي، ٽپ ڏيئي اٿڻ لڳو. حاجي جمعو جو هيستائين ماٺ ۾ هو، تنهن ٻانهن ۾ جهلي چيس، ”قسم اِني جو اٿيو آهين.“ عارب گهٽيون سٽون ڏنيون پر حاجي جمعو ڪنهن زوراٿو هو، سو لوهه ڪري ڇڏيائينس. عارب لاچار ٿي، وري وهندي چيو، ”ٻڌيان ڏچرپو ڪٽي ٻڌون آ. هِن کي پٽڪو لاهيو، هُن کي لاهيون، هُن کي لاهيو، هِن کي لاهيون. هڪڙو وڏو ماڻهو ٿيئي نه پيو ڪٿي گهٽ ٿئي. هي ٻئي زمين کان مٿي! اسان به عمر فيصلن ۾ آندي پر ههڙو رنگ ڪٿي ڪونه ڏٺوسين.“

حاجي جمعي کِلي چيو، ”عارب، هيءَ ٻچري ڳري آهي. ابا مرهاتو ڳالهه ڪندو هو نه سومرا ۽ سانڊ وڙهيا پاڻ ۾. شاديءَ

۾ لٺ لڳي، ٻنهي پاسي مڙس ڦٽجي پيا. تڏهن راڄ هٿا، مڙس ٻہ هٿا. ههڙي سچ ڪانہ هئي. فرياد ۽ ڦڏي جي ڳالهہ ٻہ ڪانہ هئي. فيصلو رکيئون. وڏيرا ۽ نمڏيرا آيا. ڳالهيون ٿيون. ٻنهين ڌرين تي رکيئون ڏنڊ. پنج پنج سو رپيا. جيڪي پاڻ ۾ وڙهيا هئا، تن کي اچي ٿي پُوتاڙي، سي لٺيون کڻي وڏيرن تي ٻيهي ويا. چي ’آن جي هٿان گهڙي هٿان اکٽي. مٿاسين ٻہ اسين، ڏنڊ ٻہ ڏيون اسين.‘ ڦٽ مارئون ٿي. راڄ اٿيا تن وڏيرن ٻيهي کي ڇڏايو!“ حاجي جمعي جي گهاٽي، ڊگهي، اڇي سونهاريءَ تي هڪ ڪشادي مرڪ ڦهلجي ويئي ۽ سڀ کلڻ لڳا. ”سو پاڻ ٻہ جي گهٽي گهٽي ڪنداسين تہ مٿان اهو حال نہ ٿيئون!“ هن هلڪو خوشطبعيءَ وارو ٺهڪڙو ڏيئي چيو. هو کلڻ مهل ڏاڍو وڻندڙ لڳندو هو. هڪڙو ڏند اُچو هوس پر اهو ان مهل پاڻ کيس وڌيڪ دلڪش بڻائيندو هو. کن کان پوءِ سندس چهري تي پرخلوص ۽ بزرگانہ گنڀيرتا ڇانئجي ويئي. هو ڪانڀ ڇڪي ٻڌي، سڌو ٿي ويٺو: ”ابا خميسا، ياقب، اسين آڄا دشمن ڪونہ آهيون. هي جي هيترا پار مڙي گڏ ٿيا آهن. سي اوهان جي ڏاهپ لاءِ آيا آهن، ڦٽائڻ لاءِ ڪونہ آيا آهن. راڄ جي مرضي آهي تہ آنجي گهر مان گڏڙ ڪڍي، آنکي کيرکنڊ ڪري ڇڏيون. هيڪڙي ابي جا پٽ آهيو. لٺ هٿي پاڻي جدا ڪونہ ٿيندو. صبح جو آن مان ڪنهن کي ڪنڊو لڳندو تہ جهڙو آنکي سور ٿيندو تهڙو ٻئي ڪنهن کي ڪونہ ٿيندو. رت دانگيءَ تي ٻہ وري پوندو. اسان جو آن ۾ نڪي اچي نڪي وڃي. سيڪو پانجي گر پيو ڪنهي. پر ڏسون ٿا تہ هو هيڏانهن پوٽ ويڙهيو پيو هلي، هو هوڏانهن پٽ ڏيو هلي. هي هُن جي گلا پيو ڪري، هو هِن جي. اها ڳالهہ اسان کي نٿي وڻي. ڦٽائڻ وارا گهٽيئي آهن، ڏاهپ وارو ڪو هيڪڙو هوندو.... اسان تي جو چڱمڙسيءَ جو بار راڄن رکيو آ تنهن جو خيال ٿيئون. سيڪو اسان کي چوندو تہ ’ڙي فلاڻا، تون ويٺو هوئين، تو کان ايتري ٻہ ڪانہ پڄي، جو رڳو هي

ابي اما جا پٽ ٺاهي ڇڏين!' تڏهن هلي آن وٽ آيا آهيون، نه ته گهر کان واندو ڪير ڪونهي!"

سڄي ميڙ تي سنجيده خاموشي ڇانئجي ويئي. سڀني جون تحسين ڀريل ۽ تاڪيد ڪندڙ نگاهون وڏيري ۾ هيون. عارب جي چالاڪيءَ جي هاڪ هئي، پر وڏيري جمعي جي ڳالهه ۾ جو تاثير هو، جيڪو خلوص، پنهنجائپ، همدردي ۽ ڏکهي نظر هئي، سو ويٺلن جون دليون پگهرائي ڇڏيندو هو.

"خميسا، ادا تون وڏو آهين، سرهال آهين. سڀڪو توکي چوندو. توجي جيئري ياقب کي ڪير به ڪونه چوندو. راڄ پنهنجي جون ڳالهيون ٻڌيون. ياقب توجون چوريون ڪرايون، توکي ڇڏي وڃي ڪانڊيري جو ڪاج ڪاڏائين، آها چڱي ڪانه ڪين. ڪير ڪٿس شاٻس ڪانه ڏيندو. ٻچڙي کي سڀڪو ٻچڙو چوندو، چڱو ڪير ڪونه چوندو!"

"ها، ياقب ته ڏاڙيل آهي!" ياقب پڻ پڻ ڪري، پنهنجي منهن چيو.

موسي ڌونٽ هٽي آهستي چيس، "هاڻ جهل وات."

"اي ڪنهن وچ ۾ ڳالهاءُ ڪيو؟" عارب ڪرڙي نظر سان ياقب ڏانهن نهاري پڇيو.

"ڪير ڪونهي. ها، حاجي تون ڳالهه ڪر!" موسي چيو.

"مون تي چيو ته ياقب کي چڱ مڙسيون ڪونه ڪيون آهن. سڀڪو پيو ڏسي، انڌو ڪير ڪونهي. پر آءٌ به ابا خميسا توجو، موجو ڪونهي. ٻچڙو آ ڪ چڱو. جهڙو آهي تهڙو، اڄ به توجو، سڀان به توجو. صبح جو شل ميٽري ڇهنبڙي نه پويس، سڀني کان اڳ تون لٺ کڻي بيهي رهندين. اسان کي چوندين، 'پيڻ .... پيڇي پري ٿيو. مونجي ابي جي پٽ جو ڇو ٿا نالو وٺو.'"

هن هلڪو ٽهڪ ڏنو. سڄي ميڙ ۾ پنيرائيءَ جي پڻ پڻ ٿي ويئي.

"ها سچي ٿو ڪري"، عارب ٽيڪو ڏنو.

وڏيرو وري گنڀير ٿي ويو: ”هيڏو ملڪ خدا جو آهي، سڀ چڱا مڙس به ڪونه هوندا. سڀ ٻچڙا به ڪونه هوندا. پنج چڱا ته پنج ٻچڙا به هوندا. ٻچڙا به ڪڏهن ڪونه ڇڏيا آن. انهن کي به سڌاربو، سيکت ڏبي، ماري مڃائي وري به پاڻجو ڪبو، تڏهن ٺيمر پاس ٿيندو. ياقب به گهٽو ٽڙدو ڦٽڙيو، ٻچڙايون ڪيئن. توسان وڙهيو. پر راڄ مان ڪنهن به پاسو ڪونه ورتس. سڀني چيو ’ٻچڙي ٿو ڪري‘. نيٺ هاڻ نڪ پٽ سان لڳو آس. ڏٺئين ته ابي جي پٽ کان سواءِ نيٺ ڪين سرندي. تڏهن يار وٺي پالوَ گِرِي، تو وٽ اچي پيش پيو آهي. هاڻ وٺين ته مٿي ۾ مٽي وجهينس، موچڙن جي ڪنڍي ڪنڌ ۾ وجهينس، گڏهه تي چاڙهينس. وٺين ته يارن جو آيو سڃاڻي، معافي ڏيئينس. جيئن وڻئي تيئن ڪر. اسان کان يار ايتري پُني، پريان توجي آ خوشي.“

عارب ٺهه ٺپ هڪل ڪري چيو، ”اڙي ياقب، اڃا معتبر ٿيو ويٺو آهين؟ اٿي پاڻي کي پٽڪو لاهي ڳراٽڙي وجهه.“ ياقب ڪجهه دير ڪئي، ته جانوءَ پٺيان ڌڪو ڏيئي آهستي چيس، ”ڙي اٿي.“ ياقب ڦڪو ڦڪو ٿي اٿيو: ”ادا مونجو پيءُ آهي. هونئن اچي ماڻهن جي چوڻ تي لڳي ايئن ٿيو آهي.“ ائين چئي پٽڪو لاهي کڻي خميسي جي پيرن تي رکيائين.

”ماڻهن جي چوڻ تي آءٌ لڳو آهيان جان تو حيا ڇڏي آ؟“ خميسي پٽڪو پيرن تان کڻي مٿي ۾ وجهندي چيو. هڪ لحظي لاءِ ٻنهي جون ٻانهون هڪٻئي جي ڳلي ۾ هيون. خميسي کاٻي هٿ جي ترِيءَ سان پنهنجي اکين کي مهٽيو. ٻنهي ايئن ڏيکارڻ جي ناڪام ڪوشش ڪئي ڄڻ سندن دلين ۾ هڪٻئي لاءِ اجهل ڇڪ ڪانه پيدا ٿي آهي، ڄڻ هڪ لحظي لاءِ هو وري ننڍڙي هوندي وارا سدائين وڙهندڙ، سدائين پرچندڙ، ڪمون ۽ ياقو ڪونه ٻنجي ويا هئا، ڄڻ کين پنهنجي انهيءَ احساس تي ڦڪائي ڪانه پئي ٿي، ڄڻ پنهنجي آوازن جي سختيءَ، کهرائيءَ ۽ بي پرواهيءَ ذريعي درحقيقت هُن پنهنجي دلين جي نرمائي ۽

ڪمزوريءَ تي پردو نه پئي وڌو. ڄڻ ڪجهه به نه ٿيو هو. ٻنهي هڪٻئي جي دل جي ڳالهه سمجهي ۽ ٻئي جسماني توڙي ذهني طور جدا ٿي هڪدم پنهنجي پنهنجي مقرر ڪيل جاءِ تي وڃي ويٺا.

خميسو سوچڻ لڳو: ”هن بي‌شرمي، بي‌حيا، يا عمر سنئين اوڙ ڪانه ڏني. مون کي پاءُ ڪري ڪونه سمجهيئين. دشمن ڪري سمجهيئين. ابا مري ويو ته مون اولاد ڳاڪري سانديس. ابا مرهاتو مرڻ وقت چئي ويو — ’ڪمون، پاڻي پاڦو پرتو آني. اونرو، اڙدو آهي، تنهز ڏانهن متان نهارينءَ. پاڻ ڏانهن نهارج، مون ڏانهن ۽ ماڻهن جي مڙهه ڏانهن نهارج، هن نياڳي جو هيڏو سارو سور آهه: ابا، مائٽ کي آهي لعنت، اولاد جيئن ڪريل، تيئن مائٽ کي ميڻو. بي-متيو سدائين جڏا ڪم ڪري. الله ساڃاءِ ڏيندس. ابا، وڏا، توکي آنڍ مون عيبدار جون دعائون. الله الله جو رسول ڪندو ڪنهن جو موٿاج ڪونه ٿيندين، پيا موٿاج ٿيندي. دنيا جي چوڻ تي متان لڳين. پيو ڪٽي سٽر سون ٿي پوئي پر پاءُ ڪونه ٿيندو. ابا، پار، يار آهن. اهڙو بي-ڪمون ٿو ڏسينس، پر جتي اهو ڪم ايندي اتي پيو ڪونه ايندي. هن جو وار وار پرتو آني.‘ وبچارو ابا!“ ڪيس پڻس جو سانورو، گهنج گهنج پيل پر ڏيادار چهرو اکين اڳيان تري آيو. ڪيس ياد آيو ته مرڻ وقت جڏهن هن چيو هو — ’ابا هاڻ پرتا ڏٺيءَ ڪي.‘ تڏهن سندس ڏرا ڏنل اکين ۾ پاڻي ايئن ڏڪياڻيءَ سان تري، آهستي آهستي، اڻ-لکي نموني سنجري آيو هو، جيئن ڪنهن قتل ڪوهه ۾ پاڻي ڊڪ ڊڪ ٿي، آهستي آهستي گڏ ٿيندو آهي. ڪيس اڄ به چٽيءَ طرح ياد هو ته انهن گنڀير، سمجهو ۽ باوقار اکين کي لڙڪن ڳاڙڻ کان به محروم ڏسي، ڪيس زندگيءَ ۾ پهريون ڀيرو پڻس تي، جنهن کان هو سڄي عمر ڪڙ کائيندو هو، قياس آيو هو. اهڙو قياس، جنهن ۾ شرم گڏيل هو. پڻس جهڙو مڙس جنهن حياتيءَ ڪنهن کي ڪنڌ ڪينه ڏنو، سو هيئن ننڍن ٻارن وانگر بي‌حال، سڪل ذوت ۽ لاچار ڏسي، ڪيس ائين لڳو ڄڻ هو ڪا اگهاڙي،

نہ ڏسڻ جهڙي شيءِ ڏسي رهيو هو. کيس ياد آيو تہ پڻس جڏهن سندس ڪمن تي گهڻو خوش ٿيندو هو، تڏهن سونهاريءَ تي هٿ ڦيري چوندو هو — ’سونا، شيشا پاشا آهن، ڪير مرن، ڪير جيئن؟ پر ڏسج ويٺي، جڏهن تڏهن هي خميسو پينسان مڙس ٿيندو. باقي اهو چوٽهر ياقو، جنهن کي سچو ڏينهن پٺي پڏايئنءَ، سو ڏ'لو رڳو پراڻون دانگيون ڇٽيندو. گندي ڪلهي تي ماني راڇن تي، الوڙي واهي. هن کي رڳي گهوم کپي، ڪرچي کپي، بازار جي چانهہ کپي. باقي ڪم جو چوندس تہ چؤ تہ ڪر تيز تپ وٺي ويندس.‘ ماڻس بناوتي ناراضگيءَ سان چوندي هئي — ’نالي الله جي، هاڻ خميسو خميسو ڪري، ڇوري جو آپاري مٿو نہ ڪيو. خميسو بہ پڙهيو پيو اٿي. ٿيو ڏينهن چوانس — ابا، مال آٽاڏو آ، وڃي ڍنڍ مان چڪ هٽائي اچين، تہ لٺ کڻيو ٿي ٻنهہ ڪٽيندم. ڏاڍو ننگ پريو آ.‘ ائين چوندي هوءَ گهڻو سنجيده ٿيڻ جي ڪوشش ڪندي هئي. پر، پٽ جي هن واجبي تعريف تي هوءَ پنهنجي خوشي لڪائي ڏي ڪانہ سگهندي هئي. کيس ياد آيو تہ ننڍي هوندي پاڻ مال چاريندو هو. شام جو موٽندي ڪانئن جي پري ڪريو، کنيو ايندو هو. رات جو مال جي دونهين وجهي، ڏهائي ڪري، ڪير وڪڻڻ ويندو هو. ياقو رڳو گابا چارڻ ويندو هو. پر اتي گابا ڇڏي ملهون پيو وڙهندو هو ۽ اِتيءَ راند پيو ڪندو هو. گابا موقعو ڏسي پيچيو اچيو ڳئن ۾ پوندا هئا ۽ هو جيسين ڊوڙايو ڊوڙايو، هڪڙي کي جهليندو هو تيسين ٻيا ڏائي ويندا هئا. شام جو پڻس جي ڊپ ڪان تڙتڪڙ ۾ لڪائي ڳئون ڏهي، ڪٽل ڪير جيترو پاڻي بخاريءَ جي مٽيءَ مان وجهي، پٽلي پري گوپال جي هوٽل تي ڏيندو هو. گوپال ڪير چکي چوندو هو — ’پروا، پرهين جي بادشاهي ڏني اٿيئي، جو روز روز هي پاڻيءَ جو گهرو پريو اچين. وڃي رستي تي هاري ڇڏ.‘ ڪڏهن چوندو هو — ’اڙي شرڪاري ڊگلي ڪٽي اچو تہ ڪير تپاسيون. پلي پروو جيل ڪائي؟‘ اهڙي ڏينهن تي گوپال هميشه کيس پئسا ڪونہ ڏيندو هو ۽ چوندو

هو، — 'پيچ پيچ! وڃي پرهين کي موڪل.' پوءِ پٽس ڪيس پوندا، لعنتون ڏيندو هو، موڇڙا آلاريندو هو. ماڻس وچ ۾ پوندي هئي ته اها گاريون ۽ ڪڏهن لتون کائيندي هئي. هوءَ ياقوءَ کي الائي ڪٿي لڪائي ڇڏيندي هئي. هو پاڻ آڏين ٽائين منهن ٽاري گهوٽ ۾ پيو ڦرندو هو. ان رات ڪوبه پيٽ جي ٻچا ڪاڻ ڪندو هو. ماڻس، ماسي ڦتح وٽان وٽي آن جي اڌاري آٽي لڪائي چاڙهيندي هئي ۽ سيهي کي ماٺ-منيءَ اڌ اڌ پاٽ ورکي پيٽ جي ڏيندي هئي.

پٽس هر هر چوندو هو، 'هي ماءِ ... ياقو ڪيڏانهن لڪي ويو؟ ڪيئنس ٻاهر ته اوجهه ڪيانس.'

وڏو ٿيو ته ڪنهن جي ڳابي جو مائينڊ ڪولڻ، ته ڪنهن جي ڳئون جو چڙو ڪولڻ. رات جو ٻين ڇورن سان گڏجيو ڪڪڙيون چورابو، ٻچي ڪاٺي جي گهر ۾ رڌيو پيو ڪيندو هو. پوءِ اچي ٻڪرين ۽ رڏن جي ڦرن ڪٽڻ تي پيو. پٽس پرتيون پري پري ٽڪو، سو هڪڙي ڏينهن گهر ۾ در بند ڪريو اچيو ٿو وٺيس. اهو ڏينهن، اهو شينهن، وري ياقوءَ ڪنهن جو سڱو به ڪونه ڪنيو. خميسي کي اڄ به چٽيءَ طرح ياد هو ته ان ڏينهن ياقوءَ جون دل ڏاريندڙ رڙيون ٻڌي هن جو رت ڦري ويو هو ۽ مارڻ وارو جي پٽس کان سواءِ ڪو ٻيو هجي ها ته خميسو اڦٽ ماري ڇڏيس ها.

ٻوءِ خميسي شادي ڪئي. ياقوءَ شادي ڪئي. پوءِ ڪيئن ياقو پاڻس کان ڌار ٿيو، راڄ ۽ مولوي ميڙي، ڪانئس اباڻي مڏي ورهائي ورتائين، ساهرن جو پاسو وٺي خميسي کي ڇڏي وڃي پيٽ کاڌائين، سندس ڇوريون ڪرايائين. اهي سڀ ڳالهيون خميسي جي دل تي لکيون پيون هيون. جڏهن به ياقوءَ جي ڳالهه نڪرندي هئي، تڏهن هو چوندو هو، 'ان خنزير جي مون وٽ ڳالهه نه ڪر!'

پر اڄ جنهن مهل ياقوءَ لاچار، ڦڪائيءَ سان، هٻڪندي، پٽڪو لاهي سندس پيرن تي رکيو هو ۽ چيو هو، 'مونجو ته

پي آهي....‘ ان وقت حافظي جي اسٽيج تي هڪ پيو، نرالو، پنهنجو، پيارو، اصلي ياڳو نمودار ٿيو هو. هي اهو ياڳو هو، جيڪو ننڍي هوندي ڇورن سان وڙهندي جڏهن نه ڦٻندو هو تڏهن روئندي چوندو هو، ’آءٌ وڃيو ٿو ادا کي چئمان ـــ ادا، ادا! مون کي عارب پٽر هنيا آن.‘ جيڪو ڇورن کي چوندو هو ـــ ’ڇورا پڇو ته ڪيئن ۾ هلي ڪڍون. هتي ادا ڏسندو ته ماريندو.‘ ڪيس گهڻو زمانو اڳ جي هڪ شام ياد آئي. اکين اڳيان هڪ مڇن جي ساوڪ وارو، پريل، مضبوط ۽ آڪڙباز نوجوان آيس، جنهن کي ان شام جو ڪوهر تي ڪاوڙجي، سيني جي اڳيان، منهن تي مڪ هڻي ڪيري هئائين، نوجوان جو منهن ڪاوڙ وچان ڳاڙهي ۽ جهڙو تي ويو هو. سندس اکين مان ڇيپون پڙڪي اٿيون، منهن وتجي سنجي پيانڪ تي پيو. ائين ٿي لڳو ته اجهو ٿو ڇيتي وارو چال هڻي پاڻ کان ڪمزور خميسي کي ڳچيءَ ۾ جهلي زمين تي ڦهڪو ڪرائي. هن جا هٿ، ٻانهون ۽ بدن ڏائجي، سيڙجي، چال مارڻ لاءِ تيار ٿيا. خميسو پاڻ بچائڻ لاءِ هٽڻ تي هو. اوچتو، اک ڇنڀ ۾، الائي ڪيئن، الائي ڇو، نوجوان جا هٿ، ٻانهون، سڄو جسم ساهه ڇڏڻ لڳو. سندس اکيون هيٺ تي ويون، چپ ٿڙڪڻ لڳا ۽ اکين تي آهستي آهستي آلاڻ جي چادر پئجي ويئي. هو پٽ تي ڦهڪو ڪري ويٺو ۽ ڪنڌ مونن ۾ هڻي سڏڪا ڀرڻ لڳو. پٽ تي گرڙي هاريائين، رڳو رت. ڏک مهارن ۾ لڳو هوس. جڏهن خميسي وڃي ياڪر پائي اٿاريس ته روڏي ڇيو هئائين ـــ ’ڇڏ مون کي.‘ ٻئي ڏينهن خميسي کيس هڪجيڏن کي چوندي ٻڌي ورتو ـــ ’ادا هو، جي پيو ڪير هجي ها ته....‘ ’ادا ـــ ادا ـــ ادا!‘ ڪيڏو نه پيارو لڳندو هو اهو لفظ خميسي کي! هي اکر اهي ماڪيءَ ڦڙا هئا، جي سندس خشڪ زندگيءَ جي ڪڙاڻ کي دور ڪندا هئا. پٽس پلي کيس دٻائي، گوپال پلي کيس ٻگليءَ جا دڙڪا ڏئي، وڏيرو جمعو پلي کيس ’ڙي ڇورا خميسا.‘ ڪري سڏ ڪري، پر هو ٻه ڪنهن جو ادا هو، وڏو هو، ادب جي جاءِ

هو. ڪنهن کي مٿس فخر هو، سندس واسطي عزت هئي، ادب هو، احترام هو. ڪيس به ڪي خاص حق هئا. هو هڪڙي ڏاڙهيءَ- ڏٺي جوان کي، جنهن ڪان دنيا ڪن هٽندي هئي، بي پرواهيءَ سان 'ڇورا' چئي سڏي سگهيو ٿي. 'ادا — ادا — ادا —' ماکيءَ ڪان به مٺا لفظ. هيترن سالن ۾ ياقوءَ ٻهون سي نالائقيون ڪيون هيون، ڪيس نقصان رسايا هئا، سندس راج ۾ گهڻتائي ڪرائي هئي، پر ڪيس ساهون ڪونه ٿيو هو. هينئر وڏپڻ ۾ به جڏهن خميسو ڪاوڙجي چوٽ ۾ گار ڏيئي، مٿس آلر ڪري ايندو هو تڏهن ياقو رڳو ايترو چوندو هو، 'اي، هاڻ ٺهيو، ٺهيو. منجهين آهي ڪجاڙو؟ ٻين کي رونشو ٿي ايندو هو. ڪي خميسي کي جهليندا هئا. ڪي ياقوءَ کي اک هڻي مٿس ڪوڙو رعب رکندا هئا. ڪي پريان ئي پيا چوندا هئا، 'وٺ پيٺيان جا پٽا! چاچا خميسو ڪاوڙيو آهي. اڄ ماما ياقب جو خير ڪونهي.' وڏا، هڪجهڙا چوندا، 'پلي پيڻ ... ڪي سڏاري. رڏي سي ياقب ۾ آهي.' پوءِ سي ڪلي وجهندا هئا، سواءِ خميسي جي. هو ڪلي، ياقب تي پنهنجو رعب گهٽ ڪيئن ڪري؟

اڄ، هيڏيءَ دشمنيءَ هوندي به خميسي ڪيس پريءَ ڪڇهريءَ ۾ گار ڏني هئي. 'پڙوا'. ڪيڏيءَ نه حجت سان، ڪيڏي نه لڪل پيار سان، ڪيڏي نه فخر سان هن اها گار ڏني هئي ۽ چڻ ته ياقوءَ به ان جو مطلب سمجهيو هو ۽ ائين سهي ويو هو چڻ ته ڪيس ڪو انعام مليو هو!

هينئر جڏهن سندس دل ۾ هڪ گهرو روح تي ڇانئجي ويندڙ سڪون ۽ اطمينان هو ۽ جڏهن هن ڪلڻ چاهيو ٿي تڏهن به گنڀير هو....هو وڏو پاءُ هو.... ۽ پوءِ راج اٿي ويو ۽ هو گهر آيو.

هن باڪس جي تيلي هڻي ڏٺو. آمي هنڌ ۾ ستي پئي هئي. هن کي خبر هئي ته هو جاڳي پيئي ۽ ان انتظار ۾ آهي ته خميسو ڪيس جاڳائي خبرون ٻڌائي ۽ اڇا هو يعقوب سان پرچاءَ جي ڳالهه ڪري مس ته هوءَ ڏاڪا ٻڌي مٿس چڙهي وڃي. ڪيس

اها بہ خبر هئي تہ جي نہ اٿاريندوسانس تہ پاڻيهي ڪو نہ ڪو بهانو ڪري اٿندي ۽ سوالن جو وسڪارو لائي ڏيندي. هو آهستي اوندهہ ۾ سنڀاليندو، آميءَ کي اورانگهي، پنهنجي پاسي اچي ليٽيو. هن ٻي ڀيرڙي ڪيدي دڪائي. هتي پهچي کيس محسوس ٿيو تہ هو هميشه جيان ڪمزور ٿي ويو هو. کيس شايد نہ پرچڻ گهربو هو. هن ويچاريو — 'ياقوءَ کي هينئر معافي وٺڻ جي ڪابہ ضرورت ڪانہ هئي. کيس سڦوران جي ڏيءَ جو سگ ڪپي، تنهن لاءِ منهنجي ڏيءَ جو بدو کپيس. وڏيرو جمعو ۽ عارب کيس پڙهائي وٺي آيا آهن تہ هينئر سنئين سڌي سڱاوتيءَ جي ڳالهہ ڪبي تہ ڪم ڪونہ ٿهندو. تنهنڪري پهرين هلي پيش پئو تہ پوءِ خميسو راڄ ڪان ٻاهر وڃي ڪونہ سگهندو.

'وڏا ٽپڻائي آهن!' هن ٽڪ اچليندي دل ۾ چيو، 'چڱو، ڏسان تہ ڪيئن ٿا مون ڪان سگ وٺن.' هن پاڻ کي تسلي ڏيڻ ۽ پنهنجي نظر ۾ پنهنجي عزت برقرار رکڻ لاءِ چيو، پر اهو احساس دل تان لاهي ڪين سگهيو تہ کيس بيوقوف بڻائي ويا آهن.

ٽي مهينا مات ٿي ويئي — پوءِ نيٺ هڪڙي ڏينهن ياقب پاڻ ٿي ميڙ ڪئي. "ڪاڪا جوسب ڳالهہ ڪندو هو،" عارب ختاب ۾ گڏيل راڄ جي وچ ۾ ڳالهائيندي چيو، "هيڪڙو شخص هو، سو قسمت سانگي پنهنجو پٽ ۽ ننڍو ڀاءُ وٺيو ٻيڙيءَ ۾ چڙهيو پئي ويو، وات ۾ قضا الاهيءَ سان اچيو ٿو طوفان لڳي. ٻيڙي اچي ٻڏڻ لڳي. ناکئي چيس — "'پنهنجي ٻاتين مان هڪڙو سمنڊ ۾ اڇلاءِ تہ ٻيڙي هلڪي ٿئي، نہ تہ سڀ ٻڏي مري ويندا سون." اها ڳالهہ ٻڌي هو ٻهيءَ ۾ پئجي ويو تہ ڪنهن کي سمنڊ ۾ اڇلايان، آنڊن جائي پٽ کي يا ابي جي پٽ کي؟ پهرين چيئن تہ ڀاءُ ٿو اڇلايان، پر پوءِ دل ۾ ويچار ڪيئين تہ جي اهو پٽ ويو تہ مڙس آهيان، زال ٻيو پٽ ڄڻي وجهندي. پر امان ابا تہ ڪونہ ويٺا آهن، جو ٻيو ڀاءُ ڄڻي ڏيندم. سو

هنيون ڪارو ڪري، اکيون ٻوٽي، آنڊن-ڇانڊو پٽ اڇلائي وڏئين سمونڊ ۾ ۽ پاڻ کي وڏي وڃي ڪناري پيڙو ڪيئين.“ هن اٺاهه داد جي جذبي ۾ ٻڏل آواز ۾ چيو. ”هلا پيٽان مڙس،“ جانوءَ ساڳيءَ عقيدت ۽ ساراهه ۾ ٻڏل آواز ۾ چيو، ”ٻيو ڪو اسان جهڙو هجي ته ڇوڏي پاڻجو پٽ بچايون، پاڻ وڃي ڪڏ جي تري ۾ پوئي.“ ڪامل پوڙهي چيو: ”اڄ مڙس آهن ڪٿي؟ مڙس ويچارا ويا مري. اڄ سڀ وڃي رهيا آهيون ناليءَ جا مڙس. اڄ جتي ڪٿي بادشاهي آهي رنن جي. مڙس ويچارا ٻيا اک جي ڀوڇڙ مان نهارين ته زال نه مٿان ڪاوڙجي پئي. ابا ڳالهه ڪندو هو ته ’موسي مٺوائي جي ڏاڏي سليمت ڪا ننڍي هوندي حد سوهڻي هوندي هئي. ڇو ته ڪر ڪو پريءَ جو ٻچو آهي ٻي ڳالهه ڪانهي. ننڍيءَ مان پاڻي پيو ٻڪندو هوس’....“

”آن مائيءَ جون ڇوُن ٿا ته ملڪ ۾ ڀوڪارون هيون،“ جانوءَ چيو. ”مون وڏيڻ ۾ ڏٺي هئي. تڏهن به مائيءَ جي حشمت جهلڻ جي ڪانه هئي.“ حاجي جمعي اقرار ڪيو.

”ننڍي هوندي ڇوُن ٿا اهڙي هئي جهڙو هي ماندان گولو رکيو آهينان. جڏهن مائي لائق ٿي تڏهن وڏا وڏا امير خاندان سندس سنگ لاءِ ميڙيون ڪري آيا. سائين عليءَ ڏنو شاهه، هن سائينءَ جو ڏاڏو ته ماڳهين ڇوُن ٿا ته چريو ٿي پيو ۽ سڄو ڏينهن ’سليمت، سليمت،‘ پيو ڪندو هو. سليمت جي پي ياقب کي دين دنيا ۾ اولاد ڏي اها هيڪڙي ڌيءَ هئي، تنهن تي ساهه ڇڏيندو هو. ياقب جي وڏي پاڻ سلوءَ کي به هيڪڙو پٽ هو.“

”سيلو نه پلئو. سلو ته ننڍي هوندي ڇوُن ٿا ته مري ويو،“ حاجي جمعي چيو. ”ها، پلو، سچي پلو. پلوءَ جو پٽ دو پريو. قدرت خدا جي ويچاري کي ننڍي هوندي کان ڪا ڳجهت هئي، سو ٻنهي ٽنگن کان صفا چٽ ٿي ويو. ٻڍيءَ جي ٻڍي. رڳو ويٺو نهاريندو هو. مغز ۾ به پورو ڪونه هوندو هو. ڪڏهين ڪڏهين ويٺي پوتاڙي ايندي هيس ته جيڪا شيءِ پاسي ۾ ڏسندو

هُو سا ناءُ ڪري هلندو هو ته ڪنهن جي مٿي ۾. آن مان ڪن ڏٺو به هوندو." "مون ڏٺو هو،" ڪنهن چيو. "ها، سو پلو مري ويو. باقي وچي پريو رهيو. سو چئي، 'آءٌ شادي ڪريان.' ماڻهن چيو ته 'تون ههڙي حال جڏو، تون زال کي ڇا ڪندين؟ توکي ڏيندو ڪير؟' ته چوئين، 'مونجي ڪنوار جا ويٺي آهي.' پڇيونس ته 'ڪهڙي؟' ته سليمت ڏانهن اشارو ڪري چيئين، 'اها جا ويٺي آهي.' ماڻهن دل ۾ چيو ته ياقب ٿو هن جڏي مڙس کي ههڙي ڪونج جهڙي ڌيءُ ڏئي. ياقب جي زال جو پڌو ننهن مڙس کي چيو ته 'پائيتين جا ننگ ڏس. چئي ٿو ته سليمت سان پرڻبس. ٺنگون به ٽيڙن نهنس، جو ٿو مونجي ڌيءُ جو نالو وٺي.' ابا، هن جو ايترو چوڻ ۽ ياقب جو لٺ کڻي کيس وڻڻ! چوڻينس، 'بس ڪر پڙوي! مونجي موئي پاءُ جي نشانيءَ تان ٿي چٽرون ڪرين. آءٌ ڏيندس ٿي ان کي.' پوءِ ابا، نيٺ اها شادي ٿي. راڄ گڏ ٿيا. پٽ ڪاڄ ٿيا. جڏهن نڪاح ٿي پڙهيو تڏهن ياقب کان اڇنگار نڪري ويئي. ڪرڙيءَ وانگر پئي لڇيو. نيٺ پلا مائٽ..." "ها سائين مائٽ پينسان نيٺ مائٽ!" ڪنهن چيو. "روئي ڏيٺس کي چوئين، 'ابا اڄ نڙي ودي چڏي آهين. مون جي پاڙي اڄ مري وئينءَ. جي حلاليائي هوندينءَ ته مرڻ مري ويندينءَ پر وات مان پڙڪ ٻاهر ڪانه ڪيندينءَ....' پوءِ پريو هليو متا ڦاڙيو رکندو هوس. ڪيٽا به رت چٽي ڪونه چتيندا هئا. ياقب اڪين ويٺي ڏسندو هو پر ڪڏهن به پائيتي کي ڪونه چيئن ته 'توجي منهن ۾ ڪچاڙو آهي.' روئي چوندو هو، 'مونجي ڌيءُ مون گهٽا ڏينهن کهي چڏي، جيٽري هڄي ها ته آءٌ به ڪچان.' هوءَ به اشراف جي ڌيءُ مرندي مري ويٺي پر ابتو پير ڪونه ڪنئين. اهڙيون به ماڻهن جون ڌيون هيون ۽ اهڙا به يار مڙس پيا هئا." "ها ادا، ويچارا مڙس!" "سو ادا، حاجران جو چورو نڪو آهي منڊ نڪو آ ٽنڊو. مڙسن جهڙو مڙس آهي. باقي هاڻ کڻي اهڙو اجايو چالاڪ ۽ هشيار ڪونهي

۽ تنهن ۾ ڪا وڏي ڳالهه ڪانه ٿي پيئي. پانجيءَ ڳالهه وارو آهي. مال رزق آهيس. ڪمڪار جو مڙس ماڻهو آهي. چور بدمعاش ڪونهي. پيو هاڻ ڇا کپي؟" "نه سائين ڪم جو اهڙو مڙس ماڻهو آهي، جو ڳالهيون ڇڏي ڏي. تنهنيان مون سان آبت وهيو ته اسين سڀ پوئتي، هي سڀني کان اڳتي. ڇو ته ڪري جهڙي مشين!"

هارون مليلين چيو، "ها، هي پاڻ وارا ڇورا جيڪي سچو ڏينهن آڏيون پٽڪيون ٻڌيو، سينڌون هڻندا، بازاريون پيا گهمن، سي هن جي جتيءَ برابر به ڪونهن. هو پينسان آهي ست دفعا مڙس!"

"ادا هاڻ خبرون خير، رات گهڻي ٿي ويئي آهي. هاڻ وٺو خميسي کان جواب." — "ادا خميسو ويچارو هاڻ جواب وري ڪهڙو ڏيندو، اڪ ڪاڏيءَ ڏيءَ لاڪر آن هيٺرن پيارن ۽ ابي جي پٽ کي بيمانو ڪونه ڪندو. اڇا به پڇوس، متان آءٌ پليل هجان،" هارون مليلين چيو. خميسي کي جيڪي ڳالهائڻو هو سو اڳي ئي ڳالهايو هئائين. جيڪي جوٽس چيو هوس سو چيائين ۽ جيڪي ڪيس چوڻو هو سو به چيائين. پر هاڻ خود ڪيس به پنهنجا دليل ان لوڻ جي ڇپٽيءَ جهڙا لڳا جيڪا پاڻيءَ سان پريل وٽي ۾ پوڻ شرط ڳري ويندي آهي. راجوٽي رسم ۽ ريت جي ڪيس خبر هئي. سندس دل ئي شاهدي ڏني ٿي ته سندس حجتون ۽ اعتراض ڪيڏا نه ڪمزور، بيمعنيٰ بلڪ ڪل جهڙا هئا.

'راڄ کي چوان ته مونجي ڌيءَ ۽ زال اهو گهوٽ ڪونه ٿيون قبولين! ڳالهه خواري! ڏاڙهي ڪوڙجي وڃيم! ٻئي ڪنهن جي ڌيءَ گهوٽ ڏٺي ڪنيو آهي جو مونجي ڌيءَ کي ڏٺڪ-گهوٽ ملندو! آءٌ به آهيان وڏو بيوقوف! رنن جي چوڻ تي لڳي راڄ کي منهن ڏيو ويٺو آهيان. سڀ دل ۾ مون تي کلندا هوندا. ماڻهو اڳي ئي پيا خواريون ڪن ته خميسو زال جي چوڻ تي آهي.' پر پوءِ به چٽ جواب سندس نڙيءَ ۾ ڦاسي پيو. سندس اکين اڳيان زال جو ليلائيندڙ، روئڻهارڪو چهرو، ڌيءَ جو هيٺ ٿيل ميار ڏيندڙ ڪنڌ تري آيو. 'پر آءٌ هاڻ ڪي ڪهڙو جواب

ڏيان؟ مونجي به ته وس ڪونهي.' آخر هن گلو صاف ڪندي
چيو، ”ادا، مون پنهنجي ڌيءَ وڏي آن راڄ جي جهوليءَ ۾.
جيئن وڻنا تيئن وڇي ڪهوس.“ سندس اکيون آليون ٿي ويون.
پانس ڊوڙي اچي ڪيس پيربن پيو. وڏيري ڳراٽڙي وڌس. هارون
ملين، عارب ۽ جانوءَ پٺ ٺپري پيار سان چيس، ”شابس، شابس!“
سندس دل ڀرجي آئي.

اهڙيءَ طرح سونا جو سڱ حاجران جي پٽ رمونءَ سان
ٿي ويو.

پسي ڳاڙها گل....

هوءَ ڇرڪ ڀري جاڳي پيئي، سندس وات مان رڙ نڪرندي نڪرندي دٻجي ويئي. هن پنهنجي دماغ جي پوريءَ قوت سان آواز ڏانهن ڌيان ڏنو. در وٽ تمام هلڪو پر چٽو ٺڪاءُ ٿيو. در جو تالو ڪڙي سان آهستي ٺڪريو. پوءِ ڪجھ دير خاموشي ٿي ويئي. منٽ کان پوءِ وري ساڳيو آواز ٿيو. 'هوا.... نه، ماڻهو!' کيس محسوس ٿيو ته سندس لڱ ڪانڊارجي ويا آهن ۽ پيشاني پگهرجي ويئي آهي. هوءَ بي اختيار سٽ ڏيئي اٿي ۽ هڪ دل ڌاريندڙ گونگي ريھ ڪري وري پڙچ تي ڪِري پيئي. ڪجھ دير سور کان ماندي ٿي پيئي هئي، ٻه ٻائيان جا ڪارا ڦڙا وهي اچي سندس وات ۾ پيا، پوءِ پيا ڦڙا ٻه مٿئين چپ جي اندرئين پاسي کان وات ۾ ٽمندا رهيا. رت، هن سوچيو. دانهن ۽ سور کي روڪڻ لاءِ هيٺئين چپ ڪرڙڻ ڪري نڪتل رت. هن ستي ڏي زخمي چپن کي پڪوڙي رت جي گرڙي ٻاهر اڇلي. رت ۽ ٿڪ سان سڄو گل پرجي ويس. هن ساڄيءَ ٻانهن کي آهستي ٺونٺ جي ٽيڪ ڏيئي مٿي چوريو. کيس ائين لڳو ڄڻ سندس ٻانهن سان آن جي ڳوڻ ٻڌي ڇڏي اٿن، جا چرڻ کان پري آهي. 'هيءَ سچ پچ منهنجي ٻانهن آهي؟' هوءَ سوچڻ کان سواءِ رهي نه سگهي. ٻوءِ ياد پيس ته سندس پٺن، ٽنگن، مٿي، ڳچيءَ، هٿن ۽ منهن تي اهڙيون ڪئين ڳوٽيون لڏيل آهن، جنهنڪري آهي ٻه ڪيڏانهن چوري پوري نٿي سگهي. نيٺر واري ڳالھ کيس صفا وسري ويئي هئي. جڏهن ياد پيس تڏهن ساڄيءَ ٽنگ کي سور جي باوجود چوري ڏٺائين. 'ها. اها اتي ئي هئي.' تي

چار هٿ ڊگهي ڏاڍي لوهه جي زنجير، جنهن جا ٻه ور سندس سيني ۽ ٽنگن کي ڏنل هئا ۽ ٻيو ڇيڙو وچئين ٿنڀ ۾ ٻڌل هو. هن ڪنڌ کي سخت تڪليف سان آهستي آهستي ڦيرائي، ساڄي ڪلهي جي ويجهو آندو ۽ ڳل کي چولي سان گهڪا ڏنائين. ڪجهه رت ۽ گگ اڃا به ڳل تي رهجي ويئي. 'ڪنڌ جون نسون، شايد هنئين ۽ اکين جي تارن سان مليل آهن،' هن سوچيو، 'نه ته ڪنڌ چوريندي، هنئين ۽ اکين جي تارن کي اهڙيون سٽون ڇو اچن، جو ماڻهو پائين ته هنيو پڃري تو ٻاهر نڪري، تارا اجهو ٽا ٻاهر نڪرن.'

در تي وري ٻه ڪڙڪا ٿيو. ڪلف ۾ چابي گهمڻ جو آواز — 'ها بلڪل اهڙو، ڀڪ ڪو ڪلف کولي رهيو آهي. پر آهستي، مات ميٽ ۾. ڇو؟' هن سوچيو. 'مارڻو اٿن ته ظاهر ظهور مارين، لڪن ڇو ٿا؟ ڪير هوندو؟ شايد ادا جمعو هوندو. ڪلف جي چابي وٽس برابر ڪانهي. چابي وڏيرو جاڙو پاڻ سان کڻي ويو هو. 'متان مائٽ....' ڪلف نه کليو. 'شايد ڪليءَ سان ڪلف ڀڃيو ٿاري. پائڻي ته سٽي وچي کهاڙي هڻانس، ڪيس وري ٻه سپاٽو وٺي وڃو. 'دانهون ڪريان،' هن فيصلو ڪيو. 'دانهون، ايڏيون دانهون جو سڄو ڳوٺ اٿي پوي. چوان، 'گهوڙا ڙي، مون کي ادا جمعو ٿو خون ڪري،' ها، ۽ چوان، 'ڙي، بابا، ڙي امان، مامان آچار، ماسي آشت، وڏيرا جاڙا، ميانجي سومار، حاجياڻي، بصران، آءُ خون ٿي ٿيان. ڊوڙي اچي مون کي بچايو، ٻچن جي صدقي، پنهنجن نياڻين جي صدقي، مرشد سچي جي ناليءِ، الله ۽ رسول جي صدقي مون کي بچايو.' ٻنان ڳالهائڻ جي سندس ڳلو ڀرجي آيو. لڙڪ اکين مٿان ڄمي ويل رت جي تهن مان سيرون ڪري سڄيل، سوڄل ڳلن تان ٿمندا هيٺ ڪريا. نه، ڪير ڪونه ايندو. جي ايندا ته به تڏهن، جڏهن سندس دانهون هميشه لاءِ ختم ٿي چڪيون هونديون.

هوءَ بلڪل بيوس هئي، بيواهه هئي، ڏڪاريل هئي. ’اهو سڀ ڇو ٿيو؟‘ هوءَ پنهنجي زندگيءَ بابت سوچڻ کان رهي نه سگهي. ’اڳي ته سدائين هوءَ اهڙي نه هئي....!‘

ننڍڙن ٻارن کي ڀلا سونهن جي ڪهڙي خبر؟ ڪين ڪهڙي خبر ته ماڻهو سهڻو ڪيئن ۽ ڇو ٿو ليکجي؟ پر هن کي الائي ڪيئن ننڍي هوندي ئي، بلڪل ننڍي هوندي ئي، ڄڻ ته پاڻمرادو خبر هئي ته هوءَ سهڻي آهي. جنيءَ، نيامت، حليما ۽ سومل سڀني کان سهڻي. هاڻ جڏهن سوچيائين ٿي ته ڪيس اهو راز سمجهه ۾ اچي ٿي ويو ته ڪيئن کيس ننڍڙي هوندي ئي پنهنجي سونهن جي خبر هئي.

اول ته ماڻس ۽ پڻس جو لفظ لفظ، هرڪا نگاهه، هرڪا ڳالهه کيس ٻڌائيندي هئي ته ’تون سهڻي آهين.‘ ماڻس چوندي هئي: ”ملوڪان، امان ملوڪان، مونجي ملوڪڙي، ملڪان پري اچ ته چوٽي ڪرينءَ!“ سندس اکين، سندس چهري ۾ نهاري هوءَ اڻ لکي نموني محسوس ڪري وٺندي هئي ته پاڻ سڀن کان ملوڪ آهي. پڻس جڏهن منهن ۾ گهڻيءَ وجهي ماڻس کي چوندو هو، ”سچو ڏينهن ڇا پيئي ڪرين؟ رڳو ڇوريءَ کي پاڻيءَ ڀڪ وجهي ڇولو ڏوئي به ڪونه وڏو اٿئي، جو ڪٽي ماڻهو بازار وٺي وڃيس. سڄو ڏينهن ٿي بازار بازار ڪري! نهار ته ڪر، ماڻهوءَ جي ڌي آ ڪَ ڪنهن ٺوريءَ جي!“ ماڻس ته بناوٽي ڇڙ مان چوندي هئي: ”اي هاڻ اهڙي ملوڪ آ. آهي به ڪنوار ڏاڍي سهڻي جنهن لاءِ ولات مان وڳا ايندا! ڏٺي جهڙو مٿو ٿو سونهيس!“ پوءِ کيس خبر پئي ته انهن ظاهريءَ طرح بي پرواهيءَ جي اکرن ۾ ڪيڏو پيار، ڪيڏو فخر ۽ ڪيڏو غرور لڪل هوندو هو.

ماسيس هاجران ڏينهن ۾ ڏهه۔ڏهه دفعا ٽڪون مڪيندي هيس، ڇماٽون هئي چوٽي ڪندي هيس، نراڙ تي ڪارات مکيندي هيس. حليمان جڏهن به ساڻس گڏڏين تان وڙهندي هئي تڏهن کيس ٻڄڻ کان جهلي، ڏند ڪرٽي، هٿن ۾ رانپوٽا وجهي، نانگ واري ڦوڪ

ڏيئي چوندي هيس: ”مرڻ، ملوڪڙي ڪا آهين تنهنڪري پرايون
گڏيون ڦٽائيندينءَ، هان؟“

پوءِ شادين ۾، غمين ۾، پين ڳوٺن جون زالون سندس
ڳوٺ جي زالن کان پڇنديون هيون: ”ادي اها ڳاڙهي چولي،
مونڙي جي سٽڻ واري چوري ڪير هئي؟“ ”ڪهڙي؟“ ”ادي
مٿيس، هيءَ جيڪا سويرَ ڪانهَ هتي ويٺي هئي، ڳوري منهن،
ويڻل مٿي واري؟“ — ”ادي ها، ملوڪان تي چوئين؟ اها، اما،
جنان ٻائيءَ جي ڌي آهي.“ ”چوريءَ جي تہ حشمت جهلڻ جي
ڪانهَ هئي. چو تہ ڪر ڪو سچ جو تڪر آ ٻي ڳالهہ ڪانهي!“
”ها، ماسي، چوري اها لکن ۾ هيڪڙي آ.“ پوءِ پوڙهيون چونديون
هيون: ”اما، سهڻا تہ توه بہ پٽن ۾ پيا آهن. الله شل صالح ڪريس.“
”ها، اما، شل جڳ جهان جي ڏين جي سولي ڪندي ٿئي.“

۽ پوءِ ڳوٺ جا نوجوان هوندا هئا ۽ سندن اکيون هونديون
هيون — شوخ اکيون، گهوريندڙ اکيون، ٽڏڙا ڪيندڙ اکيون،
حيرت ڀريل وائڙيون اکيون، هيسيل اکيون، سوالي اکيون،
واجهائيندڙ اکيون، عبادت ڪندڙ اکيون، پيرن هيٺان وڇائجندڙ
اکيون، چريون ۽ مست اکيون، ڊيڄاريندڙ، منجهائيندڙ، دل جي
تار تار کي ڇيڙيندڙ، ۽ خوابن جي دنيا ڏانهن سڏيندڙ اکيون.
اهي اکيون ڪيس ڪنهن اڻ چاتل ٻوليءَ ۾ چونديون هيون:
’ملوڪان، تون هن ڳوٺ ۾، هن ڌرتيءَ تي، هن آسمان هيٺ،
اڪيلي ۽ نرالي آهين. تنهنجو ڪوبہ ثاني شريڪ ڪونهي. تون
سونهن آهين، تون منزل آهين، تون انساني ڪمزورين، مجبورين،
خوشين ۽ غمن کان بالاتر آهين، تون ڳوٺ جي سمورين شين ۽
ماڻهن جي مالڪ مختيار آهين، فقط تنهنجي سونهن ۽ تنهنجي
جواني اٽل آهن، لافاني آهن، ٻيو سڀڪجهہ هيچ آهي، بي معني
آهي، فاني آهي.‘ ۽ هوءَ پنهنجو پاڻ ۾ گم، هر شيءِ ۾ موجود،
هر شيءِ کان بي نياز، هوائن ۽ موسمن، سج ۽ چنڊ، زندگيءَ ۽
موت کي پنهنجين نازڪ مٺين ۾ بند ڏسندي، خيالن جي ڪرن

تہ پہر رکي، خوابن جي دنيا جي نامعلوم آسماني پٽن جا سير ڪندي رهي.

پوءِ هڪڙي ڏينهن پيار آيو.

وچين جي مهل هئي، هن پاڻيءَ جا گهڙا مٿي تان لاٿا تہ سامهون کٽ تي ڪيس ڏٺائين. هو سوڙهو سوڙهو، لڄارو لڄارو، حيران حيران ٿيو ويٺو هو ۽ مٿيءَ ۾ پيوت ٿيل ڪپڙن کي ناسي پٽڪو لاهي پٽي چنبڙيائين. ”اما، پاڻ کي پليڪار تہ ڏي، سڃاڻينس ڪانہ ٿي؟“

پوءِ هن سڃاتس. هو مامس هارون جو پٽ هو. جيڪو ننڍي هوندي وٽن ايندو هو. پر پوءِ ٻنهي گهرن ۾ اچڻ وڃڻ بند ٿي ويو هو. مامس ۽ پڻس پاڻ ۾ ٺهندا ڪونہ هئا، ڇو تہ پڻس کي ماڻس جو سڳ ڏيڻ جو هارون سخت برخلاف هو، جو پڻس سمو هو ۽ مامس هارون وارا سومرا هئا. ٻين سومرن بہ سخت شور ڪيو. پر پڻس، سيد پير گڏ ڪري ڪنهن پراڻي آڏي آبتي مائٽيءَ جو سهارو وٺي، ماڻس کي پرڻي آيو هو. ان بعد هارون ڀيڻ کان ٿڌو هو ۽ سال ٿي ويندا هئا تڏهن مس ايندو هو. ”ڏس تہ ڪيڏو ٿي ويو آهي! پاڻ واري اسڪول ۾ فينل ڏيڻ آيو آهي. تپيدار ٿيندو.“ ماڻس يڪساهي خوشيءَ ۾ چئي ويٺي هئي.

ڪيترا ڏينهن، ڪيترا مهينا گذري ويا. يارو ان وچ ۾ بلڪل بدلجي ويو، اڇا ڪپڙا پائڻ لڳو، وار ٺاهڻ لڳو ۽ ٺاهوڪو ٿي پيو. هو عجيب غريب ڪتاب پڙهي ٻڌائڻ لڳو، سوچ ۾ گم ٿيڻ لڳو، منجهيل ۽ موڳو رهڻ لڳو.

”يارو ڇا ٿيو آني؟“ هڪڙي ڏينهن ملوڪان ڪيس حد کان وڌيڪ اداس، ۽ ويڳاڻو ڏسي پڇيو هو. ماڻس ان وقت گهر ۾ ڪانہ هئي. جمعو مال سان هو. پوءِ يارو ڏانهس نهاريو هو. عجيب نظرن سان، سڌ سرت وڃائيندڙ نظرن سان. هو ڪي گهڙيون ائين نهاريندو رهيو. هوءَ بہ بي سڌ ٿي ڏانهس نهاريندي رهي.

”هڪڙي ڳالهہ چوان؟“ هن آخر هٻڪي هٻڪي، ڏاڍي

ايذاءَ ۽ تڪليف سان ڇيو هو. سندس چهرو بگڙي عجيب بڇڙو، ڪل جهڙو ۽ قياس جوڳو ٿي پيو هو. ائين ٿي لڳو ڄڻ ته نڙيءَ ۾ ڪا بصر جي ڳنڍ ڦاسي پيئي هيس. هڪڙي اکر تي اٽڪي ٿي پيو، "آءٌ .... مون ڇيو....ٽون...." پوءِ اوچتو هو تيز تيز ساهه کڻي يڪساهي ڳالهائيندو ويو.

ملوڪان ٿي ڄڻ ڪا نئين ڪڙڪي ويئي. قسمين قسمين هڪٻئي سان ٽڪرائيندڙ جذبن جون تيز لهرون سندس نديڙيءَ دل کي ڇڪي پاسن کان وڪوڙي ويون. ڇاتيءَ هيٺان ڄڻ ڪا ريل پئي مٿي. هن سمجهيو ته اها نياڻي ڏڙ ڏڙ سڄو ڳوٺ پيو ٻڌندو هوندو. ڊپ ۽ وحشت وچان سندس لڱ ڪانڊارجي ويا ۽ هوءَ اوچتو وٺي ڀڳي.

"لڻي، نپٽي رن، ڳابو ماري وڌي!" ماڻس پريان ايندي، ڪاوڙ ۾ ڳاڙهي ٿي، ڪيس زور سان ڌڪ هڻي، چيو: "مٺي رت ٿي، ڪا جفا پٺيان پيئي اٿئي ڪ جو اکيون پوري وٺي ڏاپيون ڪندي ڀڳي آهين؟ ماڻي هڙو ظلم ڪو ڏٺاز! ڏيڻڙي ڏينهن ڏٺي جو انڌن وانگر آنڙندي، ڳگدامن سان ٽڪر هڻندي وتي." ماڻس ڇا جو ڇا چئي ويئي. هوءَ ڦڪي ۽ ڏوهاري بڻجي، ڪپڙا ڇنڊيندي، اٿي بيٺي. ڳابو سندس سٿڻ ڇڀڻ لڳو. هوءَ ڪيس آهستي ڌڪ هڻي، ڪنڌ هيٺ ڪري، ٻاهر نڪري، وچي جنڊ جوٽي ويٺي.

پوءِ، هوءَ ياروءَ کان پاسو ڪرڻ لڳي. اڳي وانگر ساڻس گهر جي پاڻيءَ واري حجائتي هلت بند ڪري ڇڏيائين، سامهون ايندو هو ته ڪنڌ هيٺ ڪري لنگهي ويندي هئي ۽ ڳالهائيندو هو ته هڪ اڌ اکر ۾ جواب ڏيندي هئي. پاڙ اڪيلي ويٺي هوندي هئي ۽ هو مٿان اسڪول مان موٽندو هو ته خواهمخواه اٿي ڪو نه ڪو ڪم ڪرڻ لڳندي هئي. الائي ڇو ڪيس ياروءَ کان ڊپ ٿيندو هو، سندس لڱ ڏڪڻ لڳندا هئا، مٿيون منجهي ويندڙيون هيون. پر هو جڏهن ڪونه هوندو هو تڏهن هوءَ بدلجي ويندي هئي. ڪيس هاڻ ٿوريءَ ٿوريءَ ڳالهه تي ڪِل ايندي هئي ۽ کلڻ

لڳندي هئي ته ٻڪي پيئي ڪلندي هئي، تان جو سندس پاسن ۾ سور پئجي ويندو هو، ساهه گهٽجي ويندو هو ۽ اکين ۾ ڳوڙها پرجي ايندا هئس. وٽجي سٽجي زمين تي يا کٽ تي ڪِري، سور ڪندڙ پاسن ۾ هٿ وجهي، ڳوڙها ڏونٽ سان اگهي، هوءَ سمهڻ لڳندي هئي. پر ذري ڪان پوءِ چوندي هئي: ”اڙي امان، جمعي ڏانهن تہ نهار!“ ۽ وري ساڳين ٽهڪن ۾ پئجي ويندي هئي. ماڻس ڳچ ڏائين پاڻ ڪلي ڪلي، پوءِ مصنوعي ڪاوڙ وچان چوندي هئي، ”ڇوري هاڻ ڏهيو! گهڻو ٿيو! سڄو ڏينهن ڏند ڪڍيو بيٺي آهين، حيا بہ ڪانہ ٿي وٺئي.“

گابو سندس سٽڻ کي چڪ وجهندو هو ته اڳي وانگر ڪيس ڪاوڙجي ڏک هٽڻ بدران سندس منهن هٽن ۾ ڏاڍو جهلي، ڏند ڀڪوڙي، چپ هڪ خاص پياري نموني ٽيڙي، پيار ڪان بي‌قابو ٿي چوندي هئي: ”چريا، مست، مار کائيندين!“ ڪيس ماڻس، پڻس، ڀاڻس، ڳئون، گهر، واري، مٽي، هر شيءِ تي پيار اچڻ لڳو. رڳو ڀاروءَ سان چڻ سندس پوندي ئي ڪانہ هئي؛ ڪيس ڏسي منهن گهنجائي ڇڏيندي هئي. آرتوار ڏينهن ماڻس هميشه جيان ڀاروءَ جا ڪپڙا ڏيئي چيس: ”اما، هي وٺ ڀاروءَ جا بہ پيچ پاڻيءَ مان ڪڍي وٺ.“ تڏهن هن نڪ کي موڙو ڏيئي چيو هو: ”تون نٿي ڌوئي ڏينس، مون کو سڄي ڳوٺ جو ٺيڪو ٻولي ڪنيو آ ڪ؟“ ماڻس ٽپي ڳاڙهي ٿي ويئي. ”ها امان، توجو ڏوهه ڪونهي! ٻٽياتي آهين. پڦهين تي ويئي آهين نہ، ماٿهين جو ڀائٽيو آهي تنهن جو توتي ڪهڙو بار! مون کي ڏي تہ آءٌ ٿي ڌوئان.“

”ڦاٿا آهيون اچي!“ چئي، ملوڪان ڪپڙن ۾ هٿ وڌو. مٽان ڪنهن جو پاڇو پيو. لوڙو هٽي ڏٺائين — ڀارو. سندس منهن ڳاڙهو ٽامڙيءَ جهڙو ٿي ويو هو — شرم کان، الائي ڪاوڙ کان. ملوڪان اکيون هيٺ ڪري ڇڏيون.

وس جا ڏينهن اچي ويا. پونا، ڦُل پٽيءَ، مليري، للر، ڇپر ۽ ڪنڊيرن جي گڏيل سڏيل خوشبوئن سان ٻهڪارجي پيا. وڻ ٽڻ، ٻريٽ رنگبرنگي ويسن سان ڍڪجي ويا. چوطرف مينهن وسارا ۽ ماڻهو پکڙجي ويا — قسمين قسمين، ڪٽان ڪٽان جا ماڻهو. شام جو فضا، چڙن ۽ سنهارن جي سرن، تراڙن جي تنوارن ۽ ڪانبي جيڏن آوهن وارين مينهن ۽ سندن ڦرن جي رنڻ سان گونجي اٿندي هئي. سومهڻيءَ کان پوءِ وڏ ڪپل ۽ ونجهوتيءَ جي سڏن واڪن کي چيري، ڪنهن مولود يا ڪافيءَ جا آلاپ ٻرڻ لڳندا هئا. ”هلا ڇورا قادو! تنگ توري ڇڏيءَ!“ ”احمد واري جوڙي اڄي ڪشي زور تي ويئي. جسڪائين جون سڪون تي لاهي.“
”ها ادا، ٿيندين وڃن.“

يارو، جو هيترا ڏينهن اجهاڻو اجهاڻو پيو هو، سو ڄڻ ته چرڪ ڀري سجاڳ ٿي پيو. جيڪو پل پڙهڻ کان واندو هوندو هو، پنهنجي منهن پيو جهونگاريندو هو. سومهڻيءَ مهل ڪتاب جاري تي رکي هليو ويندو هو.

وچينءَ جي مهل هئي. ملوڪان ڏونر کڻون جو گابو نهاري نهاري تڪي پيئي، جو سندس سُتي الائي ڪيڏيءَ مهل ڇنائي وٺي ڀڳو هو. هوءَ کوليندي کوليندي کوٽ کان پري جهنگ ۾ هلي ويئي. اوچتو سندس ڪن کڙا ٿي ويا. ڪنهن پريان ڪاڏيو پئي. هوءَ ٻيهي ڪن ڏيئي ٻڌڻ لڳي. ”رس م رسڻ گهوريو، چڏ راٺا ريڏائي!“ آواز چاتل سجاتل پر ساڳئي وقت بلڪل نرالو هو. ملوڪان کي ائين لڳو ڄڻ ڪو ابهر ٻار روئي روئي سڏڪن ۾ پئجي وڃي. پوءِ آواز مٿي اُڏامڻ لڳو — اڏامندو ويو — پوءِ ٻيهي رهيو ۽ ڪبوتر وانگر مٿي ڏي پر ڦڙڪائيندو رهيو. پوءِ اوچتو هيٺ لامارو ڏنائين ۽ ڄڻ واڍوڙجي هيٺ ڪري پٽ تي ٻل ڏيڻ لڳو. ملوڪان آهستي آهستي آواز ڏانهن وڌندي ويئي. سندس دل ڏاڍي اُداس ٿي ويئي. کيس ائين لڳو ڄڻ سندس سڄي حياتي اُداس گذري هئي. کيس پاڻ تي کاڌيندڙ تي، سڄيءَ دنيا تي قياس

۽ رحم اچڻ لڳو. ويجهو اچي ڏٺائين تہ ڳاڙهو وارو هڪ ڊگهي دٻويءَ جي وڻ جي اوچين ٽارين تي چڙهيو ويٺو آهي. سندس اٿاهہ درد ۽ ڏک ۾ ٻڏل چهرو ڏسي، هوءَ ڏڪي ويئي. هن کي پاڻ تي سخت ڪاوڙ آئي. ’الا، ويچاري جو حال تہ ڏسو‘، هن دل ئي دل ۾ ڦٿڪي چيو. پوءِ ڪنگهڪار ڪري چيائين: ”مٺهو ڏاڍا ڪافيار ٿي پيا آهن.“ ياروءَ ڇرڪ ڀري ڏانهس ڏٺو. ”تون هتي ڪٿان؟“ ۽ منٽ ۾ لهي آيو. ملوڪان وٺي پويان پير ڪيا. کيس اوچتو وڃايل ڳاٻو ياد آيو. ”گهوڙا ڳاٻو الائي ڪيڏانهن ويو. امان ماري وجهنديم.“ سندس ساڄي ٻانهن پٺيان سوگهي ٿي ويئي. ”الا، ڇڏ نہ.“ هن ڊپ وچان دٻيل دانهن ڪري، سٽ ڏيئي، ٻانهن ڇڏائي. ”جاني، مٺي، مومل ڳالهہ تہ ٻڌ!“ ياروءَ کيس ڀاڪر وجهي ڦيرائي پاڻ ڏي منهن ڪيس. هوءَ ڪرڙيءَ وانگر ڦٿڪڻ لڳي. ”ڇڏ، ڇڏ، مٺا، رت ٿيا. آءٌ ٿي رڙيون ڪريان.“ هاڻ ياروءَ جا چپ اچي سندس ڳلن تي لڳا. ملوڪان خوف کان دانهن ڪئي. ”مادر — ڇڏين نٿو....“ ياروءَ جا هٿ ڍرا ٿي ويا، ڊپ کان سندس ڳلو خشڪ ٿي ويو، پير ڏڪڻ لڳس، وٺي جهنگ ڏانهن سٽ ڏنائين.

ملوڪان سهڪندي سهڪندي گهر موٽي. سندس آليون اکيون، روئنهارڪو منهن ڏسي، ماڻس کي ڳاٻو وسري ويو. کهري آواز ۾ پڇيائين: ”ڇوري، ڇا ٿيو اٿئي؟“

ڳاٻو اندر ويٺو هو، هن زور سان چماٽ هڻي ڪڍيس. کيس ڇاتين ۾ ڏاڍو سور پئي ٿيو. گهر جي ڪنڊ ۾ پٺ ڏيئي، چوليءَ جو پيڙو کولي، اندر ڏٺائين — سهڻي، لسي، ڀرائين گولائيءَ تي ڪاريءَ چوٽيءَ جي آسپاس وارو حصو سڄيل هو. هڪڙي هنڌ تہ ڪارو نيرُ ٻنجي ويو هو. ’مٺي مروان رانبوتا هڻي....‘ هن دل ۾ چيو. هوءَ ڳچ رات سوچيندي رهي. ’اما يا بابا ڏسي وٺي ها، تہ!‘ سندس وار خوف ۽ شرم وچان اڀا ٿي ويا. کيس ائين لڳو ڄڻ پاڻ ناپاڪ ۽ گندي ٿي پيئي آهي. هن زالن کي پاڻ ۾،

نڪن کي موڙا ڏيئي، ٺٺوليءَ ۽ نفرت وچان چوندو ٻڌو هو، ”اڙي فلاڻي ڪهڙي نڪ سان ٿي مرڪي، ڏيٺس ٻچڪي ڪنواري هوندي جيڪي گل ڪيا آهن، تن جي ته ڳوٺ ۾ خواري پڌي!“ ”اڙي آن رن کي ته ٻڌڻ به نٿو اچي!“ ”ماسي اها ڇوري متان وٺين، ٻنهه بدچال آهي.“ اهي ڳالهيون ٻڌي، ڪيس انهن ”بدچال“ ڇوڪرين لاءِ ٻچان ۽ ڌڪار ٿيندي هئي. بي‌حيائن کي بدچال ٿيندي شرم به نٿو اچي. هوءَ سمجهي نه سگهندي هئي ته هو ائين ڇو ٿيون ٿين. ننڍڙي ٻار کي به خبر آهي ته بدچال ٿيڻ ڪيڏو خراب آهي. سڄي ڳوٺ ۾ خواري ٿيندي. ماءُ پيءُ وٽ ڪٿي جهڙي عزت هوندي. کوهه تي، ڳس پنڌ تي، شاديءَ مراديءَ تي، سڀڪا رن اشارا ڪري چوندي، ”اڙي اها ڇوري بدچال آهي.“ پوءِ به هرويرو بيوقوفن کي ايترو به عقل ڪونهي يا شايد آهين ئي اهڙيون! ڪيس پڪ هئي ته ڪيس ڪو لک رپيا ڏئي يا ڪهي وجهي ته ته به جيڪر هوءَ بدچال نه ٿئي. بلڪل ائين جيئن ڪو لک رپيا ڏئي يا ڇا به ڪري ته به ماڻهو ڏونڌ نه کائي يا مٺل ڪٿي جي پرسان نه وهي.

هن پوءِ خواب ۾ ڏٺو ته هڪڙو ڇتو ڪتو سندس پويان پيو آهي، پاڻ ريهون ڪندي ڀڄندي وڃي، ڪيس پير ۾ ڪنڊو لڳو آهي، ڏاڍو سور اٿس پوءِ به منڊڪائيندي ڀڄندي وڃي، وڃي متان ٿوهر تي پيئي آهي، ڪتو ويجهو پوندو وڃي، اڃهو هاڻ چڪ وجهي پوٽ ڪڍي ورتائين. هوءَ رڙيون ڪرڻ لڳي آهي. سندس اک کلي پيئي. سڄي پيئي ٿڙڪي. بدن پگهر سان شل ٿي ويس. پنهنجي هنڌ تان اٿي وڃي ماڻس وٽ سُتي. گهڻي تائين دل ئي دل ۾ ڪلما پڙهندي رهي.

ڪجھ ڏينهن گذري ويا. ملوڪان جو خيال هو ته يارو ضرور پنهنجي حرڪت تي شرمسار ٿيندو ۽ پڇتائيندو يا وري ڪيس تنگ ڪندو. پر ڏسڻ ۾ آيو پئي ته هو اٽلو ملوڪان تي ناراض هو. آرتوار ڏينهن ڪپڙا به ڪونه ڌوئاريائين، شهر جي

ڏوھيءَ کان اڳواٽ ڏوڏارائي آيو ھو. رات جو اٿي ويٺي ڌڪڻھن
مھل اوندھہ ۾ ھڪڙي پرسان لنگھندا ھئا تہ ملوڪان کي ڌپ
ٿيندو ھو تہ متان مون کی ٻانھن کان جھلي يا ڪھڙي خبر
ڇھنبڙي پائي. پر ھو ائين ھلڻ لڳو ڄڻ تہ ملوڪان نالي ڪو
ماڻھو گھر ۾ آھي ئي ڪونہ. ملوڪان کي ڀھريائين عجب ۽
ڀوءُ ڪاوڙ لڳي. ڏوھہ بہ سندس ۽ رُسي بہ پاڻ! ڪنھن مھل
خيال ٿي آيس تہ مون کي گار نہ ڏيڻ کپندي ھئي. ايڏي رڙ
ڪرڻ جو بہ ضرور ڪونہ ھو. ھو شايد ائين ئي چڙي ڏي ھا. پر
پوءِ سوچيائين ’جيڪي اھڙا ڪم ڪندا سي گاريون بہ کائيندا.‘

اڳينءَ جي مھل ھئي. ملوڪان ٻاھر اڱڻ ۾ ڻانوَ ويٺي ڌوتا.
اندر گھر ۾ ماڻس پريان نماز پئي پڙھي. اندر يارو پڙڇ تي ستو
پيو ھو. سندس مُنھن ملوڪان ڏانھن ھو. سندس تازو لھرايل
انگريزي ڪٽ وارڻ جي ھڪ چڳ نراڙ تي گھنڊي ھڻيو بيٺي
ھئي. ڏوھيءَ جي ڏوتل اڇن ڪير جھڙن ڪپڙن ۾ ھو سڄي ڳوٺ
جي ڇوڪرن کان نرالو ٿي لڳو. سندس سھڻي ڇھري تي عجيب
معصوميت ۽ اطمينان ھو. اوچتو ھڪڙي مک اچي سندس
وات تي ويٺي. ستي ئي ستي سندس چپ ۽ ڄڀ ازخود عجيب
ڪيل جھڙي نموني پڇڻ ۽ بند ٿيڻ لڳا. ملوڪان کي اھا عجيب
چرپر ڏسي کل اچي ويئي. ’جھڙو نٽيڙو ٻار ٻيو پيو ڏائي‘، ھن
سوچيو. اوچتو کيس ھڪڙو پور آيو. ھوءَ آھستي آھستي ٻہن تي
ھلي اندران ٻيتيءَ مان نٽيڙي ڏِڪ ڪڍي آئي ۽ جوٽ ھيٺ
رکي ڻانوَ ڌوئڻ لڳي. ڳچ دير ٻڏتر ۾ ھئي. آخر ڪانئس رھيو
نہ ٿيو ۽ ڏڪ کي سج جي ساھون جھلي آھستي آھستي اڏڪل
سان ڦيرائيندي رھي. روشنيءَ جو ھڪ گول چڪرو وڃي ياروءَ
جي اکين تي ڪڙڪيو. ھن ڀھريائين اکيون ڇنڀيون، پوءِ ھلڪي
رڙ ڪري اٿي ويٺو. ملوڪان جھٽ ڏيئي آئينو لڪائي، ڻانون
کي ڄنبي ويئي. ھوُ ھيڏانھن ھوڏانھن لوڙيا ھڻي، ملوڪان ۾ گھوُر
ڪري نھاري، ڪجھہ ٻڙ ٻڙ ڪري، وري پئي پاسي منھن ڪري

سمهي پيو. ملوڪان کي سندس ٻڙ ٻڙ ۽ گهوڙ تي خار وٺي ويا. هوءَ گهر جي ڀتيان ڦيري ڳولي هڪڙي ڳڙکيءَ ڀرسان آرسي کڻي گهمائڻ لڳي. يارو ٻُل ڏيئي اُٿي ويٺو ۽ سٽ ڏيئي جتان اُولڙو پئي پيو اوڏانهن ويو پر ملوڪان کسڪي اچي ماڙس جي ڀرسان بيٺي — "امان، تون پڙهي وٺ ته آءٌ به پڙهان." يارو خار کائيندو رهجي ويو. هوءَ پنهنجي منهن مرڪندي رهي. ٻئي ڏينهن ملوڪان ننڊ مان اٿي ته کيس راتوڪي ڳالهه ياد پيئي. رات جو کيس ننڊ ۾ ائين محسوس پئي ٿيو ڄڻ سندس ڳلن، چپن، پيشانيءَ ۽ ڇاتيءَ تي ڪنهن جا چپ اڻلکي نموني پيا ترڪن. هوءَ ننڊ جي گهري هوندي هئي. جيستائين ننڊ مان سجاڳ ٿي ٿيستائين چپ غائب ٿي ويا. ڳل تي هٿ لائي ڏٺائين ته پنل هئا. هن تاڙين جهان تپندڙ اکين سان ياروءَ ڏانهن ڏٺو پر هو پنهنجي ڪم ۾ مشغول هو. اها حالت کيس ڪجهه دفعا محسوس ٿي، پوءِ چور پڪڙجي پيو. پر هوءَ خواريءَ جي ڊپ کان رڙيون ڪري ڪانه سگهي. رڳو چور جو جيڪو عضوو هٿ آيس اُتي هڪ زوردار چڪ وڌائين. جڏهن ٻئي ڏينهن ياروءَ سڄيل ڳل تي مٿي لنبي پئي چيو "رات ڪو ڏينڀو ڏنگ هڻي ويو آهي." تڏهن هوءَ مرڪڻ کان سواءِ رهي نه سگهي. 'هينئ!' هن دل ئي دل ۾ فاتحانه نموني چيو. رات گهڙيءَ ڪن لاءِ جيڪو خيال آيو هوس ته 'امان کي دانهن ڏيئي کيس گهر مان ڪيائيندس'، سو سڄيل ڳل ڏسڻ کان پوءِ کيس فضول نظر آيو. ۽ واقعي هو بلڪل اشراف ٻنجي ويو ۽ ڪابه حرڪت نه ڪيائين. باقي هاڻي کيس سدائين پيو ڏسندو هو. سندس اکين تي الائي ڪهڙو خمار چڙهيل هوندو هو. جيڪو وقت هو گهر ۾ هوندو هو ٻنان ڏسڻ جي هروقت کيس محسوس پيو ٿيندو هو ته اهي تيز ۽ مست اکيون منجهس کتل آهن ۽ سڀڪجهه ڏسن ٿيون. هوءَ اڪثر گهٻرائجي ويندي هئي. مٿي تي پوتي ۽ ڳري تي پلاند هرهر ٺاهي وجهندا پوندا هئس. هلندي هلندي ڳالهه وسري ويندي هيس.

ڳالهين ڪندي، ھڪڙي ٻدران ٻيو جواب ڏيئي وھندي ھئي ۽ ۽ پوءِ پشيمان ٿي پوندي ھئي.

ھڪڙي ڏينھن ھو ڪتاب کڻي زور سان پڙھڻ لڳو. ماسيس کي ٻڌايائين ته بيت ياد ڪرڻا آھن. پوءِ ھو مومل راڻي، سسئي پنھونءَ ۽ سھڻي ميھار جي داستانن جا بيت اھڙي نموني پڙھڻ لڳو، جو سيني جو ڌيان ڇڪجي ويو. رات جو انھن بيتن کي جھونگارڻ لڳو. آخر آھستي آھستي ڪري سڀني کي خبر پئجي ويئي ته سندس آواز ڪيڏو مٺو آھي. پڦيس ۽ سندس مڙس زور ڪري ڪانئس ڪافيون ٻڌڻ لڳا. ھوءَ اھي ڪافيون ۽ بيت ٻڌي سمجھي ويندي ھئي ته ھو ڇا ٿو چوڻ چاھي. سندس دل جي ڌڪ ڌڪ تيز ٿي ويندي ھئي، ۽ ھوءَ الائي ڪھڙن رنگين ۽ طلسمي دنيائن ۾ گم ٿي ويندي ھئي. ھوءَ ھاڻي اڳيان سمورا ڊپ ڊاءُ ۽ انديشا ڀلجي ويئي. سواءِ ھڪڙي شخص جي باقي سڀ ماڻھو فقط ٻاچا ھئا. انھن جي خيالن، رائن، ڪمن ڪارين جي ڪابه حقيقت ڪانه ھئي. ڏوھ، ثواب، چڱائيءَ مدائيءَ بابت سموريون ٻڌل ڳالھيون کيس بيمعني ۽ اوپريون نظر آيون. آسمان ۽ زمين جي وچ ۾ ھر شيءِ سھڻي، سٺي، چڱي ۽ ڀلي ھئي.

ھڪ ڏينھن جڏھن جمعي کي ٽپ آيو تڏھن ماسيس گھڻي منع ڪيس پر يارو رسو ڪلھي تي رکي مال ڪاھي جھنگ تي ھليو ويو. پٺيان لوڏو ھڻي رڙ ڪري ايترو چيائين: "اڄ آچار جي موڪل آھي. پاڻ ٽنگون ساھي ايندس." شام جو ڏھائي ٻه پاڻ کيائين. پوءِ اڪثر ملوڪان جو ڀيڻ کيس چوندو ھو: "ابا يارو، ڊونر ڳئون ته ڏھي وٺ. آءٌ اڄيو ٿو ٻيون ڏھان." جلد ئي ھو واندڪائيءَ مھل ھر ڪم ۾ ھٿ وجھڻ لڳو — ڪاٺيون چيرڻ، بازار مان ڪڻ ڪڻائي اچڻ، مال ڏھڻ، دونھي وجھڻ وغيره. چوندو ھو، 'اسڪول ۾ پاڻ چون ٿا ته ھٿ جو پورھيو ڪريو. ھونئن به آءٌ ته نندي ھوندي ئي ڪم تي ھريل آھيان." جڏھن پٽس مندي جي ٽپ ۾ ڪري پيو ۽ سڄي گھر تي موڳائي ۽

مونجهارو ڇانئجي ويو تڏهن ياروءَ ماٺ ماٺ ڪري سڄي گهر
جو بندوبست پنهنجي حوالي ڪري ڇڏيو. ”جمعا، اڄ مال سويرو
آڻج، ڪانئن جي ٻيري ٻه ڪريو اچج، آءٌ اسڪول مان ٿي چاچا
کي وٺي ننگر اسپتال ويندس. متان دير ٿي وڃي، تون ڏهائي ڪري
ڪير ڪٽي بازار اچج. ٻڪيءَ اڄ ڪٿان پنج رپيا هٿ ڪر ته ننگر
وڃون.“ جڏهن ڏهه-پندرهن ڏينهن گذري ويا ۽ مهانگين دوائن، گهر
ٻرڪيل ڇاليهه رپيا ڪٿائي ڇڏيا ۽ آڏار جو آسرو به ڪونه رهيو،
تڏهن به دوا بند ڪانه ٿي. گهر ۾ ٻوڙ ڪونه ايندو هو، باقي
ويلو ڪونه ٻيو. ٻڪيس اول هڪڙو ڀيرو پڇيس: ”ابا، يارو، هاڻ
پئسو ته ڪونهي، هاڻ دوا ڪٿان ايندي؟“ هن بي تعلقيءَ سان
چيو: ”بس ڏسون ٿا.“ هڪڙي ڏينهن پنهنجو پڙڇ به ريڙهي آڻي
مريض جي پرسان وڌائين. ملوڪان ۽ ٻڪيس واندڙيون ڪونه
هونديون ته پاڻ ويهي مريض کي زور ڏيندو هو. سڄو وقت ٻڙهائي،
گهر ۽ مريض جي سنڀال ۾ رڌل هوندو هو. هڪڙيءَ رات
مريض کي آڌيءَ رات جو اچي تپ ٿيو ۽ ڪنجهڻ لڳو. ملوڪان
۽ ماڻس سڄو ڏينهن ٿڪي ٽٽي سُتيون هيون؛ تن کي سار ئي
ڪانه ٿي. يارو جاڳي پيو. آٿي پيهيءَ تان ٻي رلي لاهي آڻي
مٿانس وڌائين ۽ ويهي ڪيس زور ڏيڻ لڳو. پوڙهي تي بخار جا
مچ هئا، سڄو ڏڪيو پئي. ٿوريءَ دير کان پوءِ پوڙهي جي
هڪڙي ٻانهن ڇُري ۽ سندس هٿ آهستي آهستي هٿوراڙيون ڏيئي
ڪجهه ڳولڻ لڳو. نيٺ اهو اچي ياروءَ جي ساڄي هٿ تي اٽڪو
۽ آهستي آهستي ڀڪوڙجي ويو. ياروءَ پنهنجو هٿ اتي رهڻ ڏنو.

”ابا، الله، الله جو رسول ڪندو، سدائين سکيو هوندين.
آءٌ جي هيڏانهن ڪ هوڏانهن ته پوئين لڏ پرتي اٿي.“ پوڙهي
ٻڙ ٻڙ ڪري مشڪل سان چيو. ياروءَ کي خوف وٺي ويو. ”چاچا،
دل وڏي ڪر. هاڻ اچي چڙهيو آهين! ٻن ٽن ڏينهن ۾ نوبنو ٿي
ويندين.“ هن پوڙهي کي ڏڍ ڏنو. آخر هٽي هٽي بيماري هٽي ۽
هو ٺيڪ ٿيڻ لڳو.

ڏينهن گذرندا ويا ۽ ڪيتريون ئي ڳالهيون ٿيون.

هڪڙي ڏينهن غوثوءَ جي زال سومل، گهٽ ڪٿي آئي. ملوڪان ۽ ماڻس ويٺيون هيون. ”مايون گهڻ وٺنديون؟ هوءَ ڪپڙا ڪان پر ڪپڙا ورتا هئي، سو هاڻ ڏنڊو ڪٿي اچي در تي ويٺو آهي. ٥٠ جو آهي. آئين ڪٿي ٤٠ ڏيوم. ٤ تولا ته رکيو مقيس لڳو اٿس.“ هوءَ گهڻ اُتلائي ڏيکارڻ لڳي. ستارن ۽ ٽڪن جي جرڪ جرڪ ملوڪان جي دل ۾ ڪتڪتايون ڪرڻ لڳي.

”نه ادي، اسان کي ڪونه کپي.... ۽ اسان جو جمعو اچا پلي مڃي مڙس ٿئي.“ ماڻس ظاهري طرح بي تعلقيءَ سان چوڻ لڳي.

”ڪو، مائي؟“ سومل بگڙي ويئي، ”هيءَ ملوڪڙي مومل جا ويٺي اني! ان ڏوهه ڪيو ڪ؟“ ”ان جو به ڪو ڳس ته ٿئي، اچا ته مون وٽ ويٺي آهي.“ ماڻس گهرائيءَ سان چيو.

”لئي مائي، نالي الله جي، هاڻ چنڊ مُنهن جي پڪائي!“ سومل وڏو وات ڦاڙي، شرارت سان چهرو ڏيئي ڀار سان چيو. ماڻس مرڪي وڌو. ملوڪان سچي ڳاڙهي ٿي ويئي. ايتري ۾ بارو الائي ڪٿان اچي نڪتو. سومل جي چڻ الله ٻڌي. ”ڏهيو مائي، گهڻ جا ڏٽي اچي ويا.“ چئي، گهڻ ڀاروءَ کي ڏيئي، شوخيءَ سان حڪم ڏنائين: ”ابا نينگرا، ڪي چاليهه رپيا ٻاهر. پڦين ڀائٽي ٿي ته سڄو جهان اندو ٿي ويو آهي.“ ملوڪان جي ماءُ مصنوعي ڪاوڙ سان چيو: ”ابا، تون وڃي پاهنجو ڪم ڪر، هيءَ آهي واندي!“ ملوڪان ڪنڌ هيٺ ڪري ٻاهر نڪري ويئي، چڻ سندس بدن ۾ هزارين لڪيون، ننڍڙيون ننڍڙيون، مٺو مٺو سور ڪندڙ سيون لڳي ويون. مائي سومل ڀاروءَ کي گهڻ آخر مٿي ۾ مڙهڻ ٻنان نه ويئي ۽ هن پٺاڻ کي منٿون ڪري اٺن ڏينهن جي مهلت ورتي.

هو مائٽن کان گهڻ جا پئسا وٺڻ ويو ته مورڳو ماڻس به ساڻس گڏجي آئي. مائي گهڻ ڏانهن ڏسيو، وريو ملوڪان ۾ ٿي ڏٺو، ۽ هڪ اٿاهه ۽ ٻهاري مرڪ سڄو وقت سندس چپن تي کيڏندي رهي. جيڪي به ڏينهن رهي، سو ملوڪان کي هڪ پل به پاڻ

ڪانءُ پري نه ٿيڻ ڏنائين. ملوڪان کي ائين لڳو ڄڻ ته ڪو مهربان ملائڪ آسمان مان لٿو آهي. ماڻس ڪيس ڪڏهن انهن نظرن سان نه ڏٺو. خاص ڪري جڏهن يارو ويٺو هوندو هو تنهن مهل ياروءَ جي ماءُ جو چهرو ڏسڻ وٽان ٽپي ٽڙي ويو، ڄڻ ته هوءَ ڪنهن عجيب دنيائن ۾ گم ٿي ويئي ٿي. ڪجهه ڏينهن جي اچ وڃ ڪان پوءِ نيٺ هڪڙي ڏينهن ماڻس شوخائيءَ سان ملوڪان کي چيو: "نينگري، هاڻ ياروءَ جي منهن نه پوندي وڃ!"

پوءِ ڪيس خبر پيئي — رجب جي ڏهين تاريخ وٺاهه ۽ ۽ سترهين شادي.

ماڻس هاڻ رات ڏينهن ڏاج جي پٽ ڪوهه ۾ جنبي ويئي. "ماسي آست، هي سٽڻ جو ڪپڙو ڏس، رنگ ڪيئن آهيس؟" هوءَ ڇوري ٿي گهنج وجهي انتظار سان پڇندي هئي. ڪنهن مهل اوچتو ملوڪان ٿي بگڙي ويندي هئي. "لئي، ڏيئڙي، ساڃاهه ڪر. ويهي نه سٽڻ جا پيرا پرين! ڪالهونڪر چيو آمين، اچا اتي جو اتي پيا آهن." يا "امان ساهرن کي به اهڙو وڃي ٽاريندينءَ جهڙو مون کي ٽاريو اٿئي! نهار ته ڪر. ڏيئڙي سڄو ڏينهن تنگ تنگ تي چاڙهيو مارڪا پئي ڪري. آءٌ هيڪڙي ڇٽي، هٽيو هٽيو بيزار ٿيو پوان. حياءُ ڏي ڪانه ٿي پئيس." ڪوهه تي هڪجيڏين ڏ پئي ڪوهي ڇڏيس. "لئي ملوڪان، گهوٽين هتي رهائيندئي يا ماڻن وٽي ويندئي؟" "ويندس ڪٿي پانجي ڳوٺ! هتي ٿو ڇڏيس!" "لئي پو تون منهن به ڪونه ڏيکاريندينءَ؟" هوءَ جواب ڏيڻ بدران رڳو منهن گهنجائيندي رهندي هئي. "ويچاري ڏارين ۾ ٿي پرڻجيو وڃي. لئي پنهنجي ساڻن ڏيٺي وٺي ته ڪانهي، پوءِ پڻهين الائي ڪو وڃي ڏارين ۾ اڇلايوني؟" هن ڪوبه جواب ڪونه ڏنو.

بيءَ چيو: "سو انون ته راڄ به راضي ڪونهي. وڏيري جاڙي جي ڏيءَ ڪالهه ڪوهر تي ڳالهه ڪئي ته ابا ڇوي ٿو راڄ جي گهڻن ماڻهن اعتراض ڪيو آهي ته اسين راڄ جي نياڻي ڏارين ۾ ڏيڻ ڪونه ڏينداسين." "ها، اها آهي واندي! راڄ ڇو بي راضي

ٿيندو؟ سڀڪو پنهنجي ڌيءَ پٽ جو ڀاڻ وارث آهي. اهين ته ملوڪان جي ماءُ به ڌارين آهي پوءِ؟ اڳي ڪا ڌاري زال پنهنجي راڄ ۾ آئي آهي؟" "سا ته ڳالهه برابر. پر اما هيترو راڄ ستار ويٺو هو تنهن ۾ جاءِ ڪانه ٿي لڌي، جو وڃي بي ذات ۾ ڏنئون! ڳالهه وڏي ڪانهي؛ راڄن ۾ اهڙيون ڳالهيون ٿيون ٿين. سڀ مسلمان آهيون، پر جي ڪنهن اعتراض وٺي وڌو ته پوءِ گهڻو فساد اٿي پوندو." هڪڙيءَ پوڙهيءَ چيو. ملوڪان جو منهن هڪدم پيلو ٿي ويو، ڄڻ ته ڪنهن وڇونءَ سندس ڇاتيءَ ۾ ڏنگ هڻي ڪڍيو. مس مس گهڙا لاهي سڌو وڃي ماڻس کي ٻڌايائين. ماڻس به گهٻرائجي ويئي. شام جو پڻس ڳالهه ٻڌي ٻاهه ٿي ويو. "راڄ جي .... کي ....! راڄ کو اسان کي ڀاڪون پري ٿو موڪلي ڪ! ڏسان ڪير ٿو مونجي ڌيءَ پٽ جي ڳالهه ۾ پئي."

ٻه ڏينهن گذري ويا، سومهڻي مهل هئي، ڪنهن در اڳيان سڏ ڪيو. ملوڪان جو پيءُ نڪري ويو. "ڪير هو؟" جوڻس موٽندي پڇيس. "رمون هو." ملوڪان سمجهي ويئي: رمون وڏيري جاڙي جو ڌراڙ هو. جڏهن هو موٽي آيو تڏهن ڪجهه دير سڄي راڄ کي گاريون ڏيندو رهيو. "آءٌ ڪنهن جوڻس .... جي ڪڙئي تي ڪونه ويٺو آهيان،" هن غصي ڀريل آواز ۾ چيو. "آءٌ پنهنجي ڌيءَ ڪٿي ڪنهن نوڙيءَ کي ڏيئي ڇڏيان. هنن ڀيڻ .... جو ڇا وڃي؟"

ٻي رات سڄو راڄ اسڪول ۾ گڏ ٿيو. جڏهن ٽيون دفعو ماڻهو آيو، تڏهن جوڻس مٺل آواز ۾ چيس: "هاڻي اٿي وڃي سامهون ته ٿي." پوءِ سڄي رات زور زور سان ڳالهاءَ ٿيندا رهيا. ڪتا ڀوڪندا رهيا. وڏيءَ آڌيءَ جو مس هو گهر موٽيو. پڇا تي ڪتي وادگر باهوڙو ڪري چيائين: "راڄ مان ٽا ڪڍن، رن...." سڄي گهر ۾ مايوسي ڇانئجي ويئي.

ٻه ٽي ڏينهن گذري ويا. ملوڪان موت جي اونداهي غار ۾ ٿاٻڙندي رهي. ياروءَ جي وات مان هڪڙو اکر نٿي اڪليو.

ماڙس ته اونڌي منهن پيئي هئي، رڳو پٽس جي ڳار جي گهي پئي پيئي. سچيءَ دنيا تي ڪاوڙيو ويٺو هو — ڪتي تي، ڳئون تي، ملوڪان تي، ماڙس تي، ياروءَ تي ۽ جمعي تي. صبح جو سويل جمعي اچي پٽس کي اٿاريو. "ابا، ڏونر ڳئون آهي ڪانه!" پٽس رڙ ڪري اٿيو. سڀ پاڻي اٿيا. پيرن تي ڳوٺ مان ڪير ڪونه هليو. هي ٽيئي سچو ڏينهن پير ڪري پڪي رستي تي چاڙهي موٽي آيا. سڳهو ٿي لالي وڏڙي گذاري ويئي. هنن جي گهر وارن کي چتاءُ ڪونه مليو. نڪو احمد جي پٽ جي ڇٽيءَ جي دعوت ملي. هو راڄ مان نڪري چڪا هئا. هاڻ سندن هڪ به ڪلهي ڪانڌي ڪونه ٿيندو. هڪڙي ڏينهن غوثوءَ جي ڳئون چورائجي ويئي. پيرن تي سچو راڄ ويو. دستور جي برخلاف پوليس ۾ فرياد ٿيو. پوليس جاچ تي آئي. پيرا پيٽ تي. پيريءَ جمعي جو پير ڪڍيو. پوليس ڪيس ٽائي تي وٺي ويئي.

آخر راڄ ڪنيو، سڳاوتي ختم ٿي. ياروءَ کي هليو وڃڻو پيو.

سچو گهر پاري جي ساڙيل وڻ وانگر اجڙي ويران ٿي ويو. هرڪو پئي ڏانهن نهارڻ ڪان ڊنو ٿي ته مان اڳلي جي ڇهري تي وسندڙ مايوسي ۽ شڪست جي ڏوڙ ڏسي سندس همت ٽٽي نه پئي. هو ڪنهن ڪل جي پرزن جهڙا ٿي لڳا، جا ازخود پئي هلي. جيڪي ٿي گذريو هو تنهن جو ذڪر ڪير به چپن تي ڪونه آڻيندو هو. ڳوٺ جون زالون طرحين طرحين حرفتن سان ملوڪان جي ماءُ کي ڪوٺينديون هيون پر هوءَ ائين چئي ڳالهه ٽاري ڇڏيندي هئي: "بس امان لکيو نه هو، سو نه ٿيو. الله ڏاڍو. راڄ ڏاڍو. جبل کي ٽڪر هڻبو ته پاڻجو مٿو ڦاڙبو."

وقت گذرندو رهيو. وري به وس آئي. وري به ماڻهو مڙيا. وري به برن پٽن مان هڪارون اٿيون. وري به چڙا ٻريا ۽ مال جون ٽنوارون ٿيون، چنگ ۽ نڙ جي سريلن لهرن تي ڪافين ۽ ڏوهيڙن جا آلاپ ترڻ لڳا. وري به ڳوٺ جون جوان دليون مست ٿي پيون. گسن پنڌن تي شوخ ۽ پراسرار جملن جون ڏي-وٺون

ٿيون. عجيب اشارا ٿيا. ٽنهن کان وڌيڪ عجيب جواب مليا، انجام ٿيا، شڪ جاڳيا، الزام گهڙيا، آڱريون کڄيون، پٽڪات ٿيا، وچ وارا آيا، پوڍيان چاري هليا، پير کسيا، ويساهه مليا. ڪانئن جهڙن اوهن واريون ميٺيون ۽ ڳاڙهيون رتيون ڳئون اوڳارينديون رهيون، ڦر رڙائيون ڪندا ٽپندا ڪڏندا رهيا. ڳاڙهن، گلابي، هيڊن، واڱڻائي ڪپڙن جا ٻلاند هوائن ۾ ڦڙ ڦڙ ڪندا رهيا.

ماڻس ملوڪان کي گهڙا مٿي ڏان لهرائيندي چيو: "ڏيڏڙي، هيءُ ڇيڇڙي جهڙو چولو ته لاهي ٻيو وجهه، ڪڇن وٽان نڪري ويو آهي." ملوڪان ڦڪي ٿي، ساڄي ٻانهن ورائي ڏني: وچان چير مان پاسڙي جو اڇو گوشت پئي ڏسو. هوءَ ماڻ ڪري گهر جي ڪنڊ ۾ چولو لاهي، سڀي سڳو ڪڍي، ٽوپڻ وٺي. ماڻس اچي سٽ ڏيئي چولو کسي ورتس ۽ ٻيو نئون سنهيءَ ڇيٽ جو چولو ڪڍي ڏنائينس. اهو ڏيج جي چولن مان هو. "تو صفا ليڪو ڪڍي لنگهيو آهي! سڄي دنيا اچي گڏ ٿي آهي. تون ڪارو ڪفن وجهيو ويٺي هلين. اسان کي دنيا ۾ ڪنڌ ڪڍي هلڻ ڪانه ڏيندين ڇا؟ دشمنيون ڪڍي پاڻ تان کلايون اٿئي!" هن ٻيحد ڏک ۽ ٻوڙيءَ جي لهجي ۾ چيو. ملوڪان چپ چاپ ڪڍي نئون چولو وڌو. "مٿو ته ڏس جهڙو ٻڌو! ماڻهن وانگر تيل ڦڙي وجهي ڦڻي ڏيئي وار ڪنهن جاءِ ڪر. جهڙي رڃ ٿي ويٺي آهين!" ملوڪان ائين ڪيو. ماڻس وري به اعتراض ڪيو. "ٽڪ ڪڍي پنهنجو منهن ته ڏس! سڄو ڦلهيار ٿي ويو آهي! منهن ڌوتي ڪيترا ڏينهن ٿي ويا ني؟" جڏهن ملوڪان منهن ڌوئي آئي ته ماڻس مس مس راضي ٿي. کيس ڳراٽڙي وجهي، ڳل تي چمي ڏيئي چيائين: "هاڻ ڏس ته لڏڻ ڏيءَ ٿي ويئي آهين نه! هرويرو پاڻ تان ماڻهو کلائيندا... هي ڇا! اٿي آءُ مٺي، ڪيڏانهن وڃان!" هن گنديءَ جي پلاند سان ملوڪان جي اکين مان وهندڙ بي اختيار ڳوڙهن جي لارن کي اگهندي، بي وس ٿي چيو. سندس اکيون پرجي آيون. ملوڪان ڪڍي پاڪر وڌس ۽ سندس ڇاتيءَ ۾ مٿو لڪائي سڏڪا ڀرڻ لڳي.

هوءَ سڄو وقت خيالن ۾ گم رهندي هئي. ڪانئس ڪو سوال ڪبو هو ته چرڪ ڀري وڏيون وڏيون ڪاريون اکيون ڦاڙي وائڙن وانگر نهارڻ لڳندي هئي. سوچي سوچي سندس دماغ ڦاٽڻ لڳندو هو. هڪڙا پور ايندا هئس ته ٻيا ويندا هئس. ڪڏهن خيال ايندو هوس ته 'اها سڀ منهنجي مغروريءَ جي سزا آهي، جو مون لکن جي مٽ ياروءَ سان سنئون منهن ڏيئي ڳالهايو به ڪون.' ڪڏهن چوندي هئي ته 'ڪنهن نه ڪنهن ڏينهن هو ضرور ايندو ۽ اچي ڪيس وٺي ويندو. راڄ اعتراض نه ڪندو. هو وڏو ڪامورو هوندو. سڀيئي هٿ ٻڌي ڪيس سلام ڪري هٽي ويندا.'

هڪڙي ڏينهن پاڻي ڀرڻ ويئي. کوهه تي ڪير به ڪونه هو. گهڙا رکي، کوهه ۾ پير لٽڪائي سوچيندي رهي. خيالن ۾ ڏٺائين ته کوهه جي تري ۾ يارو ويٺو آهي. 'ٽپو ڏيئي وڃي ماڻس ملان.' ڪلاڪ کن سوچيندي رهي. آخر پاڻ ۾ همٿ نه ڏٺائين. ٻئي دفعي زهر کائڻ جو خيال آيس. پر اهو جتاءُ ڪري نه سگهيو. خود ماڻس جون قياس ۽ ٻاجهه ڀريل نظرون به ڪيس نه وڻنديون هيون. ڪيس اهو بلڪل نٿي وڻيو ته ڪو مٿس رحم کائي. هڪڙي ڏينهن ماڻس کان اوچتو سوال پڇيائين: ”امان، پاڻ لڏي نه هلون!“ ماڻس وائڙي ٿي ويئي. پڇيائين: ”ڪيڏانهن؟“ ”هيڏانهن به!“ هن ورائيو. ماڻس سندس منهن ۾ نهاريندي رهجي ويئي.

ياروءَ جي اچي ڪيس وٺي وڃڻ جو خيال سندس دل ۾ گهر ڪري ويٺو رهيو. هڪڙي ڏينهن ماڻس کان پڇي وڌائين، ”امان وري ڪڏهن ايندو؟“ ”ڪير؟“ ماڻس نه سمجهندي چيو. هن ڪوبه جواب ڪونه ڏنو. ماڻس کن رکي چيو، ”اما، هاڻ ڇا اچي ڪندو ويچارو.“ پوءِ ڪيس اوچتو ياروءَ تي ڪاوڙ اچي ويئي. 'هي سڀ سندس قصور آهي. هو چاهي ها ته ڪامورو ٿي هڪدم ڪيس وٺي وڃي ها. ڪميڻو، بيحيا، بيشرم. باقي هيڏا آٿ ڪتابن جا ڇاجي لاءِ ٿي پڙهيو؟' ماڻس جمعي تي ڪاوڙبي هئي ته ڪيس اهي لقب ڏيندي هئي. ياروءَ جو هڪڙو ڪتاب

اتفاق ”سان رهجي ويو هو. سو هن ڪٽي ڏاڏيءَ سنڀال سان لڪائي رکيو هو. ان کي لڪي وچي ڪولي ڏسندي هئي ۽ اُن جي لسن پنن ۽ تصويرن کي پيار سان هٿ لائيندي هئي. هوءَ يڪدم وچي ڪتاب کڻي گهر جي ڪنڊ ۾ ويئي. ”ڪميڻو، بيحيا!“ هوءَ خار مان پنا ڦاڙيندي چوڻ لڳي. ڪتاب جون ذريون سڄي گهر ۾ پکڙجي ويون.

ملوڪان هاڻ پاڻ کي بدلائي ڇڏيو. چئي ڪجهه ٿيو ٿي ڪينهي. هوءَ هاڻ هميشه وانگر کلندي، ٿهڪ ڏيندي هئي. زور سان لوڏا ڏيئي جنڊ پيهندي هئي. گهڙي کي اڇاون ڏيئي، کوه مان ڇڪيندي هئي. گابي سان رانديون ڪندي هئي. ماڻس سان گڏ نمازون پڙهندي هئي. صبح جو دؤر به ڪندي هئي. فقط ڪنهن ڪنهن ڏينهن اوچتو هوءَ ٽبيءَ ۾ پڄي ويندي هئي، پر ترت ئي ڇرڪ ڀري اچي جهڙي ٿي ويندي هئي.

پيو ساوڻ به اچي ويو.

اڱڻ‍ءَ جي مهل هئي. هوءَ کوهه تي ويئي ته اتي هڪڙي اڻ سڃاتل مائي ڏٺائين. سمجهيائين ته وس تي لڏي آيل آهي. مائي ماڻس ڏاڏيءَ اڪير سان ملي. ڪانئس نالو پڇيائين: ”يارو توجو ڇا ٿئي؟“ ملوڪان جي دل زور زور سان ڌڙڪڻ لڳي. ڪانئس ڏنگن تي بيٺو نٿي ٿيو. ”تون سڃاڻيس ڇا؟“ هن يڪدم پڇيو. ايتري ۾ پيون زالون کوهه تي ايندي نظر آيون. مائيءَ هڪدم گهڙن ۾ هٿ وڌا ۽ چئي ته گهڙن کي ڀڏايائين، ”يارو ٿئين آچار رات ان وڻ وٽ ايندو، جتي تو گابو ٻڌي نهاريو.“ ائين چئي، هوءَ تڪڙي تڪڙي هلي ويئي. جنهن زمين تي ملوڪان بيٺي هئي، آها اوچتو چئي گهوماتي ڪائي ڦرڻ لڳي.

ڪونگهرا مس مس بند ٿيا. چوطرف اونداهي هئي. فقط هڪ طرف ڪجهه ڪاراڻ ڇڏي هئي جنهن مان خبر پئي ٿي ته در ايڏانهين آهي. هوءَ پهرين ٽرنٽ کي ٽيڪ ڏيئي پاسي پير ليٽي،

پوءِ آهستي آهستي ڪري هنڌ تي اٿي ويٺي. ڪن ڏيئي ٻڌائين. سندس دل جي زور زور سان ڌڙڪڻ کان سواءِ ڪوبه آواز نٿي ٻڌڻ ۾ آيو. پوءِ هوءَ ڏڪندڙ ڳوڏن پر رڙهي در کان ٻاهر نڪتي. ۽ جمعي جي کٽ هيٺان سري ٻنهي کان ٻاهر نڪتي. ڪتو خوشقسمتيءَ سان در تي ڪونه هو. اڳ ۾ مان ڪنيل ڪتري جو پاڇي اٿي هاري ڇڏيائين. پوءِ آهستي آهستي سرندي، رڙهندي، لوڙا ڏيندي، سهڪندي، هوءَ گهر ڇڏي ٻاهر آئي. چوطرف ٻاٽ اونداهي هئي. طرفن جي ڪابه خبر نٿي پيئي. پريان ڪا وڏي وڏي شيءِ نظر آيس. هوءَ هڪدم بيهي رهي ۽ ۽ ڪپ جي ٻوٽي جي پر ۾ ويهي رهي. ڪجهه دير اکيون ڦاڙي نهارڻ بعد خاطري ٿيس ته ڪو وڻ آهي، ماڻهو ڪونهي. دپ وچان ڪيس سهڪو ٿي پيو هو ۽ هوءَ سڄي ڏڙڪي پيئي. هوءَ وري به اڳتي هلڻ لڳي. اڳيان ڪا شيءِ سرندي ڏٺائين نانگ، هن يڪدم سوچيو ۽ ڳونگي رڙ ڪري بيهي رهي. ڪيتري دير سندس حواس سڄا هئا. شايد ڪا ڳوهه هوندي. ٿوري دير بعد اها غائب ٿي ويئي پر هن مان چرڻ جي پهچ موڪلائي ويئي. هوءَ اٿي ڏي پٽ تي ڪروندڙي ٿي پئي هئي. 'جهو ڪو ماڻهو اچي نڪرندو. پنهنجي بابا ۽ ادا جن سڄاڳ ٿي پون ته!' دپ ۽ خوف جا هيبتناڪ واڳو سندس ننڍڙيءَ دل کي ڪرتي کائڻ لڳا. هوءَ پوئتي وڃڻ لڳي. پٺي وکون پري کيس ياد پيو ته 'يارو سڄي رات ويهي وري هليو ويندو ۽ سڄي عمر ڪونه ملندو. پوءِ؟' هوءَ وڌيڪ سوچي نه سگهي. بيوسيءَ وچان سندس اکين ۾ پاڻي اچي ويو. نه، هن سوچيو، 'اڄ مرڻ جو ڏينهن آهي. ڇا به ٿي پوي، ضرور ويندي س.' پوءِ هوءَ جڻ اکيون ٻوري، موت جي ڄاڙين وچان هلندي رهي. مٿس هڪڙو جنون ۽ چريائي سوار هئي. نيٺ وڻ اچي ويو. ڪنهن چيو: "وري ته رڙيون ڪونه ڪندينءَ؟" ٻه مضبوط هٿ سندس چيله ۾ لپيٽجي ويا ۽ سندس پيرڙ ڌرتيءَ تان ڪڄي ويا. کيس منهن تي، اکين تي، ڪنڌ تي، سيني تي، جسم جي هر هنڌ تي

منهن جا ڪمرا وار، گرم ڇپ ۽ ڏند محسوس ٿيڻ لڳا. هوءَ خوشيءَ وچان پاڳل ٿي.

ڪجهه رات گذري ويئي. چنڊ نڪري آيو ۽ وڻ جي تارين مان هلڪي چاندوڪيءَ جا ڪرڻا نظر اچڻ لڳا. هوا ۾ گهر ۽ نشو هو. سندس پٽن جي ڍيرن، واري، ريشمي بستري وانگر ٿي لڳي. اوچتو زبردست گهوگهاٽ ٿيو. ڪا ريل گاڏي پئي ٿي، گاڏيءَ جون بتيون، جهرمر جهرمر چمڪنديون، اونداهيءَ کي اکيون هڻنديون لنگهي ويون.

پوئينءَ رات ملوڪان چيو، ”گهر ڇو ڪونه آئين؟“
”اتي اچي تنهنجي مائٽن کي آزار ۾ وجهان؟“ ”پوءِ ڏڏهن ڇا ٿيندو؟“ ”آءُ بندوبست ڪريان پيو.“ ”پوليس وٺي اچي هنن کي موچڙا هڻاءِ.“ ”هنن کي ڪڏ ۾ هڻ. پاڻ پنهنجو رستو وٺنداسين.“ ”ڪهڙو؟“ ”مائٽن ته توکي ڏيئي ڇڏيو آهي، تون منهنجي ڪنوار ته اڳي ئي آهين.“ ”پر راڄ ته شادي ڪرڻ نٿو ڏي نه!“ ”راڄ هتي شادي ڪرڻ نه ڏيندو ته پاڻ ٻئي هند هلي ڪنداسون.“ ”پر بابا جن لڏين به نٿا نه!“ ”پڇهين جن نٿا لڏين ته پاڻ زال مڙس لڏي هلنداسين.“ ملوڪان شرمائجي ويئي. گهڙيءَ کن رکي چيائين: ”سو به زال مڙس ٿيون نه!“ ”زال مڙس ٿيڻ کي ڀيا سڱ ٿيندا آهن ڇا؟ مائٽ راضي آهن. پاڻ راضي آهيون. باقي رهيو ملون. سو به شريعت موجب ڪپي ته ڪونه، پر اهو به هٿ ڪري وجهنداسون.“ ملوڪان هن دليل بازيءَ جو جواب ڏيئي ڪانه سگهي. آخر جواب ڳولي ڪڍيائين. ”پر باباجن ته اڻين ڪونه ڇڏيندا نه.“ ملوڪان بيوسيءَ سان چيو. ”ته پوءِ پاڻ باباجن کي ڇڏينداسين،“ هن پيار سان جواب ڏنو. ملوڪان کي ڇڻ ڪنهن نانگ ڏنگ هڻي ڪڍيو. ”نه!“ هن ڊپ وچان رڙ ڪري چيو. ”ته پوءِ تون پلي پڙهين وٺ ره، اسان جي موڪلاڻي آهي.“ سندس لهجو ملوڪان کي بلڪل ظالم ۽ بي رحم لڳو. ڪيس هڪڙي لحظي لاءِ ڪانئس ڊپ ٿيڻ لڳو. هڪڙيءَ گهڙيءَ ۾ هو

ڇڻ ڏاريو، پرائو ٻنجي پيو. ملوڪان کي مٿس خار اچي ويا. پوءِ هن ڪيس ڪٿي پاڪر ۾ ورتو ۽ ڪيس سمجهائيندو رهيو. مگر ڪيس ڪجهه به ڳالهه سمجهه ۾ نه ويئي. اوچتو اسُر ٿي ويو. هوءَ وڃڻ لڳي. ”جواب ڏي، منهنجي ٿيندين يا نه؟“ ”آءٌ پڇنديس ڪانه!“ ”پڇڻ هن ۾ ڪهڙو آهي؟ راڄ ڀٽين کي روڪي ٿو. پاڻ سندس جوابداري لاهي پنهنجي سر تي کڻنداسين، بس؟“ ملوڪان کي اها ڳالهه ڪجهه برابر لڳي، پر خاطري نه ٿيس. پنهي پاڪر وجهي موڪلايو. ”آءٌ پندرهين ڏينهن وري ايندس.“

اهڙين ملاقاتون ٿينديون رهيون. هر دفعي ملوڪان جي سيني تان خوفن ۽ انديشن جي ڪا نه ڪا چپ لهي ٿي ويئي. سندس دل روز وڌيڪ هلڪي، آزاد ۽ ڀروسو ڪندڙ ٿيندي ويئي. ڪيس اهو معلوم ڪري ڏاڍي خوشي ٿي هئي ته يارو ماستر ٿي ويو هو.

شام جا پاڇا لڙي چڪا هئا. ٻيلي جي گهاٽن ٻيرن جي وڻن تي آکيرن ڏانهن واپس موٽندڙ پکين جي چرچر تيز ٿيندي ويئي. ڏکڻ طرف درياه ۾ مهاڻن جون ٻيڙيون واپس پئي موٽيون. هڪڙو ٽمبي وارو درياه جو ڪپ ڏيو اچا ٻه اولهارو پئي ويو. هنجن جي هڪڙي قطار اچي ڪپ تي لٿي. جيستائين نظر ويئي ٿي تيستائين رڳو درياه هو.

يارو اچا پر واري شهر مان ڪونه موٽيو هو. ملوڪان جي دل تي گهري اداسي ڇانئجي ويئي. درياه جي هن پار ٻيلي ۾ آڏي ڪين به مهينا ٿي ويا هئا. ياروءَ جي جنهن دوست ڪين پناهه ڏني هئي سو مٿانئن صدقي پيو ٿيندو هو. هوءَ ۽ يارو ڏينهن جا ڏينهن ۽ راتين جون راتيون هڪٻئي جي جسمن ۽ خيالن جي ڪاڪ محل جو سير ڪندا رهندا هئا. جڏهن هو ڪنهن ڏينهن شهر ويندو هو ۽ هوءَ اڪيلي ٿيندي هئي تڏهن سندس روح اداس ٿي ويندو هو.

هوءَ ٽي مهينا اڳ گهران نڪتي هئي. رات جو گهران سڌو اسٽيشن تي چڙهي حيدرآباد آيا هئا. اتي نڪاح وجهايو هئائون. ملوڪان کي سوچي پاڻ تي فخر ٿيو ته هڪدم نڪاح سندس ئي زور ڀرڻ تي پيو هو، نه ته يارو ايترو جلد حيدرآباد جهڙي شهر ۾ ظاهر ٿيڻ جو خطرو کڻڻ لاءِ تيار نه هو. ملوڪان کي خبر نه هئي ته نڪاح ڪيڏو ضروري هو. ياروءَ جو پيءُ کين في الحال پاڻ وٽ رهائڻ لاءِ تيار نه هو. ”راڄن جي ڳالهه آهي.“ هن چيو هو. ملوڪان کيس گهڻو ئي سمجهايو ته ’بابا ياروءَ کي پاڻ پنهنجو پٽ ڪيو آهي ۽ ڪيئن هو سڄي راڄ کي سامهون ٿي بيٺو هو!‘ پر پوڙهي دل پئي هڻي. تنهنڪري لاچار کين هتي اچي رهڻو پيو هو.

هڪڙو ننڍڙو چڪمرو ٽتر پڙڪو ڏيئي اچي پريان پوتي ۾ ويٺو. ملوڪان سندس سهڻا رنگبرنگي پک غور سان ڏسڻ لڳي. ايتري ۾ ڪنهن پٺيان اچي پاڪر وڌس. سندس منهن خوشيءَ وچان ٻهڪي اٿيو ۽ ورائي کيس ڪٽي ڳراٽڙي وڌائين. کيسي ۾ هٿوراڙيون ڏيئي، پان ڪڍي کاڌائين. پوءِ ٻئي هلندا درياهه جي ڪپ تي اُن وڻ وٽ آيا جتي هميشه اچي شام جو ويهندا هئا. ملوڪان پنهنجا پير ڪٽي پاڻيءَ ۾ وڌا. پاڻي ٿڌو ۽ فرحت بخش هو. سٿڻ کٽي گوڏن تائين ڪيائين. ياروءَ به ائين ڪيو. پوءِ هن ساڳيو سوال پڇيو: ”پاڻ بابا جن ڏانهن ڪڏهن هلنداسون؟“ ”اڃا ٻئي ڏينهن دير آهي.“ ياروءَ بي يقيني طرح چيو. ”اڃان ته تو واري راڄ جا ماڻهو گوڙ بند نٿا ڪن. روز سيد پير وٺيو بابا جي در تي بيٺا آهن.“ پوءِ ٿوري دير رڪجي چيائين: ”پٺهين ۽ پاڻهين به ميڙ سان گڏ هئا.“ ملوڪان واڌڙي تي ويئي. ”بابا جن انهن مروانن سان ڇا جي ڪري آيا؟“ پوءِ چيائين، ”بابا کي زور ڪري وٺي آيا هوندا ڦڪائيءَ کي پرچائڻ لاءِ. باقي بابا ته سائن اچي!“ ”ائين ئي هوندو.“ ياروءَ بي ويساهيءَ سان چيو. ملوڪان کي وري ٻور آيو. ”ڪڏهن هل ته رات جو لڪي هلي بابا جن وٽان ٿي اچون.

الا، ويچارا ڏاڏا خوش ٿيندا!" "ڏاڏا ڪٿي اڇي، پاڻ کي وٺن ته!"
ياروءَ مرڪي چيو. "ها، ڏاڏا ٿا ڪٿن! بابا ته پاڻ ٻنهي تي ساهه ٿو
ڇڏي. سڱ به پاڻ ڏنئين. دشمنن شادي ڪرڻ ڪانه ڏني، سو
پاڻ اچي هتي ٽڪيا، تنهن ۾ بابا جو ڪهڙو ڏوهه!" هوءَ يڪساهي ۾
چئي ويئي. "سو ته آهي، پر متان چئي ته بنان موڪل ڇو ويا."
ملوڪان اهو سوال پاڻ کان ڪيترا دفعا پڇي چڪي هئي. جواب
وٽس تيار هو. "بابا هٿ سان موڪل ڏي ته سڄو راڄ ويچاري
تي چڙهي نه وڃي؟ بابا کي ٻڌائي اچون ها ته به ڪانئس ويساهه
ڪري نه وٺن ها؟" هن پنهنجي عقلمنديءَ تي پاڻ خوش ٿيندي چيو.
"ڏسون ته لڙ پاڻي ڪٿي ٿو بيهي. اڇا ته بابا ٿو واري راڄ کي
پيو آسرن تي هلائي. ويچاري سڱ ۾ پيرتي به ڏيٺي ڪئي آهي.
هو ڪيس جا دڙڪا پيا ڏين. ڏسجي ته ڇا ٿا ڪن." ملوڪان
ڏبيءَ ۾ پئجي ويئي. "ڇا پيئي سوچين؟" ياروءَ ڪاڏي مٿي ڪري
پڇيس. "پوءِ جي پڙهن چوڻي ته موٽائي ڏي ته پوءِ مون کي
موٽائي ڏيندين؟" هن ڊڄندي ڊڄندي اچي تي پڇيو، ڄڻ ڪيس
اهو سوال نه پڇڻ کپي. واقعي يارو باهه ٿي ويو. "تو مون کي
بيغيرت سمجهيو آهي ڇا؟" ملوڪان يڪدم پيار مان ڳراٽڙي
پائي چيس: "هاڻ ڪاوڙ پري ڪر، مون چرچو ٿي ڪيو."

الائي ڪيترا ڏينهن گذري ويا.

هو قلعي کان هيٺ هڪڙي پوساتيل گهٽيءَ ۾ رهندا هئا.
گهر تمام سوڙهو ۽ اونداهو ٿي لڳو. هوءَ زبان سان ڪانه ڪڇي
پر دل ۾ چيائين، 'جيل تڏهن هڙو هوندو!' ٻاهر گهٽيءَ ۾ ٻارن،
ٽانگن، ماڻهن، گاڏين جو هل ۽ شور ٻڌي ٻڌي سندس مغز ڄڻ
ڦاٽڻ لڳو. پر هڪ ڏينهن جڏهن ياروءَ ڪيس هڪڙو ڪارو برقعو،
سئنڊل، هڪڙو ليڊي هئملٽن جو جوڙو، پاڊوڊر ڪريم ۽ هڪڙو
نقلي ايرنگن جو جوڙو وٺي ڏنو، تڏهن هوءَ خوشيءَ ۾ نٿي ماپي.
جڏهن برقعو پائي ڪيل ڏناٽين، تڏهن ته ننڍڙي ٻار وانگر ٽپا ڏيڻ

لڳي. هڪدم اعلان ڪيائين: ”بابا جن کي به ڪڏهن وٺي اچي
ڪيل ڏيکاريندا سين نه؟“ ياروءَ هائو ڪئي. شهر ۾ ايترا ماڻهو،
ايتريون شيون، ايتريون روشنيون ڏسي، هوءَ حيران ٿي ويئي.
يارو کيس قسمين قسمين شيون ۽ ميوا وٺي ڏيندو هو.

پر هو گهڻو وقت شهر ۾ رهي نه سگهيا. غيرحاضريءَ سبب ماستريءَ مان جواب ملڻ بعد يارو حيدرآباد ۾ خانگي نوڪريءَ لاءِ ڊوڙي ڊوڙي ٿڪجي پيو پر ڪامياب نه ٿيو. ازانسواءِ شهر ۾ هو ڪلم ڪلا هلڻ کان به ڊنو ٿي. ڳوٺ جو فصل به هيل ڪونه ٿيو هو، سو دل ۾ لاچار هو. آخر هو ٽنڊي محمد خان پاسي هڪڙي ڳوٺ ۾ وڃي رهيا جتي کيس هڪڙي ننڍي زميندار وٽ سٺ رپين جي منشيگيري ملي ويئي.

جهرڪيءَ جي چرچر تي هوءَ جاڳي پيئي. ڪنڌ هيٺان ياروءَ جي ٻانهن ڪيدي، سندس مٿين ٻانهن لاهي، پاسو بدلائي، ٽنگون آجيون ڪري، پٽ پر ٿي ته کيس ٽنگن تي ٿڌ محسوس ٿيڻ لڳي. هن ٽنگ ڊگهيري، پير جي آڱوٺي ۽ وچينءَ آڱر سان هڪڙو ڪپڙو چڪي هٿ ۾ ڪيو. پوءِ پاڇن جي زنانن بخين کي هٿ لائي، پڪ ڪري، پائڻ لڳي.

”يارو! يارو!“ هن کيس ڏوندڙيندي چيو. يارو کيس آهستي ڏڪ هڻي، ”ڇڏ ته سهي“ چئي، پاسو ورائي، وري سمهي رهيو. ”مون کي ڇاهي، ڀلي ٻنپهرن تائين اهڙو ستو پيو هجي. ڀلي ماڻهو اچي ڏسنئي!“ ملوڪان ناز سان چيو. ’بيافعالو!‘ هن دل ۾ پيار سان چيو. تڏهن کيس ياد آيو ته ڪلهه هو پيئي وڙهيا هئا، تمام گهڻو. هونئن ته هو هاڻ اڪثر تڪو ٿيندو هو. پر ڪلهه ائين ٿي لڳو ڄڻ هي اهو يارو ئي ڪونه هو. ڳالهه به ڪجهه ڪانه هئي. پاڙي واريءَ مائيءَ جو پٽ بيمار هو تنهن کي ياروءَ کان پڇڻ کان سواءِ پنجاهه رپيا ادارا ڏنا هئائين. مائيءَ خدا جا واسطا پئي وڌا ۽ اچي سينڌ ڏنائين ته صبح جو ڪڪڙ وڪڻي پئسا موٽائي ڏينديس. پر مائيءَ پئسا موٽايا ڪونه. هوءَ مائيءَ سان وڙهي پيئي

رهي هئي، پر مائي قسمر ڪٺڻ لڳي ته ڪڪڙ جا پئسا اڃا مليا ئي ڪونهن. يارو بازار ڏي ويو. وٽس پئسو ڪونه هو. ملوڪان کان گهريائين ته هن سڄي ڳالهه ڪري ٻڌايس. هو ٻاهر ٿي ويو. ”اسين ٻيڙيءَ جي ٽوٽي لاءِ ٻيا سٺون ڏيون ۽ هيءَ ڪنوار سخاوتون ڪندي وتي!“ ملوڪان کي پنهنجي غلطيءَ جو احساس اڳي ئي هو پر ياروءَ جو اهڙو ڪڙو ڳالهائڻ کيس ڏکيو لڳو. ”ڪي لک ڪونه لٽجي ويا اٿي، هي وٺ! وڃي وڪٽي پنهنجا رپيا لاهه.“ ياروءَ کي ايڏو ڪاوڙيل ڏسي، هن ٻانهن مان چانديءَ جا چوڙا لاهي کيس اڇلائي ڏيندي چيو. ياروءَ کي ويتر خار لڳي ويا. ”هن جو دماغ ته ڏس ڪٿي آهي؟ پيٽيان اسين ٽو لاهه ڪري پنهنجو اگرتگر ناس ڪري، روزگار وڃائي، گهرگهات، مٽ مائٽ ڇڏي، شڪارين وانگر لڏا ڪندا ٿا وتون، رلي مٺا آهيون. ٽو اسان کي ڪٿي پولڙو ڪري نچايو آهي. ٿوري ڳالهه تي چڙهيئي ته منهن ۾ ابرڪيو اڇين! ڪميني ڪنهن جاءِ جي!“ ملوڪان جو منهن ڦري ويو. واڪو ڪري چيائين، ”ڏون رلي مٺو آهين، باقي آءٌ بهشت ۾ ڪتر پيئي آهيان! اهڙو جي گهرگهات وارو هئين ته ٽو کي ڪنهن لاچار ته ڪونه وڌو هو. آءٌ توجي پويان ته ڪانه پيئي هيس.“ ”هاڻ وات بند ڪر نه ته هڻندس ٿو پادر پوٽ وارو!“ ”پوٽ وارو پادر وڃي ما....“ هن جي وات مان نڪري ويو ۽ پاڻ کي روڪي ئي روڪي تنهن کان اڳ ٺڦڙ ٺڪاءُ ٿي ويو. پوءِ پيو، ٽيو، چوٿون. هوءَ رني ڪانه، البت ڳوڙها روڪي ڪانه سگهي. سڄو ڏينهن هڪٻئي سان ڪونه ڳالهايائون. رات جو ستا ته هوءَ پاسو ورائي سمهي پيئي. ياروءَ مٿس ٻانهن رکڻ جي ڪوشش ڪئي ته اها ڌڪي ڇڏيائين. پوءِ ڇڻ پنهنجي منهن چيائين: ”مون کي باباجن وٽ ڇڏي اچ، نه ته آءٌ منهن مٿو ڪٿي وينديس هلي.“ ”نر ڏيڻ منهنجي سر تان! صبح جو چوٽيءَ ۾ جهلي، هلي ٿو پٺهين کي ڏيو اڇين!“ ”هلي ڏي! پوءِ ڪٿي منهنجي قسمت. ٽون به وڃي مائٽن ۾ سکي

ٿيءُ.“ ”آءٌ ٿيان نه ٿيان، تون ته وڃي ڀِٽِن جن جي هندوري ۾ لُڏ! تون خوش ته آءٌ خوش!“ ”ها، مون لاءِ مريو ٿو وڃين! توکي هٿ ۾ ڏينهن پنهنجي دل خوش ڪرڻي، سا ڪيئي، ”هاڻي....“ ڪاٺس جملو پورو نه ٿي سگهيو. يارو پاسو وراڻي سمهي رهيو. ڪلاڪ گذري ويو. پوءِ ياروءَ ڪيس اٿلائي، سندس منهن پاڻ ڏانهن ڪيو. هوءَ پاڻ کي ڇڏائڻ لاءِ ڦٿڪڻ لڳي. پر سندس زور نه هليو. ”مروان مون کي ڇڏ! دشمن! توجو مون ۾ وڃي ڇا؟“ هن ياروءَ کي خار مان رانبوٽا ۽ چڪ وجهندي ۽ ڏڪ هڻندي چيو. پر ياروءَ جي ٻانهن ۽ ٽنگن کيس سوگهو ڪري ڇڏيو. هوءَ هٽي هٽي نستي ٿي پيئي. ڳوڙهن جي نٽن اٿلي پيئي: ”سڄي دنيا دشمن ٿي پيئي آهي، ان جا خار تو مان نه ڪيان ته ٻئاءِ ڪنهن مان ڪيان.“ ياروءَ سندس ڪن ۾ اٿاهه پيار سان پڇ پڇ ڪندي چيو. ”وڏهيو پنهنجن سان آهي يا پراون سان؟“ هن شڪايت جي نموني گهٽيل گلي سان چيو، ”توکان سواءِ ٻيو منهنجو دنيا ۾ ڪير آهي؟ تون به ٿي مون کي ستائين!“ ملوڪان جي دل تان هڪ ڳري چپ اهي ويئي. سڏڪا جاري رهيا پر هاڻ اهي خوشيءَ جا هئا. پرسان ستل مرد لاءِ سندس دل ۾ پيار ۽ همدرديءَ جي اٿل اچي ويئي. ”مون کي پنهنجي باباجن وٽ ڇڏي اچ!“ هن ڳوڙها اگهندي چيو. ”ءُ آءٌ؟“ ياروءَ پڇيو. ”تون به وڃي پنهنجي مائٽن عزيزن، ڪڙم قبيلي ۽ راڄ ڳوٺ ڀيڙو ٿي!“ ”منهنجو مائٽ عزيز، منهنجو ڪڙم قبيلو، منهنجو راڄ ڳوٺ سڀ تون آهين!“ ياروءَ آهستي آهستي هڪڙو هڪڙو اکر ڇٽو ڪري چيو. ملوڪان جواب ڏيڻ بدران ڪٽي ڀاڪر پاتس. انهن لفظن کان پوءِ هوءَ هزارين مارون ٻيون به کائڻ لاءِ تيار ٿي وڃي ها. راتوڪي ڳالهه ياد ڪري، سندس منهن تي مرڪ تري آئي. ’هيڙي رانجهن سان ڪهڙا ليکا؟‘ هن دل ۾ چيو. يارو ستو رهيو. صبح جي روشنيءَ جا ڪرڻا سندس منهن تي پئي پيا. ’الا ڪيڏو نه لهي ويو آهي. ويچارو رلي رلي، ڀوڙي ڀوڙي، ڳٽين ۾ ڳري فنا ٿي

ويو آهي. ڪپڙا ڦاٽي ويا آهنس. بوٽ جو ترو به گسي ويو آهيس. منهن ۾ اڳوڻي مٺيائي ڪانهيس. اکيون ئي ڏرا ڏيئي ويون آهنس. مٿان وري ڪيس آءٌ تنگ ڪريان!' هن سوچيو. 'هاڻي ڀلي ڇا به چئي، آءٌ جواب ڪانه ڏيندي سانس،' هن دل ۾ انجام ڪيو.

هو ڀڪڙجڻ جي ڊپ کان هڪ هنڌ ٽڪاءُ ڪري نه سگهيا. ڪيترا ئي ڪروٽ بدلايائون. هرهنڌ ماڻهن جون اکيون سوال پڇنديون هيون. سڀني نرڙ تي ناراضگيءَ جا گهنج ۽ ڪڏهن ڪڏهن ڪنهن نامعلوم ڏڪڙي جا آثار هوندا هئا. ۽ پوءِ نيٺ جيڪي ٿيڻو هو سو ٿيو. رات پئجي ويئي. ٻارو گهر ڪونه موٽيو. هو پاسي واري شهر ۾ ڪم سان ويو هو. هوءَ در وٽ بيٺي بيٺي، وري اندر آئي. پيٽ کي ڏوڙي ڏيئي وري ٻاهر اچي بيٺي ۽ اتي بيٺي رهي. تان جو ڳوٺ جون روشنايون وسامي ويون، ڪتا ڀهي ڀهي ٿڪي پيا، ڇوڪرن جي راند جو هل به ڪڏهوڪو بند ٿي ويو. فقط تارن ڀري رات هئي ۽ پاڻ هئي. 'ڪنهن دوست سان رهاڻ ۾ لڳي ويو هوندو. ڳالهين جو شوقين ته اڳيئي آهي. سج لهي ويو هوندس. هاڻ گس ۾ هوندو. هينئر ڀوري مٿي آيو هوندو. ايندي شرط چوندو، "پيٽيان اڄ دير ٿي ويئي. ڳالهين ۾ لڳي وياسين. چڱو ڀلا پٽ ڏي، جلدي ڪر، بک مان ساهه ٿو نڪري." يا جنهن ڪم سان ويو آهي تنهن ۾ دير ٿي ويئي آهيس. مردن جا ڪم آهن. زال ته ڪانهي جيڪا گهر ۾ واندي ويٺي هوندي.... پر ايڏي دير ڪرڻ نه کپيس، اڄ اچي ته ساڻس فيصلو آهي. چوانس ته "آءٌ اڪيلي زال ماڻهو، ڪمزور دل، نهاريو نهاريو لاچار ٿيو پوان ۽ تون ايڏنهين سنگت سان رهاڻيون ڪندو وتين" هن دل ۾ چيو.

پر جڏهن آڌي ٿي ويئي، تڏهن سوچيائين، 'خدا ڪري رڳو اچي ڪري، دير جو فڪر ڪونهي. اکر به ڪونه چوندي سانس. رڳو الله ڪري ڪٿي ٿڪي نه پيو هجي! رب منهنجا، رڳو ڪٿي رات نه رهي پوي باقي دير سان ڀلي اچي. آءٌ ڪچندس

۾ ڪانه.‘ هوءَ اچي بستري تي ويٺي. ويهندي ويهندي اچو ڏينهن ٿي ويس. سندس اکيون سچي پچون هيون. سنڌ سنڌ ۾ سور هئس. ڳلن تي هٿ رکي ڏڪائين. ”ڇا پيو ڪريان! سچو ڏينهن لنگهي ويو. هاڻي هوءَ وڏيڪ وقت پارڙ کي دلاسا ڏيڻ ڪانه سگهي، انديشن ۽ خوفن جا زهريلا نانگ هاڻي سندس، ڇاتيءَ تي ڊوڙون پائڻ لڳا. ’مون کي ڇڏي ويو؟ نه. ماڻهن سان ملڻ ويو. نه. مون کي ضرور ٻڌائي وڃي ها. وات ۾ ڪنهن ٻگهڙ.... نه نه، متان ڪنهن موٽر يا ڪنهن لاريءَ هيٺان.... رب منهنجا، منهنجا مالڪ، خير سلامتيءَ سان اڇيس. آءٌ ڇڏيندي سانس ٻه ڪانه ته ڪٿي هئين؟ مون کي ماري ڇڏ پر ڪيس موٽائي آڻ، مون اڪيليءَ جي آڌار کي، منهنجي سر جي تاج کي موٽائي آڻ. مون کي ڏوهن جي سزا ڏي، بيمار ڪر، ڄڏو ڪر، انڌو ڪر، لولو ڪر، پر هن کي وراڻي مون کي ڏي. مون ٻي واهه کي پرديس ۾ ڇورو متان ڪرين منهنجا مولا...‘ ڪيس روئندي، ٻاڪاريندي، ٻيو ڏينهن ٻه لنگهي ويو. ٽئي ڏينهن ٻه هوءَ اونڌو منهن ڪري لاش بڻي پيئي هئي. منجهس هاڻ روئڻ جي ٻهچ ئي ڪانه هئي.

وڇڻءَ مهل هو آيا. اڳ ۾ يارو هو. ياروءَ جو منهن ڇڇريل ۽ سوڄل هو. سڄيءَ اک هيٺان وڏو ڪارو داغ هوس. مڇون پٽيل هيس. هلندي پئي ٿاٻڙيو. سندس اکيون هيٺ هيون، ڄڻ ته تارا ڪليءَ سان ٺوڪيل هئس. مٿي ڏي نئي سگهيا. سندس منهن تي دهشت ۽ هراس ڇانيل هو. سندس پويان هڪڙو ٿلهو ڪارو ماڻهو پستول سان هو. ٻيو بندوق وارو هو. سڀني کان پويان وڏيرو جاڙو هو.

ملوڪان دانهن ڪري وڃي ياروءَ کي ڇهٽي. يارو ڄڻ ڪنهن مشين وانگر پوائنٽي آواز ۾ ڪنڌ هيٺ ڪري چيو، ”ٻه ڏينهن ٽنگيو ٻي ماريائون، سچي ڪانه ڪيم. پوءِ امان کي اگهاڙو....“ ”اڙي بس ڪر اهي ڪهاڻيون. وٺ وڏيرا رن کي ڇڙتيءَ کان.

هاڻي پناه ڏيڻ وارا رن پٽ هلي ڏيکار. سڄي سچي پڌائيج، نه ته وري ساڳيو حال ٿيندي!" ٿلهي ڪاري پستول واري صوبيدار، ياروءَ کي ٺڦڙمٺي ڇيو. "رن، سٺڻ ۾ پونگڙا وجهونٿي ها، پر دعا ڪر وڏيري جاڙي کي، جنهن جو لحاظ اٿئون. نه ته تون به ماڻ.... ياد ڪرين ها." هن ملوڪان کي ٺڏو هڻندي ڇيو.

گاڏي اسٽيشن جي ويجهو پوندي وئي. 'الائي هن ٽيشن تي لاهيندا يا نه؟ ڪهڙي خبر ٻاهران ٿي ٻاهر ڪنهن جي حوالي ڪري ڇڏين. باباجن کي خبر ٿي ڪانه پوندي. رڳو شل باباجن مان ڪو ماڻهو مون کي ڏسي وڃي!' جيڪي ٿيو هو، تنهن تي هن سوچڻ نٿي چاهيو. هن ڪجهه ڪرڻ چاهيو ٿي. هاڻ سندس وارو هو. هوءَ ياروءَ کي ضرور حاصل ڪندي. هن سڄي ڳالهه وات ۾ ئي سوچي ڇڏي هئي. 'بابا کي چوندس، ڪيئن به ڪري هن ڳوٺ مان هلي اتر ۾ رهون. اتي پنهيون گهٽيون. بابا نه مڃيو ته ڪيئن به ڪري ڪيس مڃائيندس. پيو بابا کي چوندس ته ڪٿان به آڌارا سڌارا وٺي صوبيدار کي ڏيئي، ياروءَ کي ڇڏائي اچي. ياروءَ لاءِ بابا سر جي سٽ ڏيندو. پوءِ سڀ گڏجي هلي هيڪاندا رهندا سين.' هن سوچيو. 'بابا کي سربستي ڳالهه ڪري ٻڌائيندس ته ياروءَ سان ڪهڙا حال ٿيا آهن. مون سان ڪهڙيون جٺيون ٿيون آهن. پوءِ بابا ضرور مڃيندو. بابا منهنجي ڳالهه ڪڏهن به ڪونه موٽائيندو. رڳو خدا ڪري بابا سان گڏجڻ ڏينم.' آنهيءَ فيصلي تي پهچڻ بعد هن جي بدن ۾ ڇڻ ساهه پيو هو. 'ياروءَ جي ڳالهه ٻڌي، بابا، امان، جمعو سيئي باهه ٿي ويندا. آءٌ جڏهن لڏڻ جو چوندس تڏهن بابا ڀرڀائين دل هڻندو، ڳٽيون پڇائيندو، امان ۽ جمعو به پڌ-تر ڪندا، پوءِ آخر امان منهنجو پاسو وٺندي ۽ جمعو به. پوءِ بابا به مڃيندو، ضرور مڃيندو.' کيس خبر هئي، سڀ خبر هئي. 'پر بابا چوندو، تون بنان موڪلائي ڇو وئينءَ؟' اوچتو ذهن جي ڪنڊ مان هزار دفعا اڳ پيدا ٿيل سوال وري پيدا ٿيو ۽ آن جو اڳي ئي هزار دفعا سوچيل سمجهيل جواب

وري اچي حاضر ٿيو. ’بابا، تون پاڻ بي وس هئين. ڇو سين ته ته هونئن توتي متان راج ناراض ٿئي، تنهنڪري پنهنجي منهن وچي جيڪي تو کي ڪرڻ نٿي ڏنائون سو ڪيو سين. پر جي ڪٿي ناراض به ٿيو ته به بابا جي ڪاوڙ لاهڻي آسان. ڪيس جڏهن اسان جي حالت جي خبر پوندي، تڏهن ازخود قياس اچي ويندس. مائٽ رحم جو گهڙو آهي. ائين جمعي ڪيترا پڌا ڪم ڪيا آهن، پر پٽي ڏينهن ڪاوڙيو وريو ڏرڪو وڃي. مون تي ته جمعي ڪان گهڻو آر آهيس. بابا مونجو ڊول آهي.‘ هن فخر مان سوچيو. ’رڳو بابا تائين پهچان سهي، پوءِ خير....‘ جيئن جيئن انهيءَ ڳالهه تي گهڻو سوچيندي رهي، تيئن تيئن سندس اميدون وڌيڪ مضبوط ٿينديون ويون. ’رڳو خدا ڪري بابا سان هڪ ڀيرو ملي سگهان.‘ هن دل ۾ چيو.

ڪيس اسٽيشن تان لاهي ڳوٺ ڏانهن وٺي هليا. ’هي ڳس ته سڌو اسان جي گهر وارو ورتو اٿن،‘ هن سرهائيءَ سان سوچيو. پوءِ جڏهن سامهون ڳوٺ جي زالن مڙدن جو ميڙ پنهنجي گهر جي اڳيان ڏنائين ته ڪيس خاطري ٿي وئي. ’گهر!‘ هن سڀني مائهن وچان پٽس کي سڃاڻي ورتو. پرسان ماڙس بيٺي هئي. مردن ۾ جمعو به هو. هوءَ ”بابا“ چئي، پٽس ڏانهن وڌي.... ۽ پوءِ جمعي ڪيس لت هنئي. ٻانهن ٽڪر ٿي ويئي. هوءَ ٻاڪار ڪري پٽس کي چنبڙي پئي. ”ابا!“ هميشه وانگر، عادت موجب، جيئن اڳي هريل هئي. نڌڻي هوندي وانگر جڏهن جمعو ڪيس ماريندو هو ۽ پاڻ روئي چوندي هئي. ”بابا، بابا، مون کي جمعي مڪون هنيون آهن.“ ۽ پٽس ڪيس مٿي تان هٿ ڦيرائي، ٻاڪر پائي، جمعي کي ڪن مان جهلي چوندو هو ”ڇو ڙي حرامي! ڀيڻ کي ڪو تو ماريو؟ دلا، توجو مغز ڦريو آ، ڇا؟“ پر ڪلهه پٽس ڪيس مٿي تان هٿ ڦيرائي، ٻاڪر پائي، جمعي کي ڪن مان ڪونه جهليو. سندس اکين ۾ تڪار ۽ ڪاوڙ جا مچ هئا، جنهن کي ڏسي هوءَ دهلجي ويئي هئي. هن نفرت مان ڪيس ڌڪو ڏيئي،

مٿان ٽٽڙ وهائي ڪيئي هئي. ڀڳل ٻانهن هوندي به ڪيس محسوس ٿيو ته ان ٽٽڙ ڪيس لت کان وڌيڪ ايذاءُ ڏنو. ۽ پوءِ جمعي ڪيس کهاڙيءَ جو منڍ مٿي تي هنيو هو. هوءَ پٽ تي رت جي تلاءَ ۾ بل ڏيڻ لڳي هئي. پوءِ چاچهنس وروءَ مٿان لت هنئي هيس، پوءِ؟... ۽ پوءِ هوءَ هتي، هيڙيءَ حالت ۾ هئي.

'ان مهل به ڪنهن ڪونه ڇڏايو. هينئر به ڪو ڪونه ڇڏائيندو،' هن سوچيو.

اوچتو هڪ عجيب خيال آيس. 'ادا جمعي کي منٿون ڪريان،' هن سوچيو. ڳچيءَ ۾ پلاند وجهي، پيرن تي سسي رکي، روئي، ليلاڙائيون ڪري چوانس: "ادا تون منهنجو امان جو پٽ ڪونه آهين! سڄو ادا ڪونه آهين! آءٌ تنهنجي ننڍڙي ڀيڻ ڪانه آهيان، جنهن کي تون سدائين ڪلهي تي کڻي گهمائيندو هئين، جيڪا تنهنجي آڱر جهلي، ڦڏڪ ڦڏڪ ڪري، تنهنجي پويان، مامي حاجران جي گهران لسي وٺڻ هلندي هئي، جيڪا وڏي ٿي ته توکي پنهنجي خرچيءَ مان گڏ ڪيل پئسن مان ڀت ۾ ٽنگ ڪري، چار چار آنا ٻيڙين لاءِ ڪيئي ڏيندي هئي، جيڪا امان مري وڃڻ کان پوءِ توکي ٽولر ڪيندي هئي، ڪپڙا ڌوئي ڏيندي هئي، جنهن کي تون وڏيري جاڙي جي ڌيءَ جنان ڏانهن نياپو پهچائڻ لاءِ موڪليندو هئين، جيڪا توتان راڳ ڳچندي هئي— "ادل منهنجو چوڏهين جو چنڊ. پينر پيلي پيلي ٿو اچي." جيڪا جڏهن پوليس توکي وڏيري جاڙي جي ڏڳي جي چوريءَ ۾ جهلي ويئي هئي، تڏهن ٽي ڏينهن ٽي راتيون ٻاڪاريندي رهي هئي. توکي مڇون پٽي، منهن سڄائي، مار ڏيئي، مرڏينگ ڪري، گهر موڪليو هئائون، تڏهن جنهن توکي ٻاڙي جا پورهيا ڪري گيهه جا ڏڪ پرايا هئا ۽ راتين جون راتيون تنهنجي کٽ جي پرسان ويهي وهائي ڇڏيون هيون. ادا، جمعا، منهنجا ڀاءُ مون کي جيئدان ڏي، پوءِ آءٌ توکي ڪلهوڪا کهاڙين جا ڌڪ، رتن جا وهيل ڪنورا ۽ هيءَ حالت به دل جان سان معاف ڪري ڇڏيندس ۽ جيئن چوندين تيئن ڪندس."

لڙڪن جون سريون پاڻمرادو وهي اتي هليون. سندس ڇپ ٿڙڪڻ جي ڪرڻ لڳا. وات ٿورو پٽيو. ڇپ تارونءَ طرف ايري پر سور وچان ڪانئس سڏڪو نڪري نه سگهيو. نه، هن سوچيو. سندس اکين اڳيان ڪلهوڪو جمعو ڦري آيو. هن سوچيو ته اهڙي شيءِ اڳ به ڪٿي ڏٺي هيم. هوءَ ياد ڪرڻ لڳي ۽ ياد اچي ويس. سندس ٻلي ڏاڍي شرير هوندي هئي. روز الائي ڪٿان ڪوئا جهلي ايندي هئي. سڄو ڏينهن پيئي رانديون ڪندي هئي، جاري تان ڦيهيءَ تي، ڦيهيءَ تان سندس ڪلهي تي، اتان وري ڇت ڏانهن پيئي ٽپندي هئي. هڪڙي ڏينهن هن ٻليءَ جون دانهون ٻڌيون. ڊوڙي وڃي ڏٺائين ته هڪڙو وڏو ريڇ جهڙو ٻچر ڪتو ٻليءَ کي دٻي، رانبوٽن سان چيري رهيو هو. ڪتي جي منهن تي هڪ عجيب، ديچاريندڙ ڏڪار ۽ خونخوار وحشت هئي جيڪا جيڪا هن اڳي ڪنهن به شيءِ ۾ ڪانه ڏٺي هئي. پوءِ ڪيترا دفعا خواب ۾ ان ٻچر ڪتي جي شڪل ڏسي ڊڄي اٿندي هئي. ڪلهه جمعي جي شڪل ڪيس ڪيترا سال اڳ جي اها وساريل وحشي ۽ ڏڪار ڀريل شڪل ياد اچي ويئي. اهڙي خونخوار شيءِ اڳيان ليلائڻ! هن ٽڪ اڇلڻ جي ڪوشش ڪئي پر ٽڪ سندس سڄيل چپن کان ٻاهر وڃي نه سگهي.

ٻاهر ڪو ڪتو ڀونڪي اٿيو. ٻيو ڪتو ڀونڪيو، پوءِ ڪيترا ڪتا ڀونڪڻ لڳا. هن جو مٿو سور کان هاڻ بلڪل ڦاٽو ٿي. کيس چپن تي ۽ ڳلي ۾ خشڪي محسوس ٿيڻ لڳي، "پاڻي!" تصور ۾ آهو سوچي هوءَ ڏڪي ويئي ته هاڻ پاڻي شايد سندس لاش کي پٽي تي نصيب ٿئي، سندس دل زور زور سان ڏڪڻ لڳي. پر پوءِ کيس پنهنجو پاڻهين سڪون اچي ويو. هن جو دماغ وري سوچڻ لڳو. جيڪڏهن سوچڻ بند ٿي ڪيائين ته بدن جي زخمن جو سور برداشت نٿي ٿي سگهيو. سوچڻ ڪري سندس ڌيان ان چرٽي سور تان ڪجهه هٽي ٿي ويو. هن خواهمخواه سوچيو ته جيڪڏهن جيئري رهيس ته پوءِ ڇا ٿيندو. هن تصور

۾ پاڻ کي پوڙهي عارب جنهن جي زال ۱۳ سال اڳ مري ويئي هئي، تنهن سان نڪاح ۾ ڏنو. کيس ياد آيو ته جڏهن خميس ٻ مُلين جي ڏيءَ ٻچان، موسيٰ ماستر سان ڀڄي ويئي هئي، تڏهن ان کي سيکت ڏيڻ لاءِ کيس حاجي جمعي سان پرڻايو هئائون. ٻچان سڄي ڳوٺ جو نڪ هوندي هئي. اڇي اڇي جهڙي پٽاٽي. ليمڪ پريل ڪاريون ڪٽوريل اکيون، چيلهه ٽاڻين وار، ڪپڙي لٽي، ڏاهه ڏوهه جي شوقين. شاديءَ غمي تي ٻاهر منجهه نڪرندي هئي ته ماڻهن جا وات ڦاٽي ويندا هئا. حاجي جمعي سان پرڻجڻ کان پوءِ، ٻارهن مهنن ۾ چوڻ ته الائجي ڇا مان ڇا ٿي ويو. سڄي سڙي سڪي ڪاراٽجي ويئي. مُنهن جا هڏ نڪري آيس، ڏيرن ماري ماري، منهن مٿا وچي پٽ ڪري ڇڏيس. اها ٻچان ڏسيو ماڻهن کان هاءِ نڪري ٿي ويئي. سيڪا چوندي هئي، ”بس اما قسمت!“ عارب سان گڏ سمهڻ جو تصور ايندي ئي سندس لڱ ڀڄڻ، ڪراهت ۽ نفرت وچان ڪانڊارجي ويا. بار بار کيس هڪ ڀوائتي ڪتي جون خونخوار نظرون پاڻ کي ڏاريندي‌ون نظر آيون. هن هڪ هڏن جي پڃري کي گهڙا مٿي تي ڪٽ ٻ هلندو ڏٺو، جنهن جا ٻغل ڦاٽل هئا، پير هلندي هلندي ٿاٻڙيا پئي. زالن کيس ڏسي پاڻ ۾ سُس پُس ڪري پئي چيو، ”اما شل نه ڪنهن جو ڀاڳ ڦٽي!“ هن محسوس ڪيو ته اڄ کان پوءِ هوءَ ڪڏهن ڪنهن کي سچي دل سان ادا ۽ ابا سمجهي نه سگهندي. هوءَ ڪنهن مٿل جي ڀوت وانگر هيڏي هوڏي ڀٽڪندي رهندي. ۽ پوءِ جنهن تصوير کي هن در دروازا ڏيئي، ڪلفن ۾ بند ڪري ڇڏيو هو، سا اوچتو در دروازا ڀڃي، ڪلف ٽوڙي سندس سامهون اچي بيٺي. چڃريل ۽ سوڄل منهن. اک هيٺان وڏو وڏو ڪارو داغ. هيٺ ڪٽل اکيون ۽ اهو غيرانساني ڀوائتو آواز. ’۾ ڏينهن تنگي پئي مارياڻون سڄي ڪانهه ڪيم. پوءِ اما کي اگهاڙو....‘ هوءَ وڌيڪ سوچي نه سگهي. هن وڌيڪ سوچڻ نٿي چاهيو ۽ سندس دل مان جيئڻ جو چاهه ۽ مرڻ جو ڊپ صفا ختم ٿي ويو. اوچتو در کلي پيو. سندس

دل جي ڌڙڪ رڪجي ويئي، هن پنهنجي بدن کي سيٽي، ڪهاڙيءَ جي ڌڪ لاءِ تيار ڪيو. هن پنهنجي بدن ۽ روح ۾ موت کي گهڙندي محسوس ڪيو. ڪو اندر گهڙي آيو.

"ڇوري ڪيئن آهين؟" هن پٺس جو هٿ پنهنجي مٿي تي ڦرندو محسوس ڪيو. سندس روح مان گونگي ريهه نڪتي. "بابا." هن سڏڪا ڀريي ڇوڻ چاهيو. "بابا! تو مون کي ڇو ماريو؟ بابا؟ بابا!"

"مائٽ کي لعنت آهي ابا!" پٺس آهستي چيو. "ننگ جهڙي ڳالهه آهي نه ته..." سندس گلو ڀرجي آيو. پوءِ هو پڻ پڻ ڪندو ڪجهه چوندو رهيو. پر هن ڪجهه ڪونه ٻڌو. 'سڀ ڪوڙ' هن سوچيو. 'سڀ ڪوڙ! ڏکيءَ مهل زال ذات جو ڪهڙو پيءُ ڪهڙي ماءُ' کيس ائين لڳو ڄڻ هن جهان ۾ هوءَ اڪيلي آهي. چوطرف رات ئي رات آهي. الائي ڇو روح تي آن خوفناڪ رات پنهنجي وچڻ ڪري هوءَ عجيب سڪون محسوس ڪرڻ لڳي. کيس ائين محسوس ٿيڻ لڳو ڄڻ پاڻ ڪا ٻي آهي ۽ هيءَ تڏي تي پيل، ڦٽيل ۽ سڙيل، بدن ڇچريل ۽ زخميل روح واري ڇوڪري ڪا ٻي آهي. کيس آن ڇوڪريءَ تي ڏاڍو قياس اچڻ لڳو. 'ڏاڍي ٿڪي پئي هوندي ويچاري.' هن سوچيو، 'سمهي رهه ملوڪان، ادي سمهي پؤ!' هن دل ئي دل ۾ همدرديءَ سان آن ڇوڪري کي چيو ۽ ڇوڪريءَ جو بدن ڍلو ٿيڻ لڳو. کيس ننڊ اچڻ لڳي.

"پاڻ کي گهڻو جهليم گهڻو جهليم، پر مائٽ جي دل نه رهي. پاڻين ڪان لڪي آيو آهيان، مون کي معاف ڪر، ڇوري! ابا! ملوڪان!"

سچ جو ڳولهائو

دل، گردي ۽ ڦڦڙن بدلائڻ جي ڪامياب آپريشن کان پوءِ، دنيا جي چوٽيءَ جي سائنسدانن جي ذهنن ۾ هڪ اجا به انوکي ۽ انقلابي ايجاد ڪرڻ جو خيال پيدا ٿيو! ڇا ائين ممڪن نه آهي ته ڪا اهڙي دوا ايجاد ڪجي جنهن جي ڪارائڻ سان ماڻهن جو ذهن بدلجي وڃي؟

مثلاً ڪو ڪنجوس آهي ته ان دوا جي استعمال سان سخي ٿي پوي، گيدي بهادر ٿي پوي، شرابي پرهيزگار ٿي پوي وغيره؟ ڪن سائنسدانن جا خيال اجا به مٿي اڏامڻ لڳا. ڇو نه سڄين قومن جون ذهنيتون هڪ ئي ڌڪ سان بدلائي ڇڏجن؟

درحقيقت ڪيترن سائنسدانن اهو ڪم لڪ ڇپ ۾ ٻي جنگ عظيم کان پوءِ ئي شروع ڪري ڇڏيو هو پر ڪاميابي هر ڀيري ڪانئن ڳسائي ٿي وئي. آخر ١٩٦٨ع جي زبردست ڪاميابين سندن راهه مان آخري رڪاوٽون دور ڪري ڇڏيون.

— آمريڪا ۽ جرمنيءَ جي سائنسدانن اهڙا انجيڪشن تيار ڪري ورتا جن جي ڇهن مهينن جي ڪورس استعمال ڪرڻ کان پوءِ ماڻهن جي ذهنيتن ۾ زبردست ڦيرو اچي ويو پر انجيڪشنون مهانگيون ٿي پيون ۽ عرصو وڏيڪ درڪار هو، تنهنڪري سئٽزرلينڊ جي مشهور نوبل پرائيز مليل سائنسدان ڊاڪٽر پال هارجورڊ جي اڳواڻيءَ هيٺ وڏڪ تحقيقاتون ڪري نيٺ اهڙو پائوڊر تيار ڪيو ويو جو تمام سستو هو ۽ هڪدم فائدو ٿيو ٿي.

اوائلي تجربن لاءِ دنيا جي مختلف ڇوندبيل علائقن تي هيلي ڪاپٽرن ذريعي پائوڊر ڇٽڪارڻ جو پروگرام ٺاهيو ويو. اهي ٽڪرا

ڪهڙا هئا تنهن جي ڪنهن کي به خبر ڪانه هئي. مختلف علائقن تي مختلف ذهنيت پيدا ڪرڻ وارو پاڙودر چٽڪاريو ويو. مثلاً ڪٿي رحم ۽ قربانيءَ جو ته ڪٿي حيا ۽ اخلاق جو ته ڪٿي حب الوطني ۽ حق گوئيءَ جو وغيره.

اتفاق سان دنيا جي انهن ٽڪرن ۾ سنڌ کي به شامل ڪيو ويو ۽ مٿس رات جو سچائيءَ وارو پاڙودر چٽڪاريو ويو. ٻي ڏينهن فجر جو جيئن ئي هاڪرن، اخبارون پهچايون، تيئن ئي پاڙودر جا اثر ظاهر ٿيڻ لڳا.

اخبارن جا پيا ته سمورا صفحا پاڙودر چٽجڻ کان اڳ ۾ ڇپجي چڪا هئا باقي ايڊيٽوريل صفحا رهجي ويا هئا جي سڀ کان آخر ۾ ڇپيا هئا. هڪڙي اخبار جا سڄو وقت پنهنجي مالڪ جي حمد و ثنا ۾ مشغول رهڻ ڪري بدنام هئي، تنهن پنهنجي ايڊيٽوريل نوٽ ۾ لکيو هو، ”ڪيڏي نه شرم جي ڳالهه آهي جو اسين چند چانديءَ جي سڪن جي عيوض پنهنجو ايمان وڪڻندا رهيا آهيون ۽ وطن جي غدارن ۽ قوم فروشن جي شان ۾ قصيده پڙهندا رهيا آهيون! جنهن پنڀور کي ٻاهه لڳل هجي، ان ۾ ويهي پيٽ خاطر وطن کي وساري خودمطلب چمچن جي ساراهه جا ڍڪ ڀرڻ ڪيڏي نه بيحيائي آهي!....“

ٻي اخبار جنهن جو پيشو ئي وطن دوستن تي چغليون هڻڻ، مٿن بهتان مڙهڻ، نوجوان نسل کي خوار خراب ڪرڻ هو ۽ جنهن بابت سڀني کي خبر هئي ته اها آمريڪا جي جاسوسي کاتي جي پاڪستاني ملازم جماعت جي اثر هيٺ آهي، تنهن لکيو: ”ڪير ٿو چئي ته اسين ٻين کان پوئتي آهيون؟ جيڪا قوم اسان جي اڄوڪن عظيم شاعرن ۽ اديبن جهڙو لافاني ۽ بي مثال شعر ۽ ادب پيدا ڪري سگهي ٿي، جيڪا قوم اسان جي اڄوڪي انقلابي نوجوان نسل جهڙو املهه انساني فصل اپائي سگهي ٿي تنهن کي گهٽ ۽ پوئتي چوڻ وارا يا بيوقوف يا بي ايمان آهن.“

اها ڪا گهٽ خوشيءَ جي ڳالهه آهي جتي آمريڪا جو جاسوسي ڪاتو هيڏي آسانيءَ سان ۽ هيڏي وڏي تعداد ۾ هر طبقي مان پنهنجا ايجنٽ ۽ چمچا تيار ڪري سگهيو آهي اتي اهو بدنام ۽ رسوائي زمانه جاسوس ادارو اسان جي وطن ۾ بري طرح ناڪام ويو آهي ۽ جيڪي آڱرين تي ڳڻڻ جيترا ايجنٽ هٿ ڪري سگهيو آهي، سي به عوام ۾ خوار ۽ خراب ٿي چڪا آهن.

”.... بهرحال، اسين مطالبو ڪنداسين ته جيڪي اخبارون ۽ سياسي جماعتون آمريڪي جاسوسي ڪاتي جي اشاري تي نچي ۽ ٽپي رهيون آهن، انهن تي فورن بندش وڌي وڃي ۽ وڌيڪ بدنام فردن ۽ اخبارن کي فورن بند ڪيو وڃي.“

جيڪي هفتيوار اخبارون ان ڏينهن ڇپيون، تن ۾ به نئين دوا جو اثر ظاهر ٿيو. هڪڙي هفتيوار اخبار، جا سال ۾ ڪل ست پرچا ڪڍندي هئي ۽ ستن ئي ۾ هڪڙي ئي ڪاموري جي تعريف لکيل هوندي هئي. تنهن ان پرچي ۾ ان ڪاموري جو نالو وٺي لکيو، ”ههڙا عوام آزارينڌڙ ڪامورا فوراً ڊسمس ڪرڻ کپن ۽ مٿن جرگن ۾ مقدما هلائي کين نه رڳو جيل جون ڳريون سزائون ڏيڻ کپن پر کين شهر جي چونڪ ۾ ڇهبڪ هڻائي، ٻين لاءِ عبرت جو سامان پيدا ڪرڻ کپي.“!

مريدپور ٿاڻي جو صوبيدار، صبح جو نيرن ڪري، اڇا اجرا ڪپڙا پائي، اچي ٿاڻي ۾ ڪرسيءَ تي ويٺو. وڏي منشيءَ ڪاغذپٽ اڳيان آڻي رکيس. پريان جان محمد پوليس وارو، ڇئن ڇيلهه ۾ رسن پيل ماڻهن کي وٺي اندر آيو ۽ سيلوٽ ڪري ڪڙوتڙو ٿي بيهي رهيو. صوبيدار پڇيس، ”هي ڪير آهن؟“

جان محمد ادب سان چيو، ”سرڪار! رات ناڪي بندي ڪندي، موريءَ وٽان هنن کي شڪيءَ حالت ۾ گرفتار ڪيو اٿئون. هڪڙي وٽان بنان ليسن جي ريوالور....“ ائين چئي، هو بيهي رهيو. ”اڙي ڳالهه ڪر!“ صوبيدار ڪڙڪو ڪري چيو.

”سائين عرض آهي! آءٌ هنن کي سندن گهرن مان وٺي آيو آهيان!“ جان محمد بلڪل بدليل آواز ۾ چيو.

صوبيدار رنب ڪري چيو، ”چا!... ڇو؟“

جان محمد واري واري سان هڪ هڪ تي هٿ رکندي چيو.

”هن لاءِ وڏيري جاڙي خان چيو هو ته هن کي ١١٠ ۾ ٻڌجو. ان لاءِ مون کي ٽيون ڏينهن پنجاه رپيا ڏنا هئائين. هن جي زال ڏاهوڪوڙي آهي سو وڏيري جي مرضي آهي ته سال کن ترڪيل هجي ته چڱو. هن رئيس يعقوب خان کي ووٽ ڪونه ڏنو هو ان لاءِ وڏيري جو بار پيل هو. هي ٻڙرو آهي ۽ جمعدار باگي خان جي سنگتياڻي ٻين کي ٺاهي ڏني اٿس. باقي هيءُ هوٽل ۾ نوڪر آهي. مون تي ڪي ٻه ٽي پئسا رهجي ويا هئس تنهن لاءِ مون کي روز تنگ ڪندو آهي. ڪاله مون سان منهن ماري ڪري ٻيهي رهيو.“

ايتري ۾ هڪڙو ٻهراڙيءَ جو ماڻهو منهن مٿو ڀڃيندو آيو.

”اڙي ڇاهي؟“ صوبيدار گارين جو هڪڙو دس ڏيئي چيو.

(ڇڪاريل دوا ۾ فضيلت جو پاڊوبر پيل ڪونه هو.)

”سائين رات مون سان ظلم ٿي ويو آهي. يارو خاصخيلي ۽ سندس پنجئي پٽ ڏاڙو هڻي منهن جي زال کڻي ويا آهن.“

ائين چئي سندس اکين ۾ عجيب چمڪ اچي ويئي. ”سائين مون ڏاڙيل چڱيءَ ريت سڃاتا ڪونه.“

”اڙي اکيُون جو چيئي ته مون سڃاتا...؟“

”سائين يارو منهنجي پاءُ کي ڏنل سنگ وهاريو ويٺو آهي. تنهن ڪوي سندس ۽ سندس پٽن جا نالا لکرايم، سائين مهرباني ڪري سرزمين کي هلي تپاسيو نه ته پانهن صفا خون ٿي ويندي.“

صوبيدار گار ڏيئي چيس. ”اڙي، جانچ وري ڪهڙي ڪريان؟ مون ٿي ته چيو هو رئيس خير محمد خان کي ته بي ڏڙڪ رن ڪڍائي وٺ! آءٌ ويٺو آهيان!“ هي ابلق گهوڙو ڪاله جو موڪليو اٿس سو تڏهن خدا ڪارڻ موڪليو هئائين؟ وڃي ڪا ٻي رن هٿ ڪر! اِما ڇٽي!“

ڪورٽن ۾ ته قيامت ٿي وئي. شاهدن وڏا ڪلما پڙهي طوطن وانگر سيکاريل بيان ڏئي اوچتو سڄو پاندو ڦيري وڌو. هڪڙي اندازي موجب ڏهه هزار ڪيس ان ڏينهن ٻيٺي ٻيٺي فيصل ٿي ويا. گهڻو ڪري فرياديِن تي ڏنڊ پيا ۽ ٻيا سڀئون کي ڪوڙي ڪيس ڪرڻ جي ڏوهه ۾ چالان ڪيو ويو. ڪيترن وڪيلن دليل بازي ڪندي، اوچتو وٺي چيو، "حضور اهي روانگون جي هينئر پيش ڪيم، سي بعد ۾ رد ٿيل آهن ۽ هن ڪيس سان ڪوبه تعلق ڪونه ٿيون رکن!" ڪيترا جوابدار ڏوهن جا قبولدار ٿيا. خود پوليس پراسيڪيوٽر جيڪي گراموفون جي پڳل رڪارڊ وانگر هميشه هڪڙي ساڳي سيٽ چوندا آهن. "سائين، سرڪار پنهنجو ڪيس پوري طرح ثابت ڪيو آهي. جوابدار رهزن ۽ عادتي ڏوهاري آهي!" سي دليلن سان ثابت ڪرڻ لڳا: "سرڪاري شاهدن جا بيان جڙتو، بناوتي ۽ اڻ وسهڻ جوڳا آهن. جوابدار تي ڏوهه ثابت ناهي!" ڪيترن ججن پنهنجي بالادستن کي لکي موڪليو ته هي ڪيس اسان وٽان ٽرانسفر ڪيا وڃن. هڪڙي جج لکيو، "هن ڪيس ۾ جوابدارن جو وڪيل ٻڪ ٻڪيو ۽ ٽيڙي باز آهي. هميشه چٽ اصيلن کي مرعوب ڪرڻ خاطر پڳي هٿي، مون کي مٿي ۾ سور وجهندو آهي. ان وڪيل جو اصيل منهنجي هٿان ڇٽي سو ناممڪن آهي. اهو ڪيس ڪو ٻيو هلائي."

حيدرآباد جي دلشاد هوٽل دستور موجب، گراهڪن سان پري ٻيٺي هئي. مسٽر نواز علي هيڊ ڪلارڪ دستور موجب قورمو گهرايو ۽ قورمي ۾ گرهه ٻوڙيندي پڇيائين:

"اڙي آهي ته ننڍو گوشت نه؟" ٻيري ادب سان وراڻيو:

"سائين پوڙهي ڪٻون جو آهي."

نواز علي خان ڏوڏا ڦاڙي، ڪاوڙ ۾ لال پيلو ٿي چيو:

"ڇڪن ڪٺي اڄ!"

ٻيرو چستيءَ سان موٽي لڳو. مسٽر نواز علي پڪائيءَ خاطر رڙ ڪري چيس، "اڙي ڏسجين متان اها ٻه پوڙهي نه هجي!"

بيري پٺ ورائي جواب ڏنو. ”نه سائين، ڪڪڙ پوڙهي ناهي، مثل آهي.“

مسٽر نواز عليءَ آپي ڪان ٻاهر ٿي پڇيو، ”ڇا مطلب؟“

”سائين، اسين هميشه بيماريءَ وگهي مثل ڪڪڙ رڌيندا آهيون.“ بيري نهايت ادب ۽ نوڙت سان چيو.

مسٽر نوازعلي تپ ڏيئي اٿيو ۽ سڌو سيٺ وٽ پهتو. سيٺ سندس جوشيلو احتجاج ٻڌي، نهايت ٺڌائيءَ سان سمجهائڻ لڳس.

”نواز علي خان، گوشت مهانگو آهي. مثل ڪڪڙيون ۽ ڳئون نه هلائبون ته پورت ڪيئن پوي؟ سڀ گراهڪ هميشه ڪاڻو خوش ٿيو وڃن. ڪنهن به اڄ ڏينهن تائين گلا نه ڪئي آهي، خود توهان به نه. توهان حيدرآباد جا گراهڪ خوشنصيب آهيو، جو حلال مال ٿا کائو. ڪراچيءَ ۾ ته گڏهيون کهيو پيا کارائن!“

گوڙ تي ڪيترا گراهڪ اچي گڏ ٿيا ۽ ڏسندي ڏسندي پوري هوٽل خالي ٿي ويئي.

اتفاق سان ان ڏينهن حيدرآباد ۾ ٽن سياسي جماعتن جي ليڊرن جون ڀرپور سياسي ميٽنگون رکيل هيون.

ظهر جي نماز کان ڪلاڪ کن پوءِ لطيف آباد جي هڪ ڪوارٽر ۾ درجن کن صاف، اجرا، ڪنلف لڳل نوراني چهرا، مقدس سونهارين ۽ شرعي چال سان هڪڙي ڪوارٽر ۾ داخل ٿيا. تلاوت قرآن مجيد بعد هڪڙو بزرگ ٽن مهينن جي ڪارروائيءَ جي رپورٽ پيش ڪرڻ لڳو. هر صالح مومن کان چندي ۾ گڏ ڪيل ڏوڪڙ، قربانيءَ جي کلن وغيره جو ليکو صاف ڪري وٺڻ کان پوءِ هن چيو: ”حضرات! جماعت جي اڳيان، دنيا اندر اسلامي نظام حڪومت قائم ڪرڻ جو جيڪو نصب العين آهي، تنهن لاءِ اسان پنهنجي وت آهر هرممڪن ڪوشش ڪئي آهي. الله تبارڪ و تعاليٰ جا لک لک احسان آهن....“ چوندي چوندي، بزرگ کي هڏڪوئي

آڌي ۽ بدن ۾ سياڻو وٺي ويس. ھڪ لحظي کان پوءِ سندس چپ وري کليا، پر سندس آواز بدليل ھو.

"حضرات، منھنجي خيال ۾ پنھنجا پاڻ ۾ آھيون ۽ بھتر آھي تہ صاف گوئيءَ کان ڪم وٺون. اسان جي سپرد ھڪ نھايت نازڪ فرض آھي. ھن علائقي ۾ اھا ذميواري اسان تي رکيل آھي تہ اٺ ڪروڙ سنڌين کي آفيمي ننڊ مان بيدار ٿيڻ نہ ڏيون. ڪو پاڻ سجاڳ ٿئي يا ٻين کي سجاڳ ڪرڻ جي شرارت ڪري، تہ ان کي رستي مان ھٽائي ڇڏيون. بدقسمتيءَ سان اسان جي وڏن ليڊرن کي اندازو ئي ڪونھي تہ اسان جي اڳيان ڪيڏيون مشڪلاتون آھن. ھو سمجھن ٿا تہ مذھب ھڪڙي اھڙي زرھ آھي، جنھن کي پھري اسين سلامتيءَ سان جيڪي وٽي، سو ڪري ٿا سگھون. پر اوھان کي خبر آھي تہ ھتي ماڻھن ۾ ۽ خاص ڪري نوجوانن ۾ وطن جي نالي تي ڪيڏي نہ شورش آھي. خير، خدا جي فضل و ڪرم سان اسان مٿس ٿي منھن ڏنو آھي ۽ ھرھنڌ ستونَ جي تعداد ۾ مير جعفر ۽ مير صادق تيار ڪيا آھن، جي اسان جي حڪمن مطابق عمل ڪري، سنڌيت جي تحريڪ جي پٺ ۾ ڇرا ھڻي رھيا آھن. اسان جي ھٿ ۾ ھڪ روزاني سنڌي اخبار آھي جا رات ڏينھن سنڌين جي ئي خرچ سان سنڌي نوجوانن جي پوڌان باھہ ٻاريو ويٺي آھي. چغليون ھڻڻ، منافقيون ڪرڻ ۽ انتشار ڦھلائڻ ۾ سي.آءِ.ڊيءَ کي مات ڏيو ويٺي آھي. اسان صالح سنڌي، اخبار وسيلي، پنھنجي سنڌي مريدن ھٿان سنڌين جي خلاف زھر ڦھلائيندا رھون ٿا. سنڌي شام کي بند ڪرائڻ، سنڌي شاگردن ۽ اديبن ۾ ڦوٽ وجھڻ ۽ ٻين اھڙن نيڪ ۽ صالح ڪمن ۾ اسان توقع کان وڌيڪ نوان ۽ شاندار ڪم ڪيا آھن. انھيءَ کان سواءِ ماڻھن جي اکين ۾ ڌوڙ وجھڻ خاطر اسان ڌاڙو سنڌين جي ڪن مطالبن جي تائيد ڪرڻ جو بہ ڊرامو رچايو آھي."

اھو بزرگ اڌ ڪلاڪ ڳالھائيندو رھيو. ان بعد، ٻين مقررن بہ تقريرون ڪيون. جن تفصيل سان انھن اٽڪلن، حرفتن

۽ عيارين جو ذڪر ڪيو، جن سان هو سنڌيت جي تحريڪ کي ختم ڪرڻ جون ڪوششون ڪري رهيا آهن. ان بعد هرڪنهن کي نوان نوان ڪم ڏنا ويا. جماعت جي نيڪ مقصدن جي پوراڻيءَ لاءِ بارگاهہ ايزديءَ ۾ صميم قلب سان دعا گهرڻ کان پوءِ جلسو ختم ٿيو.

ٻي ميٽنگ گاڏي کاتي ۾ ٿي. هڪڙي ننڍڙي ڪمري ۾ اٽڪل ١١-١٢ ماڻهو اچي گڏ ٿيا. منجهن ٿي چوڪرات هئا ۽ ٻيا ڪرڙوڙ. ٻن ٽن کي سٽڊنز پاتل هيون. ٻين کي پاجاما هئا. ڪمري جي ڀتين تي ڪارل مارڪس ۽ لينن جون تصويرون ٽنگيل هيون. هڪڙيءَ ميز تي ڍڳ جيترا انگريزي ۽ اردو ڪتاب هڪٻئي مٿان سٿيا پيا هئا.

هڪڙو ٤٠-٤٥ سالن جو سنهڙو سڪل ماڻهو اٿي بيٺو. عينڪ کي صاف ڪندي معصوميت ڀريل مگر گنڀير آواز ۾ چيائين:

”ساٿيو! اڄوڪو خاص اجلاس سنڌ اندر پنهنجين ڪارگذارين جي مڪمل جائزي وٺڻ لاءِ سڏايل آهي.

”رفيقو! اسان جو نصب العين هڪڙو ئي آهي: عام طرح پاڪستان ۽ خاص ڪري سنڌ جي سمورن عوامي طبقن ۽ فردن کي متحد ۽ منظم ڪري، ڪين پاڪستاني قومن جي برادريءَ جي هڪ برابر ۽ خوددار قوم جي حيثيت سان صحيح، سچي ۽ عوامي جمهوريت جي انقلابي شاهي سڙڪ تي هلائڻ....“ چوندي چوندي، اوچتو سندس هٿن کي ٺورو جهٽڪو آيو ۽ سندس عينڪ هيٺ ڪري پيئي! هن نمي عينڪ کنئي. ان کي صاف ڪري، چوڻ لڳو:

”سو ساٿيو، مون عرض ڪيو ته اسان جو نصب العين هڪڙو ئي آهي: عام طرح پاڪستان ۽ خاص طرح سنڌ جي سمورن عوامي طبقن ۽ فردن ۾ ڏڦيڙ وجهي، ڪين منتشر ڪري، سندن محڪوميت واري حالت قائم رکي، ڪين صحيح، سچي ۽ عوامي جمهوريت جي انقلابي شاهي سڙڪ تان ٿيڙڻ ۽ گمراهہ ڪرڻ....“

”آمريڪي سامراج ۽ سندس مقامي ايجنٽن جو پڻ اهو ئي آخري نصب‌العين آهي. پر اسان ۽ هنن ۾ وڏو بنيادي فرق آهي. هو ٻاهران حملو ڪن ٿا، اسين اندران ڪاٽ هڻون ٿا. هو ڏنڊي ڪان ڪم وٺن ٿا، اسين همدرديءَ جا ٻول ٻولي ڪم ڪيون ٿا. هو ڌاريان لڳن ٿا، اسين پنهنجا ٿي لاهه ڪيون ٿا. هو مذهب ۽ قومن جي آڙ وٺن ٿا، اسين انقلاب جو نعرو هڻون ٿا.

”انهيءَ لاءِ اسان هڪ منظم ۽ رٿيل پروگرام مرتب ڪيو آهي. سڀ کان اول اسان هميشه سنڌ جي نئين ۽ باشعور نسل کي سندن هڏڏوکي ۽ سرويچ رهنمائن کان بدظن ڪرڻ ٿي ڪيو آهي.

”ٻيو ته اسان هميشه سنڌ جي اصلي ۽ حقيقي مسئلن کي نظرانداز ڪري مصنوعي مسئلن جا نعرا هنيا آهن. جڏهن اتفاق سان اسان جي هٿن مان ڳالهه نڪري ويئي آهي ۽ ڪا عوامي تحريڪ ازخود ابري آهي ته اسان ان تحريڪ کي بدنام ڪري، ڪچيءَ ۾ ڪچلڻ ۾ پڻ ڪان گوءِ کڻئي آهي. پر جڏهن پوءِ به ڪم نه ٺهندو آهي، تڏهن انهيءَ تحريڪ ۾ گهڙي انهيءَ جا ترا ڪيندا آهيون.

”تيون ضروري ڪم اسان اهو ڪيو آهي، جو اسان سنڌ جي نئين نسل جي باشعور فردن کي انقلابي نظرين ۽ انقلابي ادب جي گهري مطالعي کان بدظن ڪري، اڻسڌيءَ طرح ڪين روڪيندا رهيا آهيون، ته جيئن ’ٻلي شينهن پڙهايا، وت ٻلي ڪون ڪاوڙ آيا‘ وارو ڪم نه ٿئي ۽ هو اهڙا هوشيار نه ٿي وڃن، جو سڄي ڳالهه سمجهي، پنهنجن پيرن تي بيهي، مورڳو اسان جي چنبن مان ئي نڪري وڃن.

درحقيقت اسان پاڻ انقلابي نظرين جي مطالعي ۽ پروڙ کان لهرائيندا آهيون. اسان پنهنجي ترقي پسند گادي قائم ڪري ڇڏي آهي ۽ هاڻي رڳو ان گاديءَ جا مريد ڪندا پيا وڃون. اصل ڳالهه ڇا هئي، تنهن سان اسان جو ڪو واسطو ڪونهي. سچ پڇ ته ترقي پسند اڪابر جيڪڏهن پنهنجي قبرن مان نڪري

اچن، اسان جا پروگرام ۽ طريقا ڏسن، ته پاڻين ته ڪنهن مندر يا ڪليسا ۾ اچي نڪتا آهيون.

”اهو اسان جي اڻ ٿڪ ۽ هوشيار ڪوشش جو نتيجو آهي ته سنڌ ۽ ٻين ننڍين پاڪستاني قومن جي ترقي پسند جدوجهد، هيتري جذبي، ههڙين حالتن ۽ ههڙن ماڻهن جي باوجود اڃان پڪڙيندي رهي آهي. اسان انهن کي ويساهي ڇڏيو آهي ته سڀني رازن جا ڄاڻو اسين آهيون. سڀني کان وڏيڪ مٿي ۾ سور اسان کي آهي. جيڪي ڪرڻو هوندو، سو اسين ڪنداسون ۽ ڪريون پيا. انهيءَ آسري ۾ سڀ سريءَ کي ٻانهن ڏيو، اسان جي سڏ جو انتظار پيا ڪن. تاڄجو ويهه سال گذري ويا آهن ۽ پوتو ڪونه پريو آهي. اسان جو آسرو نه هجين ها ته الائجي ڪيترا ممڻ مچي پون ها. درحقيقت اسان اهو ڪجهه ڪيو آهي ۽ اهو ڪجهه ڪريون پيا، جيڪو ننڍين قومن جي ڪنهن به ويريءَ کان ڪونه پهچندو. اهي قومون چورن کان ڇٽي، اسان جي گهل تان پيون آهن. جيسين پنهنجي دم ۾ دم آهي تيسين اميد ته نعرن کان سواءِ ڪجهه نه سرندن.

”پر هاڻ حالتون بگڙنديون نظر اچن ٿيون. ننڍين قومن جا ماڻهو ۽ نوجوان انقلابي رازن کان واقف ٿيندا وڃن. ترقي پسند فلسفي، نظريي ۽ تحريڪ جي تاريخ جو گهرو ڳوڙهو مطالعو ڪري، ڪيترائي ماڻهو خود سڀڪجهه سمجهڻ، سوچڻ ۽ ڪرڻ جهڙا ٿي ويا آهن. انديشو آهي ته متان هيءَ گادي اسان کان کسجي وڃي ۽ ترقي پسنديءَ تان اسان جي هڪ هٽي ختم ٿي وڃي. ٿي سگهي ٿو ته ننڍين قومن جا ماڻهو ڪا واقعي ترقي پسند تنظيم ٺاهي، پنهنجو گهر پاڻ سنڀالي ۽ هلائي، اسان کي ٺڪيٺ وڃائي ڇڏين. تنهنڪري اسان مان هرهڪ کي پنهنجي هڪ هٽي بچائڻ لاءِ سنجيدگيءَ سان سوچڻ ۽ پاڻ پتوڙڻ کپي.“

پوءِ ٻين سڀني واري واري سان تقريرون ڪيون ۽ حالتن کي منهن ڏيڻ لاءِ تجويزون ڏنيون.

ٽيون جلسو صدر ۾ هڪڙي وڏي سنڌي زميندار جي بنگلي تي شام جو ڇهين بجي ٿيو. جنهن ۾ سنڌ جي وڏن ليڊرن شرڪت ڪئي. جلسي جو خاص مطلب اينڊز اليڪشن ۾ سيٽن جي ورهاست بابت صلاح مصلحت هو.

سنڌي رواج موجب شروعاتي خبرن چارن ۾ ٻي وڏيرا، رئيس، مير، پير، پاڻ ۾ اٽڪي پيا. دستوري طعنن مهڻن ۽ ڏاڙهيءَ پٽ بعد هڪڙو پوتار اٿي بيٺو. ”ادا خبرون خير، اوهين ته پلي پيا مهڻا ڏيو، پر پاڻ هميشه سنگت لاءِ سر ڏنو آهي.“ ائين چئي، مڇون مروڙي، ڪيائي کنهي، ڪجهه وڏيڪ چوڻ وارو هو، ته اوچتو ڇڻ ڪا شيءِ نڙيءَ ۾ ڦاسي پيس.... ۽ ٻي ڪيتون ڏنائين. پوءِ چيائين: ”سو ڳالهه ٿي ڪيم ته پاڻ هميشه سنگت جو سر وڏيو آهي.... جڏهن کان سنڌ بمبئيءَ کان جدا ٿي آهي، تڏهن کان ميمبر ٿيندا اچون. جيڪو پاسو سرس ٿيندو ڏسون، اوڏانهن ويندا آهيون. پنهنجي ڪنهن سان ماٺتي ڪانهي. سڀنهن، قسم جي پرواهه پاڻ کي ڪانهي. ڪٿي ڏهه قرآن ڏيندا ته ٻه ڪٿي ويندا سون، ۽ ڪنداسون اهو، جيڪو سيري ڏر چوندي. ڪيئنهن جي وات ۾ چوندا ته هليا ويندا سون. باقي ڪنهن ڪاموري اڳيان پاڻ کان پڙڪ ٻاهر نه نڪرندي. پادر سان ووٽ وٺون ۽ جنهن وٽ سيني کان وڏو پادر ڏسون، تنهن کي ڏيون ۽ ڏيارئون. مطلب ته ڇٽيهه لکئي موچڙي جا سلامي آهيون. سنڌين جي اڇي ڦيٽي آهي، جو اسان اڳڙيءَ جي ڳنڍن کي پنهنجو اڳواڻ سمجهيو، اسان جي آسري تي پيا پادر کائڙ. پلي پيا پوڪ لوڙين، پنهنجو ڇا؟“

هڪڙو ٻيو ڪرڙوڏ پوتار ٽپ ڏيئي اٿي بيٺو: ”آءٌ اوهان کي ٻڌايان، هي سڄو خلم پڙهائيءَ مان پربو آهي. ڪورين موچين جا پٽ ڏس ته چئو ته ڇڻ خان، خان جا پٽ پيا هلن! جنهن کي ڏسو اهو ’سنڌ‘ ’سنڌ‘ پيو ڪري. ٻچون، پڙوا، اوهان جو ڇا؟ اوهان ڇٽ، ڇٽ جا پٽ، وڃي پنهنجي ابائي ڪرت ڪريو. اوهان جو ٻين ڳالهين ۾ وڃي ڇا؟ ماءُ موري، پيءُ پٽائي ڳجرا!

گولاڙن جا ڦر نڪتا آهن حڪومتون ڏاهڻ ۽ ڏاهڻ! وڇڻينءَ جي ٽڪ ۽ ڪرهين جي ڦوڪ مان ڇا ٿيندو؟!“

”سائين ڪا ڳالهه آ!“ ٽئين ميٺن جهڙي متاري معتبر چيو، ”منهنجو وڏو ڇوڪرو رئيس الله ڏتو خان ته ڏنو هوندو! ست پيڙهيون خانداني ٻار، ننڍي لائي حڪومت جي سٽي پيل، ٻالپڻ کان اميرائين ڪچهرين ۾ اٺيل ويٺل، گورنرن، ڪليڪٽرن ۽ ڪمانڊرن جو ڪيڙيل، اهڙو ايترو هوندو هو ته دهشت جا وٺي ڪندو هو ته هارين نارين، للو پنجو وڏرن جا مٿ سڪي ويندا هئا. ڪليڪٽر اچي ضد ٻڌو. چئي ”رئيس ننڍي کي انگريزي پڙهاءِ! حڪومت جي ڪم جي لائق آهي.“ اهڙي اسڪول پئي پڙهيو ته شاهي جنگاڻ ڪري وڌائين.

”ڪولهڻ ڪٿين هٿائين نه؟“ پرسان ويٺل هڪ پوتار پڇيس.

”هائو، هائو! ڪولهڻ جي ڦڏي ۾ مون کي چاليهن هزارن جي چيٽ ڏياري ڇڏيائين. پر مڙيو ڪون.

”سالهون به جبري ڏر هجي. نيٺ سائينءَ سبب ڪيو. يونٽ لاءِ ووٽن جي گهُر ٿي. اسان ٻانهون ٻڌي، سرڪار جو چوڻ ڪيو. يونٽ کي ووٽ ڏنوسين. ويچاريءَ سرڪار بهادر وڙ ڪيو، تڏهن وچي جان ڇٽيسون. سو ابا، تنهن ڏينهن ڪالج جي جلسي ۾ ڏسان ته رئيس اجرڪ ڪلهي تي ويڙهيو، اسان جي ڳوٺ جي اوڏ جي پٽ جي ڪلهي تي هٿ رکيو، اسٽيج تي هو جمالو پيو ڳائي ۽ ’جيئي سنڌ!‘ جي نعرن جي هوڪ لڳايو بيٺو آهي! وري سمجهاءِ جو ڪٿي ته مڙس هٿن مان پيو وڃي. چيومانس: ’دانائن جو اولاد آهين، داناءُ ٿي! هوش ڪر! مت پيڙيائي پلي. پنهنجو پلو ڪم عملدارن ۽ حاڪمن سان. سنڌ کي ٻاهه ڏيون ڇا ڪريون؟ هي زميندا ريون، هي ملڪيتون، هي بادشاهيون حاڪمن جي مهربانيءَ سان مليون آهن يا انهن ڇٽن جي پٽن سنڌين ڏنيون آهن؟ وڏڙن کي دعا ڪر، جن هي رنگ ڪرايا اٿئون. نه ته انهن ڇٽن سان گڏ تغاريون پيا کڻون ها! وڏن کان

ڀڳو اٺئون تہ پنھنجو پڙ ڏاڏو، ميرن جي راڄ ۾ معمولي ماڻھو ھو. پر عقل جو اڪابر ھو. بخت پڙايس، تہ ڏيي واري جنگ لڳي ھيئي. ڏاڏو مير شير محمد جي فوج ۾ ھو. داناءُ مڙس اڳيئي ھو. ڳالھہ کي سمجھي ويو تہ ساري انگريزن جي آھي. سو موقعو ڏسي، مير علي مراد خان جي ماڻھن سان مليو، وٺي تو مير شيرمحمد جي بارود کي باھہ ڏني! پوءِ تہ سائين منٽ تي ويا! مير ڀڄي ويو. ڏاڏي دھشت جھلي، وڃي گوري کي سلام ڪيو. انگريز بيٺسان انصافي، تنھن اتي جو اتي ٢٠ ھزار جريبن جي جاگير جو پروانو لکي ڏنس!“

ٻئي پوتار ڪان رھيو نہ ٿيو. چيائين: ”اسان جو پڙ ڏاڏو تہ توڙ ڪان مير علي مراد خان سان گڏ ھو ۽ حيدرآباد ۽ ميرپورخاص وارن ميرن جي فوج جون ڀڪيون ڀڄائي ڇڏيائين.“

ٽئين چيو: ”اسان جو تڙ ڏاڏو مرحوم گورنرن جو خاص شڪاري ھو....“

چوٿون، جو تعليم يافتہ ھو، تنھن چيو: ”سرڪار، جيڪي وينا آھيون، سڀئي انھيءَ ڪاڪ جا ڪڪوريل آھيون. جيڪي ٻوڪ انگريزن جا سلامي نہ ٿيا تن جو نالو نشان بہ ڪونھي.“

پنجين چيو ”ادا، جھڙو لڳي واءُ تہڙي ڏجي پٺ. آسمان ۾ ٺڪ اڇلائبي تہ موٽي اچي پنھنجي منھن ۾ پوندي. جبل سان ٽڪر ھڻبو تہ پنھنجو متو ڦاڙبو. جبل کي ڪجھہ ڪونہ ٿيندو....“

ڇھين ڪجھہ سوچي چيو: ”سو تہ برابر، پر ھي جو پڙھيل ڇورا پيا چون تہ پاڻ اصل ڪان وٺي سنڌ جا غدار ۽ ڌارين جا ھٿ ٺوڪيا آھيون، سو ڇئبو تہ ڪوڙا اھي بہ ڪونھن!“

ٻئي وراڻيو: ”تڏھن وري ڇا؟ ملڪ جا حال تڏھن ائين ٿيا آھن ڇا؟ اھا سڀ پاڌرن جي پلائي آھي.“ ”پر ادا، ڪجي ڇا؟ ائين نہ ڪريون ھا تہ پلا رکو ھي ھاري ناري ۽ چٽ چاموٽ بہ پاڻ کي جھل ڏين ھا ڇا؟ عملدارن جو پاڻ تي ھٿ نہ ھجي، پولس ۽ ڪامورا پاڻ سان نھيل نہ ھجن تہ ھي چٽ پنھنجي موچڙي

هيئن ڪيئن رهن ها؟ هو ڪو ڀاڻ کي ڇڏين ها ته توهان ڀلي ويهي عيش ڪريو. اسين ويهي ٿا اوهان لاءِ ڪمايون، ۽ توهان ۽ ڪامورن جا ٻادر جهليون!“

انهن چيو: ”ادا، ڪامورن کي به ڀاڻ مان گهاٽو ڪونهي. ڀاڻ اٺ ڏي پهر ڇتن مٿان ٻادر ڪنيو، سندن ستند سڪايو نه ويٺا هجون ها، ته ڀانيو ٿا ته هي ڇٽ ڪامورن کي به ڪو سک جو ساهه کڻڻ ڏين ها؟ انهن کي اهي رنگ به اسان ويٺا ڪرايون، نه ته خبر پئجي وڃين ته گهٽين ويهين سؤ آهي. جنهن مهل نه هيءَ پنجاهه لکن جي ياجوج ماجوج جي قوم اٿي کڙي ٿئي ها، تنهن مهل ڪيڏانهن وڃن اهي ڀونڊ، ڪيڏانهن پيا ٽڪسات! پر دعا ڪن ڀاڻ کي، جي هن سموريءَ ڪُت-خلق مٿان ڇپ ٿيا ڪريا پيا آهيون ۽ ڪنهن کي ڇُرڻ به ڪونه ٿا ڇڏيون....“

اتي جنهن ڳالهايو پئي، تنهن ڳالهه ڪاٽي پڇيو، ”ها رئيس، پوءِ آيو ڪو ترهان جي پٽ جو هوش ٺڪاڻي؟“

رئيس وراڻيو: ”سائين منهنجا ڪتي! ڇورو الاجي ڇا جو ڇا پيو بڪي. چي: ’سند هيئئن، سند هوئئن، فلاڻا غدار، ٽيڙڙا بزدل ۽ وطن دشمن.‘ چي: ’اسان نوجوان توهان جو ڪيتو پيا لوڙيون ۽ وڏن جي گناهن جو ڪفارو پيا ڀريون!‘

”هاڻ سائين، ڏيو جواب! بس رئيس وڏا، چوڏهين صديءَ جو اولاد اِجهو اِهو اٿو. هاڻ قيامت ۾ به گهڻي دير نه سمجهجو. آئي بيٺي اٿو....“

جلسو سنڌي دستور موجب بنان ڪنهن فيصلي ۽ اتفاق جي، خيرخوبيءَ سان ختم ٿيو.

(”روح رهاڻ“، آڪٽوبر ١٩٧٨ع ۾ ڇپيل، تورو گهتايل)

اڄ آڳڙيا آڏيا...

ساڄن مهاڻي سان منهنجي دوستيءَ کي ويهه سال ٿيا آهن. ان وچ ۾ ڪئين لاهيون چاڙهيون ۽ ٿڌيون ڪوسيون آيون آهن. پر ڪڏهن به سَنڌو ڪونه پيو آهي. نڀايو اچون.

اٽڪل ويهارو سال اڳ، هڪڙي ڏينهن سب جج جي ڪورٽ ۾ ويٺو هوس ته ساڄن کي پوليس ڏنڊا ٻيڙيون هڻي وٺي آئي. ساڻس ٻه سنڌي ڀائر کي سوٽ ماسات ۽ ڪي ٻيا هئا. ڪل ۹ مڙس هئا. ڪورٽ جي ورانڊي ۾ چؤپچو ٿي ويئي! ڪو "ساڄن مهاڻو او اهو اٿئي او!" ڪو چوي "زبردست ڌاڙيل آهي، ٽي خون ڪيا اٿس!" ڪو چئي، "هينئر به خون ۾ آهي." هر ڪو نئون فوجداري وڪيل خواب لهندو آهي ته منهنجا اهڙا مشهور ۽ نالبرا اصيل هجن ۽ آءٌ به اهڙا اهڙا وڏا ۽ ڏکيا ڪيس هلائي سگهان. جيڪي وڪيل اهڙا وڏا ۽ ڏکيا ڪيس هلائيندا آهن، تن کي ننڍا ۽ نوان وڪيل طلسمي ديو ڪري سمجهندا آهن ۽ ڪين پير ڪري پوڄيندا آهن. آءٌ به تن ڏينهن ننڍو ۽ نئون وڪيل هوس. مون به اتي بيٺل ٻين ننڍين وڪيلن وانگر دل ۾ سوچيو ته "اهو ڏينهن ڪڏهن ايندو، جڏهن ماڻهو چوندا ته 'انهن مڙسن جو وڪيل او اهو پيو اچي!'"

ڪجهه دير کان پوءِ منهنجو منشي مرڪندو مون ڏانهن آيو. چيائين ته "جي دل جهلين ته اڄ ڪم هڪڙو زبردست ٿي سگهي ٿو!" پڇيم "ڪهڙو؟" چيائين "ساڄن مهاڻي جو ڪيس پاڻ کي ملي ته ڪيئن؟!" مون چيس "اهي هوائي خبرون ڇڏ! ڪم جي ڳالهه ڪر!" خير، خبر پيئي ته همراهه جو ڪراچيءَ

وارو وڪيل ٻئسن نہ ملڻ ڪري ڪاوڙجي ويو آهي. اڄ ڏڪونہ آيو آهي. جج ڪيس ڪونہ ٿو رکي. هلائي ٿو. منهنجي منشيءَ الائي ڪيڙا گشاپتا هڻي، ان مجبوري حالت ۾ ساڄن وارن کي مڃايو آهي تہ جيسين وڏي وڪيل جي ٻئسن جو بندوبست ٿئي ۽ هو اچي تيسين جج جي ضد کي منهن ڏيڻ لاءِ جيڪو هڪڙو اڌ شاهد حاضر آهي، ان کي آءٌ منهن ڏيان. مون وڪالت نامو وٺو. فيءَ جو تہ خير مون سوچيو بہ ڪونہ. رڳو اهي ٻئي دعائون گهريم تہ "شل پٽ سان رهجي اچي! مون واري منشي جيڪي ٻتاڪ هنيا آهن، تن جي پت رهي!"

ٻر جج صاحب الائي صبح جو گهران وڙهي آيو هو، الائي ڇا، مون واري پٽ مان ڦٽڪو بہ ڪونہ ڇڏيائين! منهنجو خيال هو تہ مڙيئي ٻہ چار اهڙا سوال پڇي ڇڏيان، جن مان گهٽو فائدو ڪٽي نہ بہ ٿئي، پر نقصان بہ نہ ٿئي ۽ ٿي سگهي تہ ڪجهہ لئي بہ ٿئي. پر جج صاحب چئي، تون ٿيندو ڪير آهين جو اڄ مون وٽان سگهين لڳين وڃين! جيڪو ڪٽيو سوال پڇان، تنهن لاءِ گوڙ ڪريو بيهو رهي. چي "فضول آهي. ٻيو سوال پڇ!" قصو ڪوتاهہ، مون کي هڪڙي ٽڪي جهڙو ڪري ڇڏيائين! مون دل ۾ چيو تہ "زمين جاءِ ڏي تہ ان ۾ گهڙي وڃان!" ٻوهہ اهو ئي ٿيو جيڪو ٿيڻو هو. مون لاچار ٿي لحاظ ڇڏي، جج صاحب سان خالص قانون جي ڳالهہ ڏڪئي. سوال لکت ۾ نوٽ ڪرايم. جوابن جو لفظ بہ لفظ لکايم. ڳالهہ نيٺ وڏي وئي. جج صاحب بنهہ بر ٿي ويو ۽ مون قلم ٥٢٦ ڪپڪ هيٺ ڪاروائي فوراً بند ڪرڻ جي درخواست ڏني. هاڻ ڪيس لازمي طرح رڪجڻو هو، سو رڪيو. آءٌ ٻڏندڙ دل سان ٻاهر نڪتس. جوابدار ججن کي ناراض ڪرڻ کان ونءُ ويندا آهن، خاص ڪري وڏن ڪيسن ۾. وڏا ۽ پراڻا وڪيل مس مس جوابدارن کي جج سان قانوني ويڙهہ لاءِ تيار ڪري سگهندا آهن. ڪو مون جهڙو ان وقت جو اپرو سپرو رنگروٽ وڪيل، ڪنهن ساڄن مهاڻي جهڙي

وڏي جوابدار ڪي، جنهن جو وڏو وڪيل ڪراچي ۾ ويٺو هجي، تنهن کي جج سان قانوني طرح وڙهڻ لاءِ تيار ڪري سگهي، اها ڳالهه سوچڻ ئي فضول هئي.

اهي ڳالهيون ڳُٺي، آءٌ وچي بار روم ۾ ويٺس. ايتري ۾ ساڄن سڏايو. مون کي چيائين، ”مڙس ڀائيءَ وارو تو ڏسجين! دل مٿان لاهين! ڪيس جيئن وٺيئي تيئن هلاءِ! اسان هُن ڀاڙئي وڪيل تان هٿ ڪنيو. اسان جو وڪيل تون آهين. الائي وڪالت چائين ٿو ڪ نه ٿو چائين، اسان کي تون پسند آهين. فيءَ لاءِ دل مٿان لاهين. اسين ڀاڙيا ڪونه ٿيندا سين!“ آءٌ رڳو ايترو چئي سگهيس، فيءَ جي ڳالهه ڇڏي ڏي. خدا ڪندو سوالي ٿي پوندي.“

اهڙيءَ ريت مون هن جا ويهن ڪان مٿي ڪيس هلايا. مون به محنت ڪئي، هُنن به ڪئي، ڪيس آهستي آهستي ڪري، هڪڙو هڪڙو ٿي ڇٽي ويا. تان جو پوليس مون تي پوڪارون ڪيون ته ”ان ٽولي هٿان ڌاڙا هٽائي ٿي فلاڻو وڪيل ٿو!“ حد جي ڪليڪٽر مون کي چيو ته، ”انهن جا ڪيس ڇڏ. تو کي نقصان نه پوڻ ڏبو! تنهنجون پيون ڪيترين ئي اپيلون وغيره پيل آهن. انهن ۾ ڪسر پوري ٿي ويندي.“ مون معذرت ڪئي، جنهن تان ڪليڪٽر صاحب گرم ٿي ويو. ان سان منهنجي ويڙهه به لاڳيتو ٽي سال هلي. پوليس اڳي ئي خاري هئي. باقي ڊي-ايم صاحب پٺيان پئجي ويو. سو معاملو ڪجهه گرم ٿي ويو. پر خدا پت رهائي. ڀاڙيو اسان مان ڪو به ڪونه ٿيو.

٧-٨ سال ٿيا آهن ته آءٌ اچي حيدرآباد ۾ رهڻ لڳو آهيان. ساڄن جا جيڪي ڪيس رهيل هئا سي حيدرآباد مان وڃي هلائيندو هوس. تان جو وڏا ڪيس سڀ ختم ٿي ويا. باقي سنها ٿلها ڪيس، اتي اڳ منهنجو جيڪو پارٽنر هو، ان کي ڏيئي ڇڏيم. همراهه حيدرآباد ايندو آهي ته جيسين مون سان ملي ۽ ڪچهري نه ڪري، تيسين مٿس حيدرآباد چڙهڻ حرام. هڪٻئي کي پراڻيون ڏک سک جون ڳالهيون ياد ڏياريندا آهيون ۽ شڪر ڪندا آهيون

جو هاڻ اهي لڙ لهريون لنگهي ويا آهن. پر سال کن ٿيو آهي جو همراهه جو حيدرآباد اچڻ ڪونه ٿيو آهي. سو پڻ دل ۾ چيم ته يا ته نياپو ڪريانس يا ڪي ڏينهن به وانڍڪائي ڪڍي سگهان ته وٺانس ٿي، هوا به بدلائي اچان. اچا اهي پور پئي پچايم ته تنهن ڏينهن وڏيرو امام علي خان مليم. امام علي ڪنهن زماني ۾ مون سان ساڳئي اسڪول ۾ پڙهيو هو. ان حساب سان اسين پاڻ کي همڪلاسي سمجهندا آهيون. ڳالهين تان ڳالهيون ڪندي، ساڃن جو ذڪر نڪتو. چيومانس: "گذجيئي ته چئجانس ته مون وٽان ٿيو وڃ." اها ڳالهه ٻڌي، منهن ۾ گهنڊ ڪڍي وڌائين. پڇيومانس ته چيائين: "نوهان به ڪهڙن ماڻهن کي ڪڍي مٿي تي ٿا چاڙهيو." آءٌ حيران ٿي ويس. ڇو ته امام علي تڙ جي وڏيرن ۾ اهو اڪيلو ماڻهو هو جو ساڃن جو ضامن وغيره پوندو هو ۽ ڇوٽيءَ لميءَ مٿس هٿ رکندو هو. هو به سندس واڪاڻون ڪندو هو ۽ وجهه پيو ڳوليندو هو ته وڏيري امام علي خان جو ٿورو ڪيئن لاهيان. تنهن جي واتان هن جي گلا ٻڌي، مون کي حيرت لڳي. چيائين "فقير محمد خان رنج مٿان ٿين. پر ساڃن جهڙو پال جو ٻڪل پاڙيو ٻيو دنيا ۾ ڪونه لڀندو."

مون کي ڪاوڙ ته گهڻي آئي، پر چيم ته اول انت ته وٺانس. سو چيومانس "ڪر خبر، آخر ساڃن تي هيءَ اوچتي ناراضگي خير مان ٿي؟" چيائين "نوڪي ته خبر آهي ته پاڻ هنن ماڻهن لاءِ ڇا ڇا ڪيو. تون پاڻ ويٺو آهين ته ٻي دنيا ته ڇڏيو پر خود ڊڪليڪٽر ۽ ڪماڻيءَ جهڙن مڙسن به مون کي ٻانهن ۾ جهلي چيو هوندو ته "وڏيرا، سرت ڪر! گدن ماڻهن ۾ هٿ وجهي پنهنجي عزت گهٽ نه ڪجي." سوٽ مون وارو يعقوب سڃاڻين، سڄو ڏينهن مون کي گهٽ ڪرڻ لاءِ وجهه پيو ڳولي. تنهن انهي ساڃن جو بهانو ڪري، سڄي دنيا جا ڪن منهنجي برخلاف ڀرڻ مان وسئون ڪانه گهٽائي. پر پاڻ به تو وانگر ڪنهن ڳالهه تي بيٺاسين ته پوءِ پلي مٿان ريلون مٿي وڃن، ٻي

واڱي کانء ورندي. تنهنجي ڳالهہ بہ آهي، باقي ٻئي ڪنهن مائيءَ جي لال ۾ آءٌ اهڙي مٺيا ڏسان ٿي کانء ٿو، جو انهن خسيس، ماڻهن لاءِ ڪري هيٺن پرندڙ باهہ ۾ ٽپا ڏي. خير، پوءِ جهڙو حال هو، تهڙو توکي خبر آهي، تہ ڪونہ گهٽايوسون." مون چيس: "مون کي سڀ خبر آهي. توکي شابس هجي، پر آخر ٿيو ڇا؟" چيائين: "اسان يا عمر مٿس هيڏا ٿورا ڪيا ۽ پاڻ بہ وسئون ڪونہ گهٽايائين. پر هينئر هڪڙن پڙون ماڻهن اسان تي اختيار ڪونہ آندو، تن کي آڏي ڪاني ڏيڻ لاءِ مٿس هڪڙو خسيس ڪم رکيوسين تہ ٻيهي راڳ ٻڌائڻ لڳو. اول گسائي گسائي، نٿائي نٿائي، آخر ٿيون ڏينهن ٽڙوپڙو جواب ڏيئي ڇڏيائين! چوندا آهن تہ مڙس ڪرڻ جي مند ئي ڪانهي. هي صفا وٺو چٽ ٿي. ٻڌو اٿئون تہ هاڻ ڪنانس ٻيا مڙسانا اکر ويا هليا. هاڻ بہ ماڻهو ويڙهائي، لائي لڳائيءَ مان پيو پيٽ پاري!"

آءٌ ساڃس بابت اهڙي گهٽتائيءَ جهڙي ڳالهہ ٻڌي، سهي ڪونہ سگهيس. ٻئي آرتوار تي ڪماڪمي ڪري، ماڻهو موڪلي، ڳوٺان گهرائي ورتومانس. سڄي خبر سٽائي، پڇيومانس تہ: "ڪر خبر! اهو نڪ تي مٽر ڪيئن لڳڻ ڏنو اٿئي؟ وڏيري امامعلي خان جهڙي ماڻهوءَ جو ٿورو توکان نہ لهي سگهي ها تہ مون کي چوين ها. ڪو ٻيلو ڪري وجهونس ها." اها ڳالهہ ٻڌي، ان مهل ڪا ورندي ڪانہ ڏنائين. رات جي ماني ڪاڏيسين. ٻين آيلن سان ڪچهري ڪري، جڏهن خلاصا ٿياسين، تڏهن چيومانس "ها ادا، هاڻ ٻڌاءِ ڪي خدا جي ڏني مان." جواب ۾ ڪيلي چيائين: "ملڪ ۾ ڪي ڪامريڊ ٿا ٻڌجن، تو ڪي ٻڌا آهن؟" مون چيس: "ڳجهارتون ڇڏ! سنئين ڳالهہ ڪر!" چيائين: "الله جو سونهن، چرچو ڪونہ ٿو ڪريان! تون پهريائين ٻڌاءِ تہ ڪامريڊ ٻڌا اٿئي يا نہ!" مون چيس: "ڪامريڊ ڪهڙا؟" چيائين: "هي ڪونہ جيڪي 'سنڌ-سنڌا' 'غريب غريب' ۽ 'هاري هاري' ڪندا، وڏيرن، ڪوڙن ڪليمن ۽ چوترين پٺيان لٺ کڻيو پيا

گھمن ۾ جيلن ۾ پيا پون!" سمجهيم ته شايد انقلابي وطن دوست ۾ هاري ڪارڪنن جي ڳالهه ٿو ڪري. پر پڇيومانس ته: "خير، ڪي هوندا ڪي، پر تون پنهنجي ڳالهه ڪر." چيائين: "توکي خبر ڪانهي، اچي ڏاڙهي اڇو خوار، هن عمر ۾ آءٌ به ڪامريڊي تي ويو آهيان!؟" ائين چئي، ننڍڙي ٻار وانگر شرارتي نموني مون ۾ نهاري، منهنجو ردعمل ڏسڻ لڳو.

آخر هن سربستي ڳالهه ٻڌائڻ شروع ڪئي. "توکي خبر آهي ته اسين اصل اشراف مارو ماڻهو هئاسون، نه ڪنهن جي هنئي ۾ نه ڪنئي ۾. پنهنجي گذر ڪمائڻ ۾ پورا هئاسون. پر اسان جي وڏيرن جي گهر اسان کي سڱن تي اچي ڪيو. ڪٽنٽن جي چوڻ تي لڳي هٺيرو بهانا ڪري، اسان کي چرچڻ لڳا. اسان کان به جيسين، جيڪي سٺو ٿيو تيسين اهو سٺوسين. راڄا رشم موجب راڄ ميڙي، سڱدن واجبي بي واجبي ڏک ڏمر لاٿاسين. پر هنن بدن مان غير نه ڪيئيز. هنن کي وڏي ڪاوڙ انهي ڳالهه تي هئي ته اسان هرويرو ڪنهن جي اڳيان للو چپو نٿي ڪئي. سو اسان کي ليزم ڪرڻ لاءِ ڪنهن کي اک پيچي تي چڙهيائون ته وارو ڪريون. اچي ڪيس ٺيا، اچي ڪيس ٺيا، اسان جو هلڻ چلڻ بند ٿي ويو. ٻنهه جيڪو ڏولرن ڪاڏل ماڻهو هو سو به اسان تي چڙور ٿي آيو. پوءِ ڏٺوسين ته ٻنهه ٿا ڏيونديا ٿيو مرون، سو ماشاءالله ڪري وڌوسين ڏنڊي ۾ هٿ. پوءِ جي سچي خبر اٿئي برڪ پر ڪري ويهه پنجويهه ڪيس ٺيا، قسمت سان پاڻ به پاڻ ۾ ملي وياسون. تون ماڻهو هئين جنهن آ انهن سڀني ڪيسن کي منهن ڏنو. نه ته پٺي ڪنهن جي جاءِ ڪانه هئي. مس مس ڪري ڏهه- پندرهن ويهه سال راتين جا ڳيتون ڏيئي ڏيئي، پلاند ڪجهه آجا ڪيا اٿئون. ڪجهه اميد الله ۾ آهي ته ٿي ويندا. ان ۾ جن به مدارتون ڪيون سي اسان جي دل ۾ لکيا پيا آهن. وڏيري امام علي خان اسان سان وکون پريون. مچڻ مراد آهي، نه مچڻ واري کي حيف آهي. اسين به حلالي ماڻن جا پٽ آهيون، ڪنهن جو ڏورو ڪونه

رهايون. هيترا ڏينهن اسان کي ٻه جڏهن ٻه هڪل ڪئي هونداڻين تہ پوءِ اسان ڪنڌ ڪونہ ڪڍايو هوندو. دوداڻي وارو خون ٻه اڻين. دوداڻي، امام علي خان کي ليکيو ئي نٿي. هن اسان کي چيو تہ سندس مال ۾ تي ڏينهن ٿاري ڇڏيو تہ من اک کلين. اتفاق سان ياڳيا جاڳي پيا. مقابلو ٿي پيو. ڇوري مون واري جو اتفاقي ڏڪ لڳي پيو. ٥ سال پٺي خون جو ڪيس هليو. وڏيري امام علي خان هٿن جي شاباس گهٽي ڪئي پر خرچ جو اسان ٽڪو ٻہ ڪونہ ورتس. تـو فيءَ جهڙي ڪر ڪانہ ورتي تہ ٻہ ڪيس ۾ ويهہ هزارن ڪان ڳالهہ چڙهي ويئي. گهر تي ڏنڊو رکي، الائي ڪيئن ٻہ ڪري، پيري وچي چڙهياسين. پر وڏيري کي منهن ۾ ڪانہ ڏنيسين تہ ”ادا، تولاءِ ڪري اسين خونن ۾ اڙجي وياسين.“ قسمت هئي ۽ تو هٿان الله سائين شفا ڏني جو ڇورو ڇٽي ويو. پر جي خدا خير ڪري، هيڏانهن يا هوڏانهن، تہ ٻہ اسين وڏيري کي اکر ٻہ ڪونہ چئون ها تہ ”هي اسان تولاءِ ڪري سور سٺو يا قرباني ڪئي.“ خير، دوداڻي، وڏيري امام علي خان سان تہ اوڻين ڪونہ نهيا، پر هان اسان جي سر جا ويري ٿي پيا. چيائون پٽي تہ: ”جي وڪيل ڪيس مان ڇڏايو، تہ ٻہ وير پراڻو ڪونہ ٿئي، پلاند ڪنداسون.“ سو مون ڇوري کي چيو تہ: ”سچيت رهج.“

قصو ڪوتاهہ، مهينو کن راتين جو ٿيو آهي تہ ۾ ٿي ڏينهن ٻاهر نڪري ويس. واپس اچان تہ رڙ، مون واري اونڌو منهن ڪريو پئي آهي. پتو پيو تہ ڇورو مون وارو يعقوب ڪيڏانهن جهٽ تي سنگتين سان گڏجي ويو هو. ياڳيا جاڳي پيا ۽ پويان پئجي وين. پيا موتي آيا، مونجو ڇورو وريو ڪونہ. خبر ناهي پڌو يا حال پڇي ويو ۽ هٿو مٿو ٿاري پوءِ ايندو. خير، مون سنگتين ڪان وچي خبر ورتي. هيڏانهن هوڏانهن ڏوڙا واڙا ورتم. پتو پيو تہ ڇورو واڳن جي وات ۾ پئجي ويو. الائي جيئرو ٻہ هو ڪ مورڳو ڪپي ويو.

پوءِ خبر پئي ته اتفاق سان جتي هي جهٽ هڻي ويا هئا
انهن جو ڪو دوداڻين سان ماڻٽاڻو رستو هو. اهي وس. جا ڏينهن
هئا، سو دوداڻي به لڏي اچي انهن جي ڳوٺ رهيا هئا. رات جو
ياڳيا جاڳي پيا تن گهوڙا گهوڙا ڪري سڄو ڳوٺ اٿاري وڌو.
چورو مون وارو اتفاق سان ڪو وچي ڪنهن وڻ سان ٽڪريو.
سو جهڙو هو تهڙو وچي هيٺ ڏٺو. مٿان ياڳيا رسي ويس. مڙس
ڪي هٽي رنڊي وڌائون. يارو دوداڻي، جنهن جو پٽ ڪناس مري
پيو هو سو به ياڳين سان گڏ هو. ان مڙس سڃاڻي ورتو. ان ته
هن کي آسمان ۾ پئي ڳوليو سو زمين تي ملي ويس، سو ان ڪٽي
ٻلاٽو ڪيس.

”مون وچي ٿاڻن جو سماءُ ورتو، پر ڪٿي به ڪو فرياد
داخل ٿيل ڪونه هو. ’چور جي ماءُ روئي گهڙي ۾. ثابتي ڏهي
ڪانه.‘ چور جن سان گڏ پڌو هو، سي به ڊپ ۾ الائي ڪيڏانهن
مٿو ڪٽي ڀڄي ويا. اهي هجن ها ته به ٿورو ئي هلي پوليس وٽ
قبولدار ٿين ها ته ڪو ’اسين چوري ڪندي ڏسجي پياسين ۽
اسان مان هڪڙو بروقت واردات تي پڪڙجي پيو!‘ مٿان وري
اهو انديشو ته جي ٿي پوي مون وارن دشمنن وڏيرن کي به خبر
ته انهن جو ته مڪو مڇي ويندو. تهنجي خبر هيم ته ٿون مهني کن
لاءِ لاهور پاسي ويل هئين. هاڻ وڃان ته ڪيڏانهن وڃان؟ چار
ڏينهن چار راتيون گذري ويون. سوچي سوچي اکين اڳيان انڌ
اچي ويم. چيم ته هاڻ ڪجهه نه ڪيم ته چريو ٿي پوندس. چوٿين
ڏينهن نڪا ڪيم هم نه ٿم سڌو وچي خود يارو دوداڻيءَ جي
گهر جي ٻاهران سڏ ڪيم! ٻاهر نڪري آيو. چيومانس ”مون کي
پيو ڪجهه ڪونه ڪپي. توکي پيو نه ته تنهنجي جوان جو لاش
ته مليو. مون کي به پيو نه ته رڳو ايترو ٻڌائي ڇڏ ته چوري
جو لاش به ملندو يا...“ منهن ۾ گهنڊ وجهي چيائين: ”چورو
ڪنهن جو؟“ مون چيس ”گهٽين ڳالهين اٿ، ڳالهه جو اڪر
هيڪڙو. آءٌ توکي مڙس ماڻهو سمجهي، تو وٽ رڳو ايتري لاءِ

لنگهي آيو آهيان ته مون کي رکو سنئين ڳالهه ٻڌاءِ. نه ته ڏي جواب ته آءٌ جنهن گس کان آيو آهيان، تنهن تان موٽي وڃان."
اها ڳالهه ٻڌي باهه ٿي ويو. چيائين: "بيشرما، بيغيرت! ڪو شرم آئي ٿي جو مون ڏانهن آيو آهين! وڏيرن جو دلال ٿي، منهنجو دين دنيا ۾ هڪڙو ٻچو ڪهائي، پوءِ وري ڏاڙهه ٽورو ڪري آيو آهين مون کان پنهنجي ڇوري جون خبرون پڇڻ"....

وڏيرن جي دلالي واري ٽوڪ مون کان ان حالت ۾ به سٺي نه ٿي. چيومانس: "آءٌ سچي عمر وڏيرن ۽ سندن دلالن ۽ پڙوڻن، ڪچرن ۽ ڪٽڻن هٿان تباهه ٿيو آهيان ۽ ساڻن مقابلا ڪندي ڏاڙهي اڇي ڪئي آهيم. تون مون کي ٿو وڏيرن جو دلال چئين!" تنهن تي چيائين: "جيڪي تنهنجي مخالف وڏيرن جي ٻچڙ تي توسان وڙهن ٿا، تن کي تون دلال، پڙوو، ڪٽڻ ۽ ڪچر سڏين ٿو. جن جي برخلاف تون ساڳيا ڏنڊا ڪرين ۽ سندن دشمن وڏيرن جي ٻچ تي سندن ٻچا ڪهائين، سي به توکي اهو نه سڏين ته ٻيو ڇا سڏين؟"

آءٌ پوڙهي موٽيس ته منهنجي ٻانهن ۾ هٿ وڌائين، چيائين: "هاڻ جي اچي سهڙيو آهين ته هاڻ وري وڃين ڪيڏانهن ٿو؟" ائين چئي مون کي ٻانهن کان گهلي گهر مهندان پڙڇ تي وڃي ويهاريائين. مون سوچيو ته ڪوا ته ڇا ٿيندو ڇا نه ٿيندو. آءٌ جهڙو موڪو هوس، تهڙو ماٺ ڪري پڙڇ تي ڪيري پيس. هو مون کي پڙڇ تي ويهاري، گهر هليو ويو. ڀرين ڇيم ته اٿي هليو وڃان، پر وڃڻ تي واڪ نه ٿئي. ڪجهه دير ڪان پوءِ هو موٽي آيو ۽ مون کي چيائين ته: "اٿي!" مون دل ۾ چيو "هن جيئڻ کان جيڪي ٿئي سو ڀلو ٿئي." سو اٿي پٺيان ويومانس. هي مون کي وٺي هڪڙي ٻونگيءَ ۾ ويو ۽ وڃي پڙڇ تي ويهاريائين. اتي هڪڙي وڏي عمر جي مائي ۽ هڪڙي ننڍي نيٺي ڇوڪري ۽ ٻه ٽي ننڍا ٻار ويٺا هئا. وڏي مائي پنجاهي سالن جي عمر جي هئي. ڪيس ڪارا ڪپڙا پيل هئا، اکين جي ڇوڏاري ڪارا پٽا

تي ويا هئس. ننڍي مائي اڃا ٻار هئي. ٻار به سندس تي ڏنا، مائيءَ
کي خدا سونهن صورت جا مٽ پري ڏنا هئا. ڪنهن ڏک ڪري
بيحال هئي. اکيون ڏرا ڏيئي ويون هيس. ٻنهي مون کي ڪيڪاريو.
ياروءَ ٻنهي ڏانهن منهن ڪري چيو: ”هي منهنجو ڀائرن جهڙو
يار آهي، حيدرآباد پاسي ٿو رهي. ياروءَ جي ڦاتا (فاتح) ڪرڻ
آيو آهي.“ آءٌ شرم ۾ ٻڏي ويس. پٽ جو نالو ٻڌڻ سان وڏي
مائي ”الله!“ ڪري ٿيءَ ۾ پنجي وئي. جوان ڇوڪريءَ جي
اندر مان به رڙ نڪري وئي، پر جيئن ڪنڌ هيٺ ڪريو ويٺي
هئي، تيئن ڪنڌ مٿي ڪونه ڪنيائين. ويٺي پٽ کنڊيائين. تان جو
ڳوڙهن جون لارون سندس منهن تان وهي وڃي پٽ تي ڪريون.
تڏهن منهن اگهي، پٽ ڏيئي وڃي ڻانڊو ٻارڻ ويٺي.

ياروءَ مون ڏانهن منهن ڪري چيو: ”ادا، پٽ پيٽسان
ڏاڏا مٺا ٿا ٿين. جي وڃن ٿا ته مائٽن جون ڇيلهيون جهوريو
وڃن....“ مون کان دانهن نڪري ويئي، آءٌ پٽ ڏيئي ٻاهر پڳس.
در وٽ چيومانس: ”وڃان ٿو.“ هن ٻڌو اڻ ٻڌو ڪري مون کي
ٻانهن مان جهلي چيو: ”اها نينگري ڏٺئي نه! اها پٽ کي لاڏڪوڏ
سان پرڻائي اڃا ٻه مهينا ئي ڪونه ٿيا ته اهو ٿو وارو وڏيرو
امامعلي خان اچي ڇتو ٿيو. روز ڪو نه ڪو بهانو ڪريو، گهوڙو
ڊوڙايو، ٻونگيءَ اڳيان ڦورو ٿيو بيٺو هوندو هو. هيڪڙي ڏينهن
آخر چيومينس: ”وڏيرا، جهڙو تون سمجهين ٿو اهڙا ماڻهو اسين
ڪونه آهيون. اهو خيال لاهي ڇڏ. اڳتي وري هيڏانهن تڪليف
نه ڪج.“ بس پوءِ ته اچي اسان جي پٺيان پيو. چوريون، ڦريون،
ڪيس، ڦڏا، تان جو مون انڌي جي اڳيان هڪڙي ٻچي جي
لٺ هئي سا به کٽي پڇي ڏنائون.“ اکين مان ڳوڙهن جون لارون
اگهندي، وري چيائين: ”منهنجي قسمت خراب هئي. منهنجو ته
ڪو واهرو به ڪونه ٿيو. توجي قسمت زور آهي. توکي ته ازغيبي
واهرو به ملي ويا آهن.“ آءٌ حيران ٿي ويس. ڪنن تي اعتبار ئي
ڪين آيم ته ڪو سچي پچي اهي اکر ٻڌا هوندم. چيم ”ڪهڙا

ازغيبي واهرو...." چيائين: "اها فيصلي مان ئي خبر پوندي." مون پڇيس: "ڪهڙو فيصلو! ڪير ڪندو فيصلو؟" چيائين: "سڄي ڳالهه جو فيصلو ٿيندو. ڪاميٽي فيصلو ڪندي، پاڻهي توکي اطلاع ملندو." مون گهڻو پڇيس ته: "ڪاميٽي ڪهڙي، ڪير اطلاع ڏيندو؟" پر ڪو جواب ڪونه ڏنائين. رگهو ايترو چيائين: "هاڻ پلي آئين، وڌيڪ مون کان نه پڇ. پاڻهي توکي اطلاع ملندو." آءٌ پيرن تي ڪِري پيومانس، هٿ ٻڌامينس، آزيون ڪيومانس ته: "مون کي رگهو ايتري خبر سڻاءِ ته منهنجو ڇورو هن جهان ۾ آهي يا ڪونهي؟" پر رگهو ايترو چيائين ته: "مون کي خبر ڪانهي، جيئن رب کي منظور هوندو تيئن ٿيندو. توکي پاڻهي اطلاع ملندو."

آءٌ موٽي آيس، ڪريان سو ڇا ڪريان؟ فرياد به ڪري ڪونه ٿي سگهيس. چيم ته جي فرياد ٿو ڪريان ته ڇوندا شاهد ڪير؟ شاهد ڪٿان اڇن؟ چور ته ڪونه پاڻ کي هٿ وٺي ٻڌائيندا. ٻيو شاهد ڪٿان اچي؟ تنهن کان سواءِ چوطرف دشمن. سوچيم ته فرياد ڪندس ۽ شاهد نه هوندم ته اٽلو فرياد ڪوڙو ڪري مون کي ئي چالان ڪري ڇڏيندا، پوءِ ڇوري جو سماءُ ڪير وٺندو؟ چار ڏينهن چار راتيون ڇٽو ته ڪر ڪنهن سمونڊ ۾ پئي گگهٽيون کاڌيم، رن مون واريءَ ته جيئن فرش ورتو، تيئن روئي روئي، مت مان نڪري وئي. سڪنو مڙهو هو سو پئي گريو. ٿيو آءٌ به ختم هوس، پر پاڻ کي چيم: "ساڃن يار، هن عمر ۾، متان پاڙيو ٿيو آهين! متان پاڻ ڏان دشمن ڪلائين! جيڪي ٿيڻو هوندو، سو هيستائين ٿي ويو هوندو. خدا ڪيو هوندو خير، پر جي هيڏانهن يا هوڏانهن ته به پيٽسان جهڙو زهر جو وٽو آهي تهڙو پي وڃ، گونهن نه ٿج! داڦ متان ڪرين! نه ته ڇورو ته ويو الائجي بچيو، پر ياعمر دنيا ۾ ڪنڌ کڻي ڪونه هلي سگهنداسين."

آخر چوٿين ڏينهن فجر جو همراهه ڪنهن اچي سڌ ڪيو. نڪري ويس. پر پاسي جي ڳوٺ جو هڪڙو ماڻهو هو، تنهن چيو ته: "سڀاڻي رات فلاڻي هنڌ هارين جو جلسو آهي، اتي ڪي

بصلا به ٿيندا. توکي به سڌ آهي پنهنجي سنگت سان کي وٺي
ي اچج!“

جلسي ۾ ويس. اتي ڪي خلقون اچي گڏ ٿيون. تر جي
ڻني راڄن جا ماڻهو هئا. تقريرون شروع ٿيون. تقريرون ڪونه
يون، ڇنو ته ڪر ڪتاب پيا پڙهن! برک به ڪري وڏيرن جا
پ ظلم ٻڌايائون، تر ۾ جيڪي بيداديون ٿيون هيون، تن جو
ڇو پوتاميل ڪدي رکيائون. ٻئي پاسي جي ملڪن جا مثال
نائون ته اتي جا مزور، هاري ۽ غريب ماڻهو ڪيئن وڏيرن ۽
ڻين کي دسي، پنهنجون بادشاهيون بڻايو ويٺا آهن. مڙس هئا
کيا ۽ غريب پر ڳالهيون ائين پئي ڪيائون ڄڻ ڪو هاڻي
ڪورٽ جو جج پيو ججمانت (ججمينٽ) ڏي. اصل تنگ توري
ڏيائون. ماڻهوءَ جو وار وار آيو ٿيي ٿي ويو. پوءِ هڪڙي
ميري جاءِ ۾ ويهي پنجويهه مڙس گڏ ٿيا. مون کي ۽ يارو دوداڻي
ي به سڏيائون. هڪڙي همراهه خبرون ٻڌايون ته: ”يارو دوداڻي
ڪو سنڌي هاري ڪميٽي جو ميمبر آهي تنهن پنهنجي ڪميٽيءَ
ي اطلاع ڏنو آهي ته: ’ساڄن مهاڻو تنهن ڏينهن مون وٽ آيو
مون کي اچي چيائين ته منهنجو پٽ گم آهي. تو پاسي ڏس
يس. مون کي احوال ڏي!‘ هوڏانهن ياروءَ جو پٽ ڇون ٿا ته
هنجي پٽ خون ڪيو هو. هن تعلقي جي سنڌي هاري ڪميٽي،
ان هنن ويهن مڙسن تي بار رکيو آهي ته اسين اوهان جون ڳالهيون
ي، اوهان جو فيصلو ڪريون. اسان جدا جدا ذاتين ۽ ڳوٺن جا
ڻهو آهيون. اسان جو پاڻ ۾ وڏو واسطو اهو آهي جو اسين
يب عوام جي ڇوتڪاري لاءِ پاڻ ۾ گڏ آهيون ۽ پنهنجي
ڪڙي جماعت ’سنڌي هاري ڪميٽي‘ ناهي اٿئون. ان جو ڪم
ي غريبن کي سجاڳ ڪري، ڪين ڇرپر ۾ آڻي، سندن ٻڌي
رائي، سندن هٿان مڙسيءَ واري ڏکي ۽ ڏکي هاچل هلائي،
ڪ کي وڏيرن، سرمائيدارن جي انڌيرنگري مان آزاد ڪرائڻ.
ن ڪوشش ڪنداسين ته پنهنجي عقل ۽ سمجهه آهر اوهان جو

صحيح ۽ واجبي فيصلو ڪريون. جنهن مان اوهان مان ڪنهن سان به ناح
نه ٿئي ۽ بي سڄي غريب خلق جو فائدو به ٿئي ۽ نقصان
ٿئي. پاڻ سيني غريبن جا سڄڻ سرها ٿين ۽ دشمن ڦڪا ٿين.
پوءِ اسان کان پڇياڙون ته: "ڀئي ڏريون فيصلي لاءِ راضي آه
۽ اسان کي ڳالهيون پڌڻ؛ فيصلو ڪرڻ جي موڪل ۽ اختيار
ڏيو ٿا؟" اسان ٻنهي هاڪار ڪئي ۽ ٻنهي پنهنجون پنهنجو
ڳالهيون پيش ڪيون. همراهن ڪن ڏيئي، پوري ڌيان سان اس
ٻنهي جون ڳالهيون ٻڌيون. ڪنهن ڪنهن مهل، ڪنهن همرا
صفائيءَ وچان ڪو سوال پڇيو ٿي ته واه، نه ته چپ چاپ لڳ
پئي هئي. ڪنهن جي وات مان اتفاق سان هلڪو يا ڳتو ا
نڪتو ٿي ته ان کي نرمائي، فضيلت، پر مضبوطيءَ سان هدا
ٿي ڪياڙون. ڪو ڳالهيون ڪندي، هڪڙيءَ مان ٻيءَ ۾ پئج
ٿي ويو ته ان کي آهستي آهستي ڪري وري رند تي چاڙهياڙون ته
مون کين پنهنجون سموريون خبرون ڪري ٻڌايون ته ڪيه
مون کي وڏيرن تباهه ڪيو ۽ ڪيئن مون سان امام علي خان ؛
پريا ۽ ڪيئن ان جو ٿورو لاهڻ جي خيال کان منهنجي ڇوڪر
کان خطا ٿي پئي. تازو جيڪو وهيو واپريو، سو به بيان ڪي
ياروءَ به امام علي خان جي دشمنيءَ ۽ ڪيسن جو سربستو احو
ٻڌايو. پوءِ چياڻين ته: "ٻٽ مارجڻ کان پوءِ به امام علي خ
منهنجي جند نه ڇڏي ۽ مون کي ڪوڙن ڪيسن ۾ پورا
ڇڏيائين. جيل ۾ اتفاق سان هڪڙو سنڌي هاري ڪميٽي وا
يار ملي ويم، ان منهنجا دماغ جا پردا ئي کولي ڇڏيا. هن م
کي سمجهايو ته 'پاڻ اڪيلي سر وڏيرن سان ڪونه پڄي سگهندا.
وڏيرن سان پوليس آهي، ڪامورا آهن. ڪورٽن ۾ هنن
هلندي آهي. جيل به انهن جا آهن. مطلب ته سڄو ڪارخانو ان
جو آهي. پاڻ اڪيلا اڪيلا ٿي ساڻن وڙهنداسين ته رڳو
وڃائينداسون، سرنداسون پاڻيءَ جا ڦلا به ڪونه. سو ڀهرياڻ
آهي پاڻ ۾ ٻڌي ڪرڻي. سنڌي، ڄاموٽ، ٻروچ، سيد، پير

ق متائي، سيٺي ستايل سنڌين کي هڪڙي ابي، هڪڙي امان
و اولاد ڪري سمجهٹو آهي، دشمن جي هٿ جو باز ٽيٽو ناهي،
ڻ سور هجن ته به پاڻ ۾ ڇيھ ڪري دشمن جو ڪاچ ٽيٽو ناهي.
ڙيون ڳالهيون ٻڌائي ٻڌائي، مون کي آهستي آهستي ڪري
ارين جو همدرد بنائي وڌائين. جڏهن ٻاهر نڪتس ته پڇائي وڃي
ندي هاري ڪاميٽيءَ وارن کي هٿ ڪيم. همراهن به هٿن جون
ائون ڪري ڇڏيون. منهنجا اهڙا ٻانهن ٻيلي ۽ سچا همدرد ٿي
ينا، جهڙو ڪو ابي امان جو ڄائو به ورلي ٿئي. آءٌ اڳي هيتري
مر جهڙوڪر مائٽن عزيزن هوندي به نڌڪو ۽ بي واهو هوس.
اڻ هڪڙو سر وڃي بچيو هوس ته به چڻ ڏيڪو ۽ وڏي وڳر
ارو ٿي پيس. ڪيڏانهن ويون ريسون ۽ حسد، ڪيڏانهن ويا
اڙن ۽ ذاتين جا فرق ۽ ويڇا، ڪيڏانهن ريئي بدخواهي ۽ دشمني!
ر جي آس پاس جا سڀ سمجهو ۽ سجاڳ غريب پاڻ ۾ ائين
يرڪند ٿي ويا ـين، چڻ هڪڙي ابي، هڪڙي امان جو اولاد
هيون. اسان جا پراڻا خيال به بدلجي ويا. هاڻ اڳوڻيون ڳالهيون
اد ايندڻيون آهن ته سمجهبو آهي ته اونداهيءَ ۾ حياتي گذاري
يا آهيون. سو جڏهن ساڃن پٽ ڳولهيندو، مون وٽ اچي نڪتو،
ڏهن ڀيرين ته هن کي ڏسي اکين ۾ رت اچي ويو. پر پوء
ل ئي دل ۾ پاڻ کي ساڌي، قبضي ۾ ڪري ورتم. مون کي
هنجي هاري ڪاميٽيءَ وارن همراهن جون هر هر سمجهايل سڀ
الهيون دل تي تري آيون ۽ مون رت جي ڪُرڙي پيري، هن
ون ڳالهيون ٻڌيون ۽ ڪيس صحيح سلامت واپس موٽايم. هاڻ
هان راڄن جي غريب ڀائرن ۽ ساٿين جي هٿ ۾ فيصلو آهي.
ـڪي اوهان کي اچي سو ڪريو.“

همراهن اسان جون ڳالهيون ٻڌيون. مڙس سڀ داناءُ هئا.
ڪڙو ٻئي کان وڌيڪ. واري واري سان هرڪنهن پنهنجو رايو
و. آخر سيٺي مون کي ڏوهاري ڪيو ته: ”تو هڪڙي غريبان مار
لم وڏيري جي موچڙن کان بچڻ لاءِ، ٻئي ظالم ۽ غريبان مار

وڏيري کي خوش ڪرڻ لاءِ، پاڻ جهڙي غريب ۽ ماريل ڀاءُ تہ حملو ڪرايو، جنهن ۾ هن جي ٻچي جي زندگي ختم ٿي ويئي تو سوچيو تہ ان وڏيري جا مون تي ٿورا آهن، سي لاهي، مڙ ماڻهو ٿو ٿيان. پر تو ائين نہ سوچيو تہ توتي ٿورا ڪرڻ وار اهو ڪير آهي؟ جن ظالم وڏيرن توتي ظلم ڪيو، انهن کان هِ ظالم وڏيرو ڪهڙي ڳالهہ ۾ ٻيو آهي؟ هو تو غريب تي ظلم ڪن. هي ٻين غريبن تي ظلم ٿو ڪري. ڏنڊو ٻنهي ظالم وڏيرن جو ساڳيو آهي. ٻنهي ظالمن ۾ فرق ڪهڙو ٿيو؟ تون هڪڙ ظالم وڏيرن جي ظلم کان بچڻ لاءِ ٻين ظالم وڏيرن جي هٿ جو بـاز ٿي، پاڻ جهڙن ٻين مسڪينن ۽ ماريان جو مارو ٿي ٻيٺو هئين."

ياروءَ جي گهر واري اڳوڻي ڳالهہ ياد ڪري ۽ هن سڄي جلسي ۽ ڪچهريءَ جون ڳالهيون ٻڌي، مون پنهنجي دل ۾ چيو تہ ههڙن مڙسن اڳيان گهٽ وڌ ڳالهہ ڪري، ٻچت وٺ مڙس جو شان نہ آهي. منهنجي دل ڀرجي آئي. اکيون اگهي پٽڪو لاهي ڪٺي يارو جي پيرن تي رکيم ۽ چيومينس: "ادا آءٌ بلاشڪ تنهنجو ڏوهاري آهيان. منهنجي چوري جي ڪني قسمت جي چڏيو آهيني (اٺيئي) تہ قلبان ٿيوا جي جيئرو هجي تہ مو کي خدا کارڻ ڏوهہ بخش ڪر. سڄي عمر ٻئي ڀيءُ پٽ توجا توجي ڪاميٽيءَ جا ۽ سيني ڀاڙن جا گولا ٿي گذاريندا سين....' ائين چوندي، گلو ڇڻ بند ٿي ويم ۽ کانئم وڌيڪ ڳالهاءَ نہ ڪري سگهيو.

همراهن مان هڪڙي چيو "ادا، وڏو نالو الله جو. پ الله سائين کي تنهنجي منهنجي معافي ڏيڻ جي لوڙ ڪانهي. بخشش جي گهرج آهي توکي، مون کي، پنهنجي سنڌ جي غريب ڀاڙر کي. چئو تہ ذاتي سور پيئنداسين، ذاتي ڏوهہ بخشيندا سين، تڏهن هڪٻئي جي دلين مان ڪدورتون وينديون ۽ پاڻ پنهنجي سيني جي گڏيل دشمنن جي چنبي مان نڪري پنهنجي پيرن ڀيڙا ٿينداسون.'

سڀني جون دليون ڀرجي آيون. ياروءَ جي دل مان لڙڪ وهي اٿي هليا. هن منهنجو ٻچڪو ڪٺي مون کي مٺي ۾ وڌو ۽ روئي چيائين: ادا، مون مسڪين ۽ اڀرن سنڌي مارو ماڻهن جي ڀائيچاري جي صدقي پنهنجي ٻچي جو خون توکي بخش ڪيو." سڀني ڪيس وڏي سڏ گهڻي دير مبارڪون ۽ شاباسون ڏنيون. منهنجي اکين مان ڳوڙهن جو بند ٽٽي پيو. ڪجهه دير ترسي، ياروءَ چيو: "جڏهن ساڃن جو پٽ منهنجي اڳيان ڏڪجي ڪري پيو ۽ ٻڏجي پيو، تڏهن دل ۾ چيم 'واه مولا، تون حق وڪيل آهين! ڪورٽ کان ڇٽي ويو پر قضا کان ڪونه ڇٽو. هاڻ نڪو ڪو شاهد، نڪو گواهه! جن جهليو آهي، سي به ابي امان جي اولاد جهڙا ڀاڻر ۽ ٻار آهن. ڪُسي ويندا پر ڳوال ڪونه ٿيندا. هاڻ هن کي ڪٺي وڃي ڪٿي جبل ۾ خفا خون ڪري پنهنجو اندر ٺو ٺاريان.' پر پوءِ پنهنجن هنن، همراهن جو خيال آيم ته متان چون ته 'صلاح کان سواءِ ههڙو ڪم ڇو ڪيئي؟' سو ڇوڪري کي هٿيڪو ڪري سڄي خبر ٻڌائي مان. هنن منهنجا ترا ڪيي ڇڏيا. سڄي ڳالهه سمجهائي چيائون: "خبردار جو ان ماڻهوءَ کي هٿ لاتو اٿئي! ان جو تنهنجي پٽ سان ڪوبه وير ڪونه هو. اهو خود مظلوم آهي. ڀاڻيل ۽ گمراهه آهي. اصل قاتل اهي آهن جن هنن مجبورن کي اهڙي مجبوريءَ ۾ وجهي، ڪانئن ههڙا ڀڏا ڪم ڪرايا. هن سالن جا سال جيل ۾ لوڙيو آهي. اڃا تازو ڦاسي گهاٽ مان نڪتو آهي. اصل جنگ انهن سان آهي جيڪي هڪڙن مسڪينن کي ڦرڻ لٽڻ ۽ چيڻ لاءِ ٻين کي شڪاري جانور ڪري استعمال ڪن ٿا. اهو ماڻهو تو وٽ ۽ پاڻ سڀني غريب ڀائرن ۽ پاڻ هارين جي ڪميٽي وٽ سام آهي. ان جو وار به ونگو نه ٿيڻ کپي.' اها ڳالهه ٻڌي، مون کي به خدا ساڃاهه ڏني ۽ مون همراهه وٺي آئي، هنن همراهن جي حوالي ڪيو ۽ چيومان ته 'هاڻ هي ڄاڻي توهان ڄاڻو!' هنن چيو ته 'رکو هن کي ڇڏي ڏيڻ مان سچو فائدو ڪونه ٿيندو. اوهان جا خيال

نہ بدليا ۽ اوھان جي دل مان ڪدورتون نہ نڪتيون تہ اوھين وري ڪنھن نہ ڪنھن جي ٻچ تي ھڪٻئي جي سر جا ويري ٿيا، ھڪٻئي تي ايا ٿيا بيٺا ھوندا. چڱو ائين آھي تہ فيصلو ڪري دشمنيءَ جي پاڙ ئي ھميشہ لاءِ وڍي ڇڏجي، ۽ خود ھنن پٺيان ڪي بہ گس تي چاڙھي ڇڏجي!“

ڇوري جي ٻچڻ جي اھا ڳالھہ ٻڌي، خوشيءَ وچان منھنجا ھٿ پير ٺري ويا. ڪنھن مھل ڪان پوءِ ڪنھن اچي منھنجي پيرن تي ھٿ رکيا. مون اکيون کوليون تہ مٿان ڇورو مون وارو بيٺو ھو! بس پوءِ تہ منھنجي جيڪا حالت ٿي سا تہ پڇ ئي نہ! ايتري ۾ ھڪڙي جوان مڙس ياروءَ ڏانھن منھن ڪري چيو: ”چاچا، سچي مڙسي اھا آھي! سچي غيرت اھا آھي ! پٽ جو وير بيشڪ تو واريو آھي! سچي مڙسي اھا ناھي تہ پنھنجا پاڻ جھڙا ايرا پائر ڇچجن يا انھن کي ڪير لالچائي يا برغلائي ڪانئن ڪڏو ڪم ڪرائي تہ انھن کي تباھہ ڪجي. سچي مڙسي، سچي غيرت، اھا آھي تہ ڪيڏو بہ سور اچي تہ پي وڃجي پر دشمن کي خوش ٿيڻ نہ ڏجي. اھا آھي سچي دليري. تو پٽ جو خون درگذر ڪري، دشمن جي زبردست ۽ قاتل سازش کي ناڪام ڪيو آھي!“

ٻئي جوان چيو ”ھيترو سچو دنيا جو دور ظالمن جي بادشاھي ھلي آھي. ھاڻ مظلومن جي بادشاھي قائم ڪرڻي آھي ۽ ظلم جو ٻڙ بنياد ختم ڪرڻو آھي. ان لاءِ ٻڌي کپي، ضابطو کپي، اورچائي کپي، مڙسي کپي، ڏاھپ کپي.“ ٻيون بہ الاھي ڳالھيون سمجھائيندا رھيا. ان گھڙيءَ مون بہ پنھنجي دل ۾ قسم کنيو تہ ”وري ڇا بہ ٿي پوي پنھنجن غريب ڀائرن جو مارو نہ ٿيندس ۽ سنگت رکندس تہ پنھنجن غريب ڀائرن سان ۽ نہ دشمن ظالم وڏيرن سان. ڀلي ڪٽي سچا سون ٿي پون.“ ان ڳالھہ کي اڃا ٿورا ڏينھن ئي مس گذريا تہ تنھن ڏينھن امام عليءَ خان گھرائي چيم تہ: ”دوداڻي وٽ مال جام ٿي ويو آھي، وڃي ھلڪائي ڪري

اچين!“ پوءِ ڇيم تہ سچي ڳالهہ ڪري ٻڌايانس ۽ چوانس تہ ”وڏيرا! اهي ڏينهن ڪائي ويا جڏهن اسان کي ڀاڙيو ڪري استعمال ڪندا هئا.“ پر همراهن هدايت ڪئي آهي تہ ’راز جي ڳالهہ ڪنهن سان بہ ڪرڻي نہ آهي. ضابطي ۾ هلڻو آهي.‘ سو نٽائي ويس. پر وڏيرو جند ئي نہ ڇڏي. هُتان هِتان واريو بيٺو آهي. لاچار کيس صاف جواب ڏيڻو پيم. هاڻ ٻڌاءِ تہ مون کهڙي بڇڙي ڪئي؟“

مون ڪِلي چيس ”ڀلا جي آءٌ چوان تہ تو بي واجبي ڪئي آهي. امام عليءَ جهڙي مڙس کي جواب ڏيڻ تو جهڙي مڙس جو شان نہ آهي تہ تون منهنجي ڳالهہ مڃيندينس؟“ چيائين ”دل واري ڳالهہ؟“ چيم ”هائو!“ چيائين ”ڪونہ مڃيندس! مون کي هاري همراهن جي ڳالهہ تي سورهن آنا ويساهہ اچي ويو آهي! مرڻ مري ويندس پر ان ڳالهہ تان ڪونہ لهندس. تون رنج ٿيندين تہ توکي پرچائي وجهندس. پر غريبن جي طرف واري ڳالهہ ڪونہ ڇڏيندس!“ مون چيس تہ ”پوءِ جيڪي وڻيئي سو ڪر!“ پڇيائين ”۽ تون؟“ مون چيس ”آءٌ تنهنجي پٺيان!“ چيائين ”چرچا ڇڏ! اسين جاهل اوهان جي پٺيان سونهون ڪ توهين اسان جي پٺيان سونهندا؟“

چيومانس: ”جاهلن جا بہ قسم آهن. هڪڙا اڻ پڙهيل جاهل ٿيندا آهن، ٻيا پڙهيل جاهل ٿيندا آهن. پڙهيل جاهل جهڙو ڪنو ۽ گندو جاهل دنيا ۾ ٻيو ڪونہ ٿيندو آهي. غريب جو ٻار ڀلي کهڙو بہ امير ٿي وڃي، پر جي پنهنجي غريباڻي لڏي جو طرف ڇڏي، ڪانو وانگر مور جي چال هلڻ جي ڪوشش ڪندو ۽ دشمن جو دلال ٿيندو تہ ان جهڙو مورک ۽ جاهل ٻيو کهڙو ٿيندو؟ آءٌ ڪٿي اتفاق سان وڪيل ٿي ويو آهيان پر اولاد تہ انهن مسڪينن جو آهيان، جن جون ست ڇا ست سؤ پيڙهيون بہ پورو ڏيو ڪونہ سنڀرن. منهنجا مائٽ اوهين غريب آهيو. هي وڏيرا ۽

سيٺيون جيڪي پنهنجي مطلب ۽ غرض لاءِ پاڻ کي ڳرانڙيون پيا وجهن سي مون ۽ تو جهڙن جا مائٽ ڪڏهن به ڪونه ٿيندا. مون کي به پنهنجي پارٽيءَ جو ماڻهو سمجهه!"

هن جي اکين ۾ ڳوڙها تري آيا. مون کي ڀاڪر پائي چيائين: "جوان جا پٽ، تہ پوءِ پنهنجي آهي به فتح!"

(ماهوار "تحريڪ"، جنوري ١٩٧٨ع ۾ ڇپيل)

وڏيو هُئين تہ وڏو

صبح جو سڄو شهر ڇڻ ڏينهن جو مانارو بڻجي ويو. فضا ۾ هزارين سوال، اطلاع، تصديقون، ترديدون ۽ افواهہ ڳجهن وانگر لامارا ڏيئي رهيا هئا. ماڻهن جا آواز ۽ سندن چهرن جا رنگ بدليل هئا.

پيا تہ ڏهيو، پر خود ”گولي چل گئي“ بہ اڄ صفا بدلجي ويو. هو هر روز صبح جو ڇهين بجي باقاعدگيءَ سان اخبارن جو ٿهو سائيڪل تي کڻي، سهڪندو سهڪندو اچي ساڳي ڄاتل سڃاتل، هيبتناڪ وحشي رڙ ڪندو آهي ”گولي چل گئي“ ايتري قدر جو جڏهن منهنجي واچ، خراب ٿي ويندي آهي تڏهن آءٌ ”گولي چل گئي“ جي اچڻ يا نہ اچڻ مان اندازو لڳائيندو آهيان تہ ڇهہ لڳا آهن يا نہ.

اڄ صبح جو جڏهن هن پنهنجي دستوري وحشي واڪي بدران ڪجهہ دٻيل انساني آواز ۾ دانهن ڪئي، ”لاٺي چل گئي!“ تڏهن منهنجا ڪن کڙا ٿي ويا هئا.

”اڄ ضرور ڪجهہ ٿيو آهي،“ مون سوچيو.

بار روم ۾ گهڙيس تہ ائين لڳم ڄڻ تہ ڪنهن جو پٽر وڇايل آهي. آدستي آهستي غصو غم تي غالب پوڻ لڳو. آواز اوچا ٿيڻ لڳا. هڪڙو بزرگ اوچتو ٽپ ڏيئي اٿي بيٺو ۽ واڪو ڪري چيائين، ”اچو تہ هلون“ اسين ٿي ڇٽا پيا بہ اٿي کڙا ٿياسون.

ڪار پيرڳڙي روڊ وٽان ٿيندي، جڏهن سينٽرل جيل جي احاطي ۾ گهڙي، تڏهن پريان لائوڊ اسپيڪر تان آواز ٻڌڻ ۾ آيا: ”هٽ جائو“ ”هٽ جائو“ ”پيڇي هٽ جائو.“ شاهي دروازي

اڳيان هيسيل ۽ پريشان ماڻهن جا ٽولا ٻيٺل هئا ۽ اسان جا وڪيلن وارا ڪارا ڪوٽ ڏسي اسان کي ورائي ويا. ”چا ٿيندو“ اسان سلپون اندر ڏياري موڪليون. اڌ ڪلاڪ کان پوءِ وڏي در جي چوٽين پٽي کلي. اندر گهڙياسون، سپرنٽينڊنٽ جو ڪمرو پريل هو. اسان سندس ڪيڪار ورائي ڪيس پنهنجو مطلب ٻڌايو. چيائين: ”ليٽر لکي ڏيو.“ ليٽر لکي ڏنوسين. ”ملاقات ٻه ڪندو؟“ ”ها هدايتون ونٺيون آهن،“ اسان مان ڪنهن چيو. سپرنٽينڊنٽ تمام فضيلت وارو ماڻهو هو. پر ڪير ٻه ڳالهائڻ جي موڊ ۾ ڪونه هو. ”معاف ڪجو، سرڪٽ هائوس مان ٿو ٿي اچان. پنج منٽ!“ ائين چئي سپرنٽينڊنٽ هليو ويو. اسان معنيٰ پريل نظرن سان هڪٻئي کي ڏٺو. هڪڙي جي نگاهه چيو: ”مٿان هدايتون وٺي ويو آهي!“ ٻئي جي نگاهه چيو ”ڪا نئين چال ڪيڏندا!“ ٽئين جي نگاهه واچ تان موٽندي چيو، ”اچوڪو ڏينهن لنوائيندا!“ چوٿين نگاهه هٻڪندي چيو ”مورڳو پاڻ کي ڦاسائڻ....“

اسين ڏهي ڏڪي مرڳو اهڙي انداز سان ڪرسين تي ٿي ويٺاسين، ڄڻ چا ٻه ٿي پوي ته ٻه ڏڪي بيزار نه ٿيندا سين ۽ ڏڪي ڪنهن بهاني ۾ اچي واپس موٽنداسين.

جيلر ۽ قيدي آيا ويا پئي. جيل جو ڊاڪٽر اچي ويٺو. ڪجهه دير بعد هڪ برف جهڙين اڇين پانهن، باهه جهڙن ڳڻنڊڙ ڳلن، نيرين، مرڪندڙ ۽ نچندڙ اکين واري ٢٥ سالن جي عورت اچي ويٺي. سيني جون اکيون بي‌اختيار منجهس کپي وبون. پر هڪ دفعو ڏسي وري ڪنهن ٻه ڏانهس نه نهاريو. اڄ ڪنهن ٻه قسم جو لطف حاصل ڪرڻ ڄڻ انهن جذبن سان غداري هئي، جيڪي اسان جي سينن ۾ پئي پڙڪيا. ”هڙي وقت تي....“ اسان سوچيو.

ڪلاڪ گذري ويو. اسين ڪاغذ پٽ تيار ڪرڻ ۾ لڳي وياسين. هڪڙو قيدي گهڙي آيو، اسان کان پاسيرو ٿي اچي بيٺو، اسان ڏانهن ڏسڻ بنا جيلر سان ڳالهائڻ لڳو. مون بي‌خياليءَ سان ڏانهس

ڏٺو. ٿلهوڪو سنهڙو هاڪڙو نوجوان، ڦاٽل ڪپڙا، ڪنڌريل وار، وڌيل ڏاڙهي، اگهاڙا پير، نرم پر باوقار آواز، هن جهڪي جيلر کي ڪجهه چيو پئي. اوچتو هن اسان ڏانهن لوڏيون هنيو ۽ منهنجي دل جي ڌڙڪ بند ٿي ويئي.

مون کان بي‌اختيار نڪري ويو، ’يوسف لغاري“ هن جي چهري تي هڪدم سندس جڳ موهيندڙ، معصوم، پياري ۽ پنهنجائپ واري مرڪ ڇانئجي ويئي.

”يوسف لغاري.... يونين جو صدر؟“ هڪ ساٿي پڇيو.

مون يوسف کي پاڪر پائيندي ڪنڌ ڌوڻي هاڪار ڪئي.

”ڪل گهڻان؟“ مون پڇيس.

”٢٠٧“ هن وراڻيو.

”زخمي گهڻا؟“

”سڀ.“

”سخت؟“

”گهڻي ڀاڱي.“

يوسف ٻڌايو. اڄ به راتيون اڳ هو منهنجي آفيس ۾ پٽس جي جاءِ جي اپيل جا ڪاغذ کڻي آيو هو. چڱو ڀلو ۽ آزاد هو. سندس، نس نس مان زندگي پئي ڇلڪي.

سپرنٽينڊنٽ نيٺ موٽيو. ”ٻيا به ملاقاتي آيا آهن. اڳوپوءِ اوهان به گڏ هلو ته ڀڪي ملاقات ٿي وڃي.“ ته چئبو ته ملاقات واقعي ٿي پئي. ٻيا ملاقاتي ۽ اسين سڀ گڏ جيل جا چن سان لنبيل صاف سٿرا گس ڏيئي اندر وياسين. واٽ تي تعارف ٿيندا هليا.

”مجيب پيرزادو، انجنيئرنگ ڪاليج!“

”ڪامل راڄپر، ميڊيڪل ڪاليج!“

هڪ دروازو کليو ۽ اسين ٻه سؤ کن سي ڪلاس قيدين سان ڀريل هڪڙي شاهي اڱڻ ۾ داخل ٿياسون. اڱڻ اندران هڪ کليل جيل بلاڪ کايل اسپتال ٿي لڳو. قيدي ننڍين، اداس، ماتمي

ڏولين ۾ ورڇيا، اگهاڙي پٽ تي ويٺا هئا. اسان کي ڏسي سڀ دروازي ڏانهن وڌي آيا.

فضا ۾ آيوڊين جي بوءِ ڇانيل هئي. ڀريائين مون پنهنجي پراڻي دوست علي احمد قريشيءَ جي پٽ اعجاز کي سڃاتو. هو ٻه ڏين اگهاڙو پنهنجي منهن ڪجهه سوچيندو پريان پئي ويو. گوڙ تي ڪنڌ ورايائين ته اسان جون اکيون مليون. مون اڳ ۾ پاڻ کي سمجهائي ڇڏيو هو ته کهڙو به نظارو ڏسندس ته به جذبن جو اظهار نه ڪندس. مون ڪيس ڀاڪر پاتو ۽ هٿ دٻائي فقط ايترو چيومانس: "خوش رهه." پر پنهنجن جذبن کي وس ۾ رکڻ ايڏو سولو نه هو. قيدين جنهن وقت پنهنجن ڏکويل ۽ غصي ڀريل آوازن ۾ پنهنجي روئداد بيان ڪئي، جڏهن اسان جون نظرون سندن ڦاٽل مٿن، سڄي بند ٿيل ٽنگن، ڇچريل ۽ منهن ۽ بدن، ليڙون ليڙون ۽ مٽيءَ ۾ ڀريل ٿيل ڪپڙن ۽ اگهاڙن پيرن تي پيون، جڏهن لٺين ۽ گهوڙها آئيندڙ گئس جي دونهن، لانگ بوٽن، رائيفلن جي ڪنداڪن، گپ ۽ پاڻي ۾ لٿڙيل چيڀاٽيل ۽ ڇچريل نوخيز انساني جسمن جي تصويرن ذهن تي حملو ڪيو، تڏهن پنهنجي جذبن تي قبضو رکڻ مشڪل ٿي پيو. جڏهن هڪڙي زخميءَ منهنجي هٿ کي لوڏي چيو، "ادا، آءُ توهان جي ضلعي جو آهيان." جڏهن هڪڙي عرب ڇوڪري ٽٽل ڦٽل انگريزيءَ ۾ دانهن ڏيڻ جي ناڪام ڪوشش ڪئي، جڏهن هڪڙي نوجوان منهنجي ڪرسيءَ جي ڀرسان پٽ تي ويهي چيو "ادا، اسان کي ڇپائون مرغا ٿيو!" جڏهن ٻئي چيو، "آءُ هٿ ايا ڪري پاڻيءَ مان نڪتس ته مون کي ٻاهر نڪرڻ شرط رائيفل جو ڪنداڪ هڻي ڪيرائي وڌائون، هي ڏس منهنجو مٿو!" جڏهن هنن گهوڙهن کي پي سينا ڏاڻي، چيو ٿي، "پرواهه ناهي، هي ڀريون امتحان هو، اسين هر امتحان لاءِ تيار آهيون!" تڏهن نڙيءَ ۾ ڪا شيءِ ڦاسي ٿي پيئي. ماڻهو ٻڌجيو ٿي ويو ته اڄهو ٿيون اکيون ڀرجيو اچن، هاڻ تا گهوڙها وهن. مون پاڻ کي پٿر بنائي ڇڏيو. ٻه ڪلاڪ

پٺر ٻنهي سخت زخمين جون لسڻون ۽ سندن ويل سامان جون لسڻون لڳنديون رهيون. مون کي خبر هئي ته ويل سامان ڪونه ملندو، اندريان زخم ڪونه ملندا. نه هنن جا ۽ نه اسان جا. پر اسان لڳندا رهياسين. ماڻهو ڪنهن نموني رڳو هجي ته سوچڻ کان بچيو پئي. پاسي ۾ ويٺل زخمي مٿي واري کي چيم، ”تون ليٽي پئه. آرام ڪر!“ هن پڇيو، ”ڪٿي؟“ مون لوڏو ڏنو، اڳهاڙي پٽ تي وهاڻو به ڪونه هو. مون لڄي ٿي اکيون ڦيرائي ڇڏيون. وري ساڻس ڪونه ڳالهايم. ايتري ۾ آيل ملاقاتين پنهنجي قيدي سائين کي گڏ ٿيڻ لاءِ چيو. قيدي منڊڪائيندا، پنهنجا زخمي بدن گهليندا، هڪ هنڌ گڏ ٿيا. تقرير ڪندڙ جو آواز بلند ٿيو: ”سائيو، اڄ اسين ڀيرين آزمائش مان لنگهيا آهيون. اڃا به ڏکيون گهڙيون اڃيون آهن. پر اسين حق لاءِ سڀڪجهه سهڻ لاءِ تيار آهيون.“

آءٌ ميڙ مان هليو آيس. مون کي هنن سان گڏ ٻنهي جو ڪو حق ڪونه هو. هو زخمي هئا ۽ آءٌ سڄن لڱن سان، هو بند هئا ۽ آءٌ آزاد، هو آزمائش ۾ مبتلا هئا ۽ آءٌ پنهنجي ڏنڌي ۾. هو ٻي جنس هئا ۽ آءٌ ٻي جنس. مون کي بي‌اختيار فارسيءَ جو شعر ياد آيو. ”ڪسي ڪ ڪشته نه شد، از قبيله ما نيست.“ (جيڪو ڪٺل ناهي اهو اسان جي ساٿ مان ناهي.)

سهڻي لطيف به ته چيو آهي ”وڍيو هئين ته وڍهه نه ته وڃيو وڃ واٽ تون.“ مون پنهنجي واٽ ورتي ۽ وري وڃي ڪرسيءَ تي ويٺس.

اسان جو بزرگ اڳواڻ ۽ ٻيا ساٿي به رڳو هئا، ڪو لڪڻ ۾ ته ڪو ٻڌڻ ۾. سندن چهرن تي سمنڊ جهڙا اونها تاثر هئا. رواني ٿيڻ وقت اسان کي چيائون: ’اڄ ڀلا ضامن ٿي ويندو؟‘“

مون ڪين ڪوڙو دلاسو ڏيڻ مناسب نه سمجهيو. مون چيو: ”شايد ڏينهن ٻه يا اڃا به وڌيڪ لڳن. اها تڪليف برداشت ڪرڻي آهي. ڇا ڪجي مجبوري آهي.“ تڏهن چيائون، ”توهان

ڪوبہ خيال نہ ڪريو. ضامن ٿئي نہ ٿئي، پرواھہ ڪانھي، اسين سڀ ڪجھہ سھنداسين.“ موٽندي آفيس ۾ سپرنٽينڊنٽ چانھہ گھرائي. ايتري ۾ ھڪڙو قـداور، جانٺو، چست ۽ قـڙت، سھڻو انگريزي لباس پھريل ماڻھو لنگھي آيو. سنڌس بيحد دلڪش مردانگي حسن کي ڏسي، مون پنجن ندين جي پاڻيءَ کي داد ڏنو، سڀ اٿي بيٺا. ھن سپرنٽينڊنٽ جي ڪرسي والاري. سپرنٽينڊنٽ بيٺو رھيو. تنھن آيل اسانجن قيدين بابت ڳالھہ ٻولھہ شروع ڪئي. سنڌس گفتگو ھڪڙي سؤ في صدي حاڪم جي گفتگو ھئي. ھن بار بار ”تخريب پسند“، ”انتظام“، ”حڪومت“، ”ذميوارين“ جا لفظ پئي دھرايا. اسان کي ائين پئي خطاب ڪيائين، ڄڻ تہ اسين بہ ڪي چڱي چال وارا قيدي ھئاسين. مون کي ائين لڳو ڄڻ مون ھي يا ھڙو ماڻھو ڪٿي ڪو ڏٺو آھي. اوچتو مون کي فلم ”گنس آف نوارونی“ وارو جرمن گستاپو آفيسر ياد آيو. ھي بہ ان ساڳيءَ جنس مان ھو. پيدائشي حاڪم، سموري انساني مخلوق کان مٿي، افضل ۽ سمورن انسانن کي قيدي ۽ ڏوھاري سمجھندڙ.

اسين جڏھن سنڌس تقرير کي اڌ ۾ ڇڏي اٿياسين، تڏھن ڏٺوسين تہ ھو ناراض ٿي پيو. پر اسان کي وڃڻ جي اجازت ڏنائين. قيدين بابت ضروري ڪم لاھي، اٿ شام جو گھر موٽيس. عادت موجب ماني کائڻ سان گڏ اخبار پڙھيم. منھنجي نظر پوئين صفحي تي ڄمي بيھي رھي. مون ان جا پويان اکر وري وري پڙھيا.

لکيل ھو، ”— ڪوبہ خاص زخمي ڪونہ ٿيو آھي. ڪجھہ گرفتاريون ٿيون آھن، حالتون ٺيڪ ٺاڪ آھن.“

منھنجي اڳيان ۲۰۷ قيدي، سوين ڇچريل ۽ سڄيل مٿا، منھن، ٽنگون، ڄاڙيون، ٻانھون ۽ ٻيا ڦري ويا. ”ڪوبہ خاص زخمي ڪونہ ٿيو آھي، ڪجھہ گرفتاريون ٿيون آھن. حالتون ٺيڪ

آهن.“ مون وري تلخيءَ سان دهرايو ۽ اخبار اڇلائي ڇڏيم. ٻئي ڏينهن ساڳي اخبار ۾ وڏين سُرخين سان ٢٠٧ قيدين جي ضمانت تي آزاد ٿيڻ جي خبر پڙهيم. پر جيڪي ويهه پنجويهه ڄڻا نوان قيد ٿيا هئا تن جي گرفتاريءَ جي خبر ڳولي ڳولي ٿڪجي پيس، پر ڪٿي به نظر ڪانه آئي. مون اخبار ڦاڙي، پرزا پرزا ڪري ڇڏي.

(ماهوار ”تحريڪ“، مارچ ١٩٧٣ع ۾ ڇپيل)

بختاور

جنهن مهل تار آئي تنهن مهل مون ڇيهوُ پئي ڪئي. ڪريم لڳل منهن سان تار واري کان تار ورتي، ڪيس صحيح ڏيئي، ڪاپي هٿ ۾ جهليل بيٺتي (جيڪا بي‌خيالي ۾ ساڻ ڪئي ويو هئس) واپس آئي ميز تي رکيم ۽ لفافو کوليم. تار پڙهيم. پنهنجن هٿن ۾ نهاريم، اهي ڏکيا ڪونه پئي. آرسيءَ ۾ منهن ڏٺم: ڪريم لڳل هوندي به سمجهيم ته ان تي ڪوبه تاثر ڪونه هو. هاڻ سمورو ڌيان ڇيهو ۾ لڳايم.

واچ ڏٺم ته به لڳي ١٤ منٽ ٿيا هئا: تنهن جي معنيٰ ته سنڌ ايڪسپريس ۾ اڃا منو ڪلاڪ هو.

”ڪريما!“

”جي، بابا.“

”پٽ! منهنجي بئگ تيار ڪر، مون کي ٻاهر وڃڻو آهي.“

ڪريما اهڙين ڳالهين تي هريل هئي.

اڌ ڪلاڪ کان پوءِ آءٌ اسٽيشن تي پهچي ويس بلڪ اسين پهچي وياسين چو ته ڪريما به مون سان گڏ هئي. ريل ۾ چڙهي ويٺاسين. ڏيڍ ٻن ڪلاڪن جي سفر کان پوءِ اسان جي اسٽيشن اچي ويئي.

سول اسپتال جي گيٽ تي پهچي، ڪريما کي چيم: ”مون توکي بنهه نٿي آندو پر تون ڦاڏو ڪري زبردستيءَ آئي آهين، ٺيڪ؟“

”ها بابا.“

”توکي پنهنجو واعدو ياد آهي؟“

”ها بابا.“

هوءَ در ڪان ٽئين نمبر بستري تي پيئي هئي. ڀرازيءَ جا پنج ڇهه زالون مرد سندس پرسان ويٺل ۽ بيٺل هئا. ويٺل ٻه اسان کي ڏسي اٿي بيٺا: ”ڪنهن ڪنهن مهل هوش اچيس ٿو نه ته ائين ٻڏل آهي. ٻه گوليون ڪڍيون اٿنس. هڪڙي سڄي ٻانهن، ٻي ڪلهي مان.“

”ڊاڪٽر ويچارا رات ڏينهن پيرن پر بيٺا آهن. شابس هجين.... ٻن ڪلاڪن جي آپريشن ڪان پوءِ وڃي گوليون نڪتيون....“

پاسيرا ٿياسين ته ڊاڪٽر الهه رکئي چيو: ”اسان سڄي وسئون ڪونه گهٽايو آهي. وڌيڪ ته رب جي اختيار آهي.... خوشقسمت آهي جو بروقت فرسٽ ايڊ ملي ويس ۽ رت حد کان وڌيڪ ڪونه وهيو. نه ته ٽڏي تي ئي ختم ٿي وڃي ها. سڄي واري گولي ٻه خوشقسمتيءَ سان ٻاءرئين پاسي گوشت ۾ لڳي اٿس. ڪلهي وٽ ٻه هڏيءَ ۾ فرڪچر ٿيو آهي. هڏو ٻن حصن ۾ ٽٽي پيو آهي. جوڙيو اٿئون. خدا ڪندو ته لڳي ويندو. اها گولي ٿورو هيٺانهن هوڏانهن لڳي ها ته اڇا ٻه گهڻو نقصان ڪري ها ۽ شايد ٻانهن وڍڻي پوي ها.... وري ٻه ڏسجي. خدا ڪري ڪا Complications نه ٿين. هوءَ صحتمند ۽ جوان آهي. جي ڪا ٻي پيچيدگي نه پيدا ٿي ته وڏي اميد آهي.“

ٽيسين ڪريما سڏ ڪيو. سندس اکيون سڪل هيون:

”چون ٿا ته او گروپ جو رت کپيس. منهنجو رت ٻه او گروپ جو آهي. جڏهن اسان اسپتال ۾ داخل ٿئي ۽ رت کٽو ٿي، تڏهن ٽيسٽ ڪيو هئائون.“

ڪريما جڏهن رت ڏيئي واندي ٿي ته اسين سائين بخش جي گهر وياسين جيڪو اتان گهڻو پري ڪونه هو. شام جو وري اسپتال پهتاسين. هوءَ هوش ۾ نه آئي هئي. مون کيس جاچي ڏسڻ لاءِ پنهنجي سموري جذباتي ۽ ذهني همت گڏ ڪئي. سندس گلاب جي گل جهڙي ڀڪندڙ چهري تي ڪاراڻ ڇانيل هئي. اکيون

ڏرا ڏيئي ويون هيس. سندس سدائين ٽهڪندڙ چپ ڪارائجي ويا هئا. جڻ زندگي ۽ موت جي وچ ۾ مهاڀاري لڙائي جاري هئي. مون ڪريما ۾ نهاريو. هوءَ بلڪل مات هئي. باقي ڳوڙها هئا سي اکين مان لارون ڪري پئي وهيس. مون سوچيو، ’اها واعدي جي پڄڪڙي ڪانهي. پنهنجي ڪنهن پياري کي موت ۽ حياتيءَ جي هيڙي ڇڪتاڻ ۾ تڙڦندو ڏسي جيڪڏهن لڙڪ لڙي اچن ته ڪنهن جو ڪهڙو ڏوهه؟ بنيادي شرط اهو هو ته ڪنهن به حالت ۾ روح راڙو نه ڪرڻو آهي. سو هن ڪونه ٿي ڪيو. باقي گونگن ڳوڙهن تي ڪهڙي ميار؟‘

ڪريما آهستي آهستي ڪري مات ميٺ ۾ هن جي سس ۽ ڀين مائٽياڻين کان به اڳڀري ٿي هن تي قبضو ڪري ورتو. ٻيءَ رات جو هوءَ اسپتال ۾ ئي ترسي پئي. صبح جو ويس ته اوجاڳي سبب سندس اکيون سڄي ڳاڙهيون ٿي پيون هيون.

رات جو سائين بخش جي گهر جي اڱڻ ۾ ليٽيو پيو هوس. سرءُ جي پن ڇڻ شروع ٿي ويئي هئي. هوا جي جهوٽن تي سڪل پنن ڪڙڪڙ پئي ڪئي. چانڊوڪي رات هئي. آسمان صاف هو. رڳو ڪنهن ڪنهن مهل ڪا اڪيلي رولاڪ ڪڪري الائي ڪٿان رلندي اچي ٿي نڪتي ۽ پل لاءِ اک ٻوٽ ڪري وري گم ٿي ٿي ويئي. آءٌ ننڊ بدران سوچن ۽ يادن جي دنيا ۾ گم هوس.

مون کي اهو ڏينهن ياد آيو جڏهن هوءَ پهريون دفعو اسان جي گهر آئي هئي. رضيه، صفيه، توڙي سندن ماءُ جو هونئن ئي مون تي الزام آهي ته آءٌ ڪريما کي گهڻو ٿو پانيان ۽ مون کيس لاڏلي ڪري سندس دماغ خراب ڪري ڇڏيو آهي. پر سچ اهو آهي ته مون کي ٽيئي ڌيئرون هڪجهڙيون پياريون آهن. ڪريما ڪٿي زوريءَ پاڻ کي سڀني کان معتبر بنائي ڇڏيو آهي. تنهن کي ڇا ٿو ڪري سگهجي؟ بي. اي فائينل ۾ آهي. پڙهائيءَ ۾ سڀني کان پڙ، سدائين فرسٽ ڪلاس ۾ اچي. ٻئي پاسي پنهنجي عورتن جي انقلابي وطن دوست تنظيم ۾ به سرگرميءَ سان حصو وٺي ۽

ان سلسلي ۾ سچي سنڌ جي ڪُوڻن ۽ شهرن جي دورن تي به وڃي. اخبارون ۽ رسالا پڙهي، بحث مباحثا به ڪري. سڄو ڏينهن پڇ پڇ به لايو ويٺي هوندي آهي. سڀني کي نصيحتون به پئي ڏيندي. وچٽ هوندي به سڀني جي وڏي امان ٿيو ويٺي هوندي. منهنجي سڏ تي ڀڄ ڀڄ اچي، چرچا ۽ اهلون ڪري، وڏا وڏا ٽهڪ ڏيئي، کيلي ۽ کِلائي به. وطن، عوام، ٽين دنيا، سامراج ۽ بدلجندڙ عالمي صورتحال جي ڳالهين به سڀني کان وڌيڪ ڪيس ڏي هوندي آهي. گهر ۾ به تنقيد ۽ خود تنقيد جون ڪچهريون پئي ڪرائيندي. جيڪڏهن منهنجي ڪا ڳالهه نه وڻنديس ته ڪاوڙجڻ بدران چوندي، "بابامنهنجي توهان تي تنقيد آهي. جڏهن واندا ٿيو نڌهن تنقيدي ڪچهري ڪنداسين." سندس ڪاپين تي قسمين قسمين قول لکيا پيا هوندا، مثال طور "مطالعو، تنظيم، جدوجهد"، "عمل نظرئي بنان انڌو آهي"، "نظريو عمل بنان لولو لنگڙو آهي"، "تنظيم جدوجهد لاءِ، جدوجهد تنظيم لاءِ"، "سادي رهڻي ڪهڻي ۽ اڻانگي جدوجهد"، "وقت جي پابندي ۽ رازداري"، "ڇڙواڳي خلاف جدوجهد ڪريو" وغيره وغيره.

هڪڙي ڏينهن پڇڻ لڳي، "بابا، پلا ٻڌائي وج ته جوينل ڪير هو؟" مون ورائيو: "جوينل يا جوينال (Juvenal) رومي شاعر هو. اڄ کان ١٩ صديون اڳ جو ڇو؟ جوينل کي ڇا ٿيو آهي؟"

چيائين: "مون پڙهيو آهي ته هو ان وقت جي ظالمن جي مڪر، منافقي ۽ ظلم خلاف شعر چوندو هو؟"

مون ورائيو: "بلڪل! اهو سندس ئي قول آهي ته "ڪاوڙ شعر لکائي ٿي!"

تنهن ڏينهن شيو پئي ڪيم ته ٻاهران چوندي آئي: "بابا!"

مون چيو: "جي بابا!"

"بابا، ڪنهن سان پيو وڙهين؟"

"ڪنهن سان به نه!"

”هي جو چيئي پئي ’انسان ٿيءُ! انسان.‘ اهو ڪنهن کي پئي چيئه؟“

”اهو... اهو ته ماڪوڙي کي پئي چيم... هر هر اچيو هٿ تي چڙهي ۽ شيو ۾ رنڊڪ وجهي.“

پوڻ نيو پاڻس اصغر ڊوڙندو آيو ۽ اچڻ شرط چيائين:
”بابا! بابا توکي پڙايان! ڪريما اڄ ڇو ايڏي خوش آهي؟ ڇو ته سندس پياري ساهيڙي بختاور اچڻي آهي پنهنجي گهر!“

بختاور جو نالو مون ڪريما توڙي ٻين واتان گهڻو ٻڌو هو. هوءَ عورتن جي تنظيم جي برک ڪارڪنن منجهان ٿي ڳڻڻ ۾ آئي. سندس همت، اورچائي، جاکوڙ، جفاڪشي سان گڏ سندس شعور، قابليت ۽ تقرير توڙي تحرير جي ڏاڍي ساراهه ٻڌي هيم. ڪريما سندس ڪي خط مون کي پڙهايا هئا. انهن مان سندس جوش جذبي، سادگي، خلوص، نهٺائي ۽ اعليٰ اصولن ۽ آدرشن جو پتو پيو ٿي. چيائون ٿي ته ڪيٽي بندر کان ڪشمور تائين، ڪراچي کان ڪارونجهر تائين زالن کي سجاڳ ۽ منظم ڪرڻ لاءِ پنڌ جهاڳيا اٿس. ايتري ۾ پريان ڪريما جي ماءُ اچي ڪڙڪي:
”ڏيٺين ڪي سمجهائين نٿو؟ نه پڇڻ نه آڇڻ، ماڻهن جون دعوتون ڪندي وتي. مهمان گهرايا اٿس. گهر ۾ نه آبروءَ جهڙو هنڌ ڪٿولو ۽ نه فضيلت وارو گهر، زال مڙس ايندا ته رهندا ڪٿي؟“

”بابا آءٌ ٻڌايان؟“ اصغر چوڻ لڳو: ”زال گهر ۾ رهي ۽ مڙس اوطاق ۾.“

ماڻس ڪاوڙجي چيس: ”تون ته تونڪار بند ڪر وڃان.“

(۲)

بهار جي رُت اچي چڪي هئي. اڱڻ ۾ گلاب ۽ موتئي جي ٻوٽن جي جوڙين ۾ گل ٽڙيا بيٺا هئا. آسمان ۾ پري پري سرڻين شيل پئي ڪيا. آءٌ ڪنهن سوچ ۾ گم هئس ته ايتري ۾ ڪريما چيو، ”بابا، هڪڙو اخباري نمائندو توهان جو انٽرويو وٺڻ آيو آهي.“

ساڻس گڏ ٽـڪرن جي ٽوپي پاتل هڪ ڇهن سالن جو سهڻو ٻار سندس ڇيڇ ۾ هٿ وجهي اچي منهنجي اڳيان بيٺو هو.
ڪريما چيو: ”هاڻ اوهين پاڻهي هڪٻئي سان پنهنجي واقفيت ڪرايو.“

مون هڪدم ڇوڪر کي چيو: ”آءٌ تنهنجي ماسيءَ ڪريما جو پيءُ نور محمد وڪيل آهيان ۽ تون ماڻي بختاور جو پٽ آهين. ها نہ؟“

ڇوڪر مرڪي هائو ڪئي.

ڪريما گوڙ ڪندي چيو: ”بابا! اها گڏي آهي... اها گڏي آهي! توکي هن بي‌ايمان اصغر اڳواٽ ئي ٻڌائي ڇڏيو هوندو.“

اصغر چيو: ”آءٌ ٻڌايان؟ هنن کي گهر ۾ گهڙندي شرط بابا ڏسي ورتو هوندو.“

مون چيو: ”آءٌ ٻڌايان؟ مون اوهان سڀني جي اتاولائيءَ مان سمجهي ورتو تہ ڪي مهمان اچي ٿي هوندا، جن جي ميزبانيءَ جي شرف لاءِ توهان جي مهربان ماءُ اهڙيءَ خوشدليءَ مان اوسيئڙو پئي ڪري.“ ٻنهي ڀاءُ ڀيڻ مرڪي ڏنو.

ايتري ۾ هڪڙي زالفان لڳو هو. ڏيڻي اندر گهڙي آئي ۽ سڌو اچي مون کي پيرين پئي هٿ ڏنائين. مون سندس مٿي تي هٿ رکي قرب مان چيومانس: ”امان بختاور، ڀلي ڪري آئينءَ!“

سندس جواب ٻڌي مون کان ڇرڪ نڪري ويو. چيائين: ”بابا، تون تہ خوش ڇگو ڀلو آهين؟“ هوءَ پنهنجي سموري اتاهم سونهن، ٻيباڪيءَ ۽ ڏيا سان، بي‌پناهہ پنهنجائپ ۽ قرب سان ٽمٽار، منهنجي اڳيان بيٺي هئي. آءٌ ڪيس وائڙن وانگر ڏسڻ لڳس. بي‌اختيار ڪانئس پڇيم، ”پر تون هتي ڪيئن؟ ڪريما کي ڪيئن سڃاڻين؟“

ڪريما وچ ۾ ڳالهائيندي چيو: ”پر جناب پيارا بابا صاحب! معاف ڪجانءِ! پهرين تون ٻڌاءِ تہ تون بختاور کي ڪيئن سڃاڻين ۽ ڪڏهن کان سڃاڻين؟ آءٌ ٻن سالن کان ’بختاور - بختاور‘ ڪندي

اچان. هيترا خط پٽ پيا لکون ۽ توکي پڙهايون پر تو تہ مون کي ڪڏهن چيو ئي ڪونهي تہ آءٌ ڪو بختاور کي سڃاڻان."

چيم: "پر بختاور کي سڃاڻي بہ ڪير تو؟ اها آهي ڪٿي؟ اڃٽي تہ اها هئي نہ!"

ايتري ۾ جوتم آئي ۽ چوڻ لڳي، "هلو ڊيئڙبون! ماني تيار آهي. اصغر! تون هيڏانهن اچ! وچي اوطاق ۾ ماني ڏيئي اچ."

ائين چئي، هوءَ سيني کي پاسي واري ڪمري ۾ کنيو ڪٽي ويئي هلي. منٽ کان پوءِ آيل مهمان، تڪڙي مون ڏانهن موٽي آئي. چيائين: "چريا بابا وڪيل صاحب! ماڻهن جا تنظيمي نالا بہ تہ ٿيندا آهن يا نہ؟ تنظيم جي سائيائين وٽ آءٌ بختاور آهيان. پنهي نالن جي معنيٰ تہ ساڳي آهي نہ؟ پر هو نالو ماڻٽن رکيو هو، جڏهن مون ۾ ڪو شعور ڪونہ هو. هيءُ نالو مون سمجهہ ۽ شعور حاصل ڪرڻ کان پوءِ پاڻهي پاڻ تي رکيو آهي. آيو خيال شريف ۾؟" اهو چئي، هوءَ تڪڙي تڪڙي هلي ويئي.

منهنجو ذهن ان ڏينهن کان پنج ڇهہ سال اڳ جي واقعن ڏانهن موٽي ويو.

... ...

ٽن ڏينهين آءٌ سينٽرل جيل.... ۾ بند هئس.

هڪڙو اڳيئي ملڪ جي مالڪن کي نٿي وڻياسين. باقي مٿان وري جو قيد ۾ هڙتال ڪئيسون، تنهن تان ڏمرجي، اسان کي انهيءَ جيل مان سزا طور هڪ هڪ، ٻہ ٻہ، ٽي ٽي ڪري، مختلف جيلن ڏانهن موڪلي ڇڏيو هئائون. مون کي ۽ ڪرم علي شاهہ کي سينٽرل جيل.... موڪليائون. جيل تہ اڳي ئي جيل، پر هي جيل رب جي قدرت آهي: ڪلر جون ڍيون ڳولهي هٿ ڪري، انهن مٿان اڏيو هئائون. جيئن ڏينهن ٿي ٽتو تيئن ٿي ڪلر مان ٻاڦون نڪرڻ شروع ٿيون. ڌرتي ٽپيو تامڙي ٿيو ويندي هئي. ماڻهن جا بدن ٻڇي ڦلڪا ٿيڻ تي پيا. جيڪي انهيءَ پٽ

جا هئا، سي ته وري به جيئن تيئن، باقي جيڪي آن پٽ جي گرميءَ تي هيريل نه هئا، تن سان ويڌن هئي! آءٌ هڪ سال اڳ به هتي رهي ويو هئس پر ان سال گرمي ڪجهه اور هئي. هڪڙي ڏينهن ڏٺم ته منهنجي وارڊ جي انچارج جوابدار رحيم جي ڪنڌ تي هيڏا شاهي ڦلڙا ٿيا بيٺا آهن! ڊڄي ويس ته جي هن مان وچڙي مون کي به ڦلڙا ٿي پيا ته مارجي ويندس. ڊپٽيءَ کي نياپو اماڻيم. تنهن چوائي موڪليو ته "شام جو ٻيو ماڻهو موڪليندس."

برابر، شام جو ٻيو ماڻهو اچي ويو: قيدي ــــ ڪپڙا صفا ميرا، قد جو ڇوٽو، بدن ۾ وچڙو، منهن تي ماتا جا نشان، رنگ جو ڪارڙو، ڪن وڏا، الائي ڇو مون کي ائين لڳو ڄڻ منهنجي اکيان هڪڙو وڏو شاهي ڪوڏو بيٺو هو! چمڙيءَ جي بيماري لڳل نٿي نظر آيس. تنهنڪري مون سوچيو ته، ڀلي مون وٽ رکنس. نالو عبدالجبار ٻڌايائين. ڳالهايائين آهستي ٿي. ٻوليءَ لهجو مٺو، پر منجهس بيساختگي بنهه ڪانه هئي. اکر ڇٽيءَ ڇٽيءَ، پڪائيءَ سان ٿي ڳالهايائين. ڏسڻ ۾ غريبڙو، مسڪين، ڦاٽل ڪپڙا، پر جڏهن ڳالهايائين ٿي ته ڪجهه ٻيو پئي لڳو.

جيل ۾ ماڻهن لاءِ نهيا آهن. پنهنجي حال سارو اسين به ڪنهن زماني کان وٺي ان سان جوڳون ڏيندا اچون، ۽ اتي جيڪا وڻ وڻ جي ڪاٺي اچي گڏ ٿئي ٿي، تنهن کان واقف ٿيندا پيا اچون. پر مون کي هن نئين جوابدار ۾ ڪا اهڙي ڳالهه نظر آئي، جا مون ڪنهن به ٻئي قيديءَ ۾ ڪانه ڏٺي هئي. اها ڳالهه ڪهڙي هئي، ڇا هئي، سو سمجهه ۾ نٿي آيو. پر ڪا ڳالهه هئي ضرور. نرالي، سڀني کان نرالي. گهٽ ۾ گهٽ منهنجي ذات لاءِ! ميسڻائي؟ چالاڪي؟ مڪاري؟ شايد اهي به .... پر ڪجهه ٻيو به .... اجا به ڪجهه ٻيو!

جيئن هرڪنهن قيديءَ کان پڇبو آهي، تيئن هن کان پڇيم: "ڇا ۾ آيو آهين؟"

"گيرت ۾."

”ڪنهن کي ماريئہ؟“
”زال کي.“
”ٻئي ڪنهن کي بہ؟“
”نہ.“
”سزا گهٽي اٿئي؟“
”بس سائين ڇهن وارا آهيون! آه ـ جي. اڇٺو آهي. ان بہ مهينا معافي ڏني ۽ ٻي ڪا ٻوڙ سوڙ جي بہ چار مهينا معافي ملي تہ پاڻ ٻاهر آهيون.“
”ڪل سزا گهٽي مليہ؟“
”اڍائي سال — تنهن مان سال سوا ڪاٽيو اٿم. ٻي معافي آهي. بس اوهان جي دعا سان ٻاهر ويٺا آهيون!“
”تمام ٿوري سزا ملي اٿئي. ماڻهو مارڻ جي عيوض جنم ٽيپون ملنديون آهن.... گهٽا تہ ڦاهيءَ چڙهيو وڃن اهڙن ڏوهن ۾.“
”سائين، اسين گريب ماڻهو وڪيلن ٻڪيلن مان ڇا ڄاڻون؟ بس ڪورٽ ۾ گهڙڻ شرط هٿ ٻڌي جج کي چيم ’سائين، مسلمان آهين. تخت سليمانيءَ تي ويٺو آهين. سونو قلم هٿ ۾ اٿيئي. ڪجهہ مڙيئي گيرتڙي آهي. توسان ڪوڙ ڪونهي. گيرت جي ڏوهہ جو ڏوهاري آهيان. بي گيرتي برداشت نہ ٿي سگهي. خطا ٿي پئي. توکي جيڪا انصافي انصاف سزا ڏيڻي آهي سا پلي ڏينم.‘ هو بہ مڙس هو گيرتي ۽ انصافي. تنهن چيو: ”هل پٽ! اڍائي سال!“
هن اها ڳالهہ ائين ٿي ڪئي ڄڻ ڪنهن ماڻهوءَ جي خون جي سزا جي ڳالهہ ڪانہ هئي، جوئَـر ۽ سارين جي اگهن جي ڳالهہ هئي.

ڪجهہ ڏينهن لنگهي ويا. هڪ ڏينهن گرميءَ حد ڪري ڇڏي! شام ڌاري مون کي بخار ٿي پيو. جيل واري اسپتال جي ڪمپائونڊر گوريون ڏنيون ۽ سڄي هفتي پر بخار رهيو. وڃڻ مهل ڪوٺ ڪڙا بند ٿيڻ کان پوءِ نمبرن جوابدار عبدالجبار منهنجي پرسان اچي ويٺو ۽ مون کي زور ڏيڻ لڳو. ٿوري دير هيڏانهن

هوڏانهن جون خبرون ڪري پوءِ پنهنجو قصو ٻڌايائين (هونئن به عام قيدي پنهنجي واردات جو قصو ضرور ٻڌائيندو آهي):

”ڪڇي ۾ ويٺا آهيون. مسڪين مارو ماڻهو آهيون. پر در تي ٻه ٽي ڏڳيون آهن. ٻه ٻارا زمين جا به آهن. تنهن کان سواءِ بابا پڙهيل آهي. مسيت ۾ امامتون ڪري. شڪر آهي. ٻڪ ڪانهي. بابا جي آس پاس گهڻي عزت آهي. بي غيرت جو دشمن آهي. ’ڇي زال ذات جو سڳي سوٽ کي به منهن ڏيڻ جو ضرور ڪونهي.‘ هوڏانهن چاچا مون وارا بي غيرت. چاچا ڇا، سڄو ڳوٺ بي غيرت. رنون مرد گڏجيو ڪيل جو ٺڪاءُ لڳايو ويٺا آهن. ڳوٺ ۾ رانديون پيون ٿين. ڪافيون پيون ڳائجن. ڇوريون ڇورا گڏ پيا پڙهن پاسي واري اسڪول ۾. مطلب ته اُٺري متي پيئي هئي. بابا گهڻو ئي سمجهائين، پر هو هڪڙو ماڻهو ۽ هوڏانهن بي غيرتن جو سڄو راڄ.... بابا ڪاوڙجي ڳوٺ ڇڏي هليو ويو. وڃي ٻئي پاسي جي مسيت ۾ امام ٿيو. ٻه-ٽي سال اتي رهياسين. منهنجي چاچي کي ٽي ڌيئون ۽ هڪڙو ننڍڙو پٽ هو. سڀني کي وڌائين اسڪول ۾ — ڌيئون به ته پٽ به. ٻن ٽن سالن ۾ وڏي اچي ساماڻي ۽ اچي مئٽنڪ (مئٽرڪ) کي هٿ وڌائين. ننڍي به اچي اٺين درجي کي رسي. بابا چيو ته جي اها مئٽنڪ پاس ڪيائين ته ڪم ويو هٿان. سو هڪڙي ڏينهن وري لڏي اچي ڳوٺ سهڙياسين ۽ اچڻ شرط وڏيءَ ٻانهن جي گهُر ڪئي سون. پر هو چون ته ’اسين ڪو هن شڪاريءَ کي ڏينداسين ڇا؟ اسان جي ڌيءَ لکن جي مٽ. هيءُ سڄو ڏينهن رڳو ٺوڙهو هٿ ۾ ڪٽيو، وڙهه وڙهان ڪندو وتي، تنهن کي ڪو اسين پنهنجي مومل ڌيءَ ڏينداسين ڇا؟‘

”ماڻهن ۾ اچڪلهه شرم ڏسو ته ڪهڙو وڃي رهيو آهي! ڏهه ڳهوٽ سنهيريا ويٺا هئا. پلا ٻانهن ٻه هئي ٻين ڳوٺ وارين کان آرڪاڻ ۽ ...هن مهانڊي ۾ ڪجهه سرس، ٻيو هجي، پڙهيل سو سيڪو رن لاءِ ڏورو ٿي ويهي رهيو. هوءَ به مون لاءِ چوي

ته ”آءٌ ته هن جي چم مان جُتي به نه گهڙايان.“

”اسان به چيو ته مرندي مري وينداسون پر پنهنجو حق ڪونه ڇڏينداسون. مون چيو ته ’جيڪو مائيءَ جو لال سر تان اختياري اچي، سو اچي ٻانهن جو دعويدار ٿئي.‘ هوڏانهن بابا راڄ گڏ ڪري وڌا. هيڏانهن ڪهاڙي منهنجي هٿ ۾. هو ٻڪيا ماڻهو جيڪي گهر ۾ هئا سو ڇوريون ڇورو پڙهائڻ تي دق ڪري ڇڏيائون. اتي لاءِ به لاچار هئا. اسان وٽ چار داٽا هئا. قصو ڪوتاهه، اسان وڏيرا نديرا مولوي مڙا سڀ ڏاهي ورتا. ڏنڊيءَ جو به ٽيڪڙو هو. مون کي سيٺي سڄاتو تي ته ڪونه مڙندو. سيٺي جي حشمت وڃي ويئي. سگ جا گهورا هڪڙو هڪڙو تي وڃي ڪک پن ٿيا. ڪسندي ڪسندي نيٺ سگ ڏناءُون. مون شادي ڪرڻ شرط زال کي نئين سريل ڪهاڙي ڏيکاري چيو ’هيءَ خاص تو لاءِ آهي، سڀ اڳيان پويان حساب ٿيندا! هڪڙي ڏينهن توکي هن هٿان مرڻو آهي، تيار ٿي ويٺي هُجا! ٻي ڳالهه ته منهنجي پيءُ جو چيو مٿان ٿاريو اٿئي. جي بابا چوندئي ته سڄو ڏينهن ڪاڙهي ۾ ويٺي هُج ته توکي ويهڻو آهي. ٻي گيرت گهر پنيان ڇڏي آئي آهين. هاڻ توکي هٿان ٻاهر نڪرڻو ئي ناهي!‘

”ٻهرين به ٽي عيدون مائٽن جي گهر ڇڏيوماس. پر پوءِ ڍڪو بند ڪري ڇڏيوماس. ڪهڙو فائدو؟ پٽس ڏاڙهي ڪٽي آيو عيد تي وڃي وڃڻ لاءِ. پر مون بي عزتو ڪري ڪڍي ڇڏيوماس.

”ڏنم ته هتي هي بي گيرت روزبروز ڏورا ٿيا ويٺا هوندا. سو مورڳو لڏي وڃي ٻئي طرف ڪان نڪتاسين ۽ شهر ۾ وڃي رهياسين. بابا شهر جي مسيت ۾ پيش امام ٿيو. وقت خير جو ٻئي گذريو. اپرو سيرو گذر ٿئي ٿيو. پاڙي جي هڪڙي ماڻهوءَ سان منهنجو ڪجهه عشقڙو به ٿي ويو. ٻه ٽي مهينا ته وقت خير جو مزي سان گذريو. پر پوءِ هڪڙي ڏينهن اهو ماڻهو مون وٽان موٽندي پڪڙجي پيو. مڙس مٿو ڪوڙي، طلاق ڏيئي، گهر مان ڪڍي ڇڏيس. روئيندي مائٽن هلي ويئي. چيوسين ته مولا وري

ڪا ٻي ڏياريندو. ڇا ڪجي سائين؟ توهان ته دانا آهيو! پنهنجي زال ڀلي ڪٿي سون جي هجي، ته به مرد جي دل چوندي ته ڪجهه سواد مٽائجي ته چڱو آهي. زال مون واريءَ جي منهنجي اڳيان مرلي بند هئي. اکئين پيئي ڏسندي هئي ته به ڪڇڻ جي جرئت ڪانه ٿيندي هيس. اصل ميس مٺل هيس. هڪڙي هڪل ڪندو هوسانس ته بدن ۾ رڦٽي وٺي ويندي هيس. ڇا جو حسن، ڇا جو علم؟ پنهنجي اڳيان سڀ ڦلهيار هئا. خدا جي حڪم سان ان وچ ۾ ڇوڪرو ڄائو هو. سو به اچي چئن پنجن سالن جو ٿيو. نياڻي ڄائي سا به ٻن ٽن سالن جي ٿي.

”رمضان جي پڇاڙي هجي. هڪ ڏينهن اوچتو وٺي سُر ڪنيائين ته: ”مون کي مائٽ ڏاڍا ياد ٿا پون. مون کي هن عيد تي ڳوٺ وٺي هل.“ آخر گهر آهي. مار موچڙو ٻيو ٿيندو آهي. اڳي خسيس ڳالهه تان سٽي ڊير ڪري ڇڏيندو هوسانس ته اهڙو ڪُتي جهڙي پيت. پر هن دفعي هڪڙي لٺ هنئيمانس ته وٺي گهوڙا گهوڙا ڪيائين. ڪهاڙي ڪنڌ تي رکيمانس، ته به ماٺ نه ڪري. شهر جهڙي ڳالهه! سڄو پاڙو اچي گڏ ٿيو. ابا خبر ٻڌي ته ڏاڍو ڪاوڙيو. چي: ’توکان هڪڙي رن سڌي نٿي ٿئي. هن خواريءَ کان چڱو آهي ته ڇڏي اچينس مائٽن ۾!‘ آخر چيم ته ڪجهه هيٺاهينءَ کان ڪم وٺي ڏسجي. چيومانس: ’رحمت! ڳالهه ٻڌ! (نالو رحمت هئس) چڱو هينئر ٺهيو! ايندڙ حج جي عيد تي توکي مائٽن ۾ وٺي هلندس. تو لاءِ ۽ ٻارن لاءِ ڪپڙا به سبايون. ڪنهن حال ۾ ته ٿي هلون. ماڻهو ڇا چوندا؟‘ پر هوءَ ڪا مڃي ڇا؟ چيائين: ”ڇا به ٿي پوي، مون کي مائٽ ياد ٿا پون. مون کان هڪ گهڙي به هت گهارڻ ڪونه ٿيندو. ڀلي ڏڪ هڻي ماري وجهين ته ماري وجهه.‘

”دل ۾ خيال ڪيم ته هيءُ قصو هاڻ نه هلندو. گيرت جي ڳالهه آهي. رن هيئن ڇڙواڳ ٿي ۽ جيڪر هيئن ڊپ ڇڏيائين ته پوءِ گهر نه ڪندي. ڪٿي هزار حيلا ڪيا ته به هن جو هينئر

هيترن سالن کان پوءِ ٻپ ڇڏي وات کوليو آهي سا مٺي مارائي ٻنا مات کاڻ ڪندي، ۽ بي‌گهرت ٿي مري وڃبو.

”سو نيٺ ڇوڪري ڪنهن ڪڇ تي. چيومانس: ’تيار ٿي ته هلون! تو ڪٿيو مون هارايو!‘ ستاويهين جو روزو هجي شب قدر جو. ابا ۽ ڀيڻ کي گهر ڇڏي، ٻئي روانا ٿياسون.

”لاريءَ رستي پنڌ پندرهن سورهن ميل هو، پر وچان ڪچي مان ڇهه ست ميل هو. چيومانس ’گريب ماڻهو، پيارو به ٻچندو، ڀڇنداسين به ٽڪڙا. وچان ٿا پنڌ هلون.‘

”هوءَ ته ويهه ڪوهه ڪرڻ لاءِ به تيار بيٺي هئي. ڏيڙي گل تي پئي. منت ڪرائي ورتائين. ڪپڙن جي هڙ هٿ ڪٺي ڪئيائين. گس مون کي ساريل هو. وات تي اڌ پنڌ گهاٽو جهنگ هو. اتي پهتاسون ته ڏينهن گهڻو ٽپي ويو هو. چيومانس: ’ڪجهه وقت ترسي، ڏينهن ٺاري، پوءِ نڪرنداسين.‘

چوطرف سڄ لڳي پيئي هئي. ٻئي ليٽي پياسين. ننڊڙي ڏيءَ به جلدي سمهي رهي. اڌ ڪلاڪ کان پوءِ جڏهن ڏٺم ته جوڻم جي اک لڳي ويئي آهي، تڏهن وڃي مٿان ڪڙڪيومانس. اکيون ڦوٽارجي پيس. گهڻو ئي زور ڏنائين پر مڙس جي اڳيان زال جي ڇا هلندي. مون ٻي ڪار ڪاڻ ڪئي. نڙگهٽ مان ڪٺي ورتومانس. ٽڙي ڦٽڙي پر وات مان اکر به ڪونه ڪڍي سگهي. آخر لڇندي ڦٿڪندي، نستي ۽ بيجان ٿي ويئي. جڏهن پڪ ٿيم ته هاڻ پوري ٿي ويئي آهي، تڏهن وڃي نڙيءَ مان هٿ ڪڍيامانس. ڏيءَ کي ڪٺي واپس شهر ورڻ لڳس. اڃا ٿورو اڳتي هليس ته ويچار آيم ته ’جي منجهس ڪو ساهه رهجي ويو هجي ته پوءِ؟ سنئين سڌي ڦاسي ڪارائي ڇڏيندي!‘ سو خاطري ڪرڻ لاءِ موٽي ويس. ڏسان ڪٺي ته سڄ پڇ اکيون کوليو پيئي آهي! اکين مان ڳوڙها پيا وهنس، مون کي ڏسي، دهلجي سُسي ويئي. ڳالهائڻ جي ڪوشش ڪيائين پر وات مان اکر به ڪونه اڪلي سگهيس. آهستي آهستي ٻانهون مٿي ڪري، جانو پيري، مون کي ڪٺي ٻانهون

ٻڌائين ۽ معافيون گهرڻ لڳي. پر هاڻي آءٌ ڪٿي ٿو ڇڏيانس! ڇاتيءَ تي چڙهي ويٺو هوس. اڌ ڪلاڪ سڄو گهٽيتا ڏيندو رهيو هوس. پوءِ ڪيتريءَ دير تائين سندس نبض جاچي، جڏهن پڪ ڪيم ته صفا ختم ٿي ويئي آهي، تڏهن ڪيس ڇڏيم ۽ ڏيءَ ڪٺي، گهر ڇڏي، وڃي ٿاڻي تي پاڻيهي پيش ٿيس.

”هڪ پوليس واري ٿوري ٽرٽر ڪئي. پر صوبيدار چيس: ’بس ڪر! غيرت وارو آهي. غيرت ۾ آيو آهي. اڪر به نه چئينس.‘

”پوءِ ڏاڍيءَ عزت سان مون کي لاڪپ ۾ رکيائون. ان وچ ۾ ڏاڍا ميڙهن پڇجي ويا. چوٿين پنجين ڏينهن واردات واري هنڌ تي وٺي هليا. سڄو جهنگ پاڻي ٿيو پيو هو. لاش ۾ هٿ وڌائون ته پٽ ٿيو پيو هو. ڇڪي ڪڍڻ سان عضوا ڇڪجي ڌار ٿي پيا.

”پيا ماڻهو ڪيسن ۾ سالن جا سال ڪچا پيا سور ڇرندا آهن. مون پهرين ڏينهن درخواست لکائي ڏني ته آءٌ جڏهن قبولدار آهيان ته پوءِ منهنجو ڪيس هڪدم هلائي مون کي جيڪا انصافي انصاف سزا هجي سا ڏني وڃي. ايئن يڪدم منهنجو ڪيس ڪڍي ويو ۽ پهرينءَ شنوائيءَ تي فيصلو ٿي ويو.

”هاڻ پنڙو جيل جي ڊاڪٽر جي گهر ڇڏيو اٿم ڪمڪار لاءِ، ان جا ڇاليهه ربيا مهينو مليم. ٿورپيون ناهيان، سئوڪن انهن مان به نڪري. باقي ڇهه مهينا سال آهي. ويندو وقت خير جو گذري.“

مون پڇيس ته ”ٻاهر نڪري ڇا ڪندين؟“

”ٻاهر ضرور ڪو ڌنڌو ڌاڙي ڪبو. پر اول گهر جو خيال ڪبو. گهر ۾ زال هجڻ ضروري آهي، زال بنان گهر برباد آهي.“

مون چيس: ”تو کي هاڻ هن ڳالهه کان پوءِ ماڻهو سڱ ڏيندا؟“

چيائين: ”ڇو نه ڏيندا؟ هونئن به مون کي ٻين ماڻهن جي ڪاڻ ڪڍڻ جي کهڙي لوڙهه آهي؟ منهنجي سوٽ ويٺي آهي. اڳينءَ زال جي پيڻ پڙهي پئي. مڱڻگ پاس ڪئي اٿس. مون اڳئي نياپا ڏياري موڪليا آهن ته ان کي جيڪو ويجهو ويندو

سو پنهنجي سر جو خير نه سمجهي. ويچارا اڳ ۾ ئي مثل ماڻهو آهن. منهنجي هڪل ٻڌندا ته مٽ نڪري ايندن. مجال آهي جو انڪار ڪن. ايئن سائين تڪبر ڪونهي، پر پنهنجون پرپٺ رڙيون آهن!"

چيومانس: "هڪڙي ڳالهه مون کي سمجهه ۾ نه آئي. جيڪا حقيقت ٿي گذري، جي آها تو پوليس يا ڪورٽ کي جيئن جو تيئن ٻڌائي هوندي ته پوءِ دنيا جي ڪابه ڪورٽ توکي ايتري ٿورڙي سزا ڏيئي، ڇڏي ڪانه سگهندي. هوءَ چوندي هي سنئون سڌو قتل آهي. غيرت بيرت ڪابه ڪانهي. پوءِ توکي ڪورٽ ڪيئن هڙيءَ آسانيءَ سان ڇڏيو؟"

هو عجيب نموني کِليو ۽ پوءِ چيائين: "سائين، اوهين هاڻ باليسٽر وڪيل آهيو، اسان اوهان جي اڳيان بي‌سمجهه ٻار آهيون. پر ايترو عقل اسان بي‌عقلن ۾ به آهي ته ان ڳالهه ۾ ڦاسي ڪانئي وڃبي. مڙيئي ڳالهه کي وٽ سٽ ڏيئي جان ڇڏائڻي ٿي پيو...."

آخر اهو وٽ سٽ به ٻڌايائين: "ڪورٽ کي ٻڌايم ته واردات واري ڏينهن زال ۽ ڌيءَ کي آءٌ اتي ويهاري، پاسي واري ڳوٺ مان پاڻي کڻڻ ويس ته متان واٽ ۾ سج لهي وڃي ته پوءِ حال روزو ته ڪوليون. جو پوءِ اڳيان ڪا وسندي ڪانه هئي، نڪو پاڻي هو. ڇڱو اڳتي نڪري ويس ته واٽ ۾ خيال آيم ته 'زال پروسي جهڙي ڪانهي. اڳ هڪڙي ماڻهوءَ بابت مون کي متس شڪ هو. سوچيم ته متان ان کي ٽم ڏيئي گهرايو هجيس ۽ ڪا خرابي ٿي پئي. تنهنڪري پاڻي نٿيو. ڪٿي سوين پيرو ٿا نڪرون ته تڪڙو وڃي ڳوٺ پهچون.' واپس اچي ڏسان ته اهو ماڻهو واقعي وٽس اعتراض جوڳيءَ حالت ۾ ويٺو آهي. مون کي ڏسي اهو وٺي ڀڳو. مون کان پڪڙيو نه ٿيو. باقي زال کي گيرت وچان ڪاوڙ مان وٺي گهوگها ڏنم ته اتفاق سان ڪجھ زور اچي ويس ۽ اتفاقي نموني مري پيئي."

”هاڻ سمجهيم،“ مون کيس ورندي ڏني. دل ۾ اها ڳالهه به سمجهي ويس جيڪا اڳ مون کي منجهس نظر ته آئي ٿي پر سمجهه ۾ نٿي آئي.

وڏن جيلن ۾ قتل جي ڏوهه جا مجرم الاهي هوندا آهن. گهڻا پاڻ ٻاسيندا آهن ته اسان برابر قتل ڪيا هنن هنن حالتن ۾. پر اهي ذري گهٽ سموري جا سمورا اتفاقي قاتل هوندا آهن، جيڪي هيڪاندي جوش يا حالتن جي مجبورين وچان قتل ڪري وجهندا آهن. هونئن هو بلڪل ٿو مون جهڙا عام رواجي ماڻهو هوندا آهن. منجهانئن ڪيترا اڀوجهه، سادا سودا، وفادار، نرم دل ۽ غريب طبيعت جا هوندا آهن. ڪي ڪي ته نهايت اعليٰ ۽ لاجواب انسان به هوندا آهن پر رڳو مجبوريءَ جو شڪار ٿي ويندا آهن.

هاڻ مون سمجهي ورتو ته نئون جوابدار هڪ سئون سڌو قاتل صفت انسان آهي، جيڪو ڏاڍي آرام ۽ وڏيءَ قابليت سان ڪنهن جي به نڙي وڍي سگهي ٿو.

ان ڏينهن ٻهريون پيرو مون پنهنجي هڪ قيديءَ ساٿيءَ بابت سوچيو ته هن کي پوري سزا ملڻ کپي ها. ان ڏينهن ٿي ٻهريون دفعو مون کي هڪڙي قيدي ساٿيءَ کان سچ پچ ڊپ لڳو هو. سوچيم ته ’هڙو ماڻهو ڪنهن کي به گهٽتو ڏيئي، ماري، معصوم بڻجي، چالاڪيءَ سان ڪو نه ڪو بهانو ڏيئي، سيني جي اکين ۾ سُرمو پائي، ڏيڍ سال جي ٽيپ ڪاٽي پاڻ کي صاف بچائي سگهي ٿو.

انهن ئي ڏينهن ۾ هڪ سنڌي رسالي ۾ هڪ ويٽنامي ڇوڪريءَ جي تصوير ڇپي هئي. انهيءَ جوان جماڻ ۽ ڏاهوڪيءَ ڇوڪريءَ جي مٿي تي ڪکن مان ٺهيل ڏوپلو هو. هنج ۾ بار هئس ۽ هٿ ۾ رائيفل. هوءَ ڪنهن گوريلا دستي جي ڪمانڊر هئي.

(٣)

رات پنجي ويئي. ٻاهر طوفاني هوا ٿيڻ لڳي. دروازن جا ڪلف ٿيڻ لڏيا ۽ ڪڙن ٺڪ ٺڪ ٿيڻ ڪئي. ان رات گهڻي عرصي کان پوءِ مون هڪ خواب ڏٺو.

ڏٺم ته ان تصوير ۾ ڏنل ٽوپلي واري ويٽنامي ڇوڪريءَ جهڙي سنهڙي ۽ سهڻي ڇوڪري ٻن ٽن گوريلن جهڙن هٿياربندن سان گڏ دروازي تي اچي بيٺي. در کي اشارو ڪيائين ته دروازو پاڻيهي کلي پيو. سندس لباس ويٽنامي هو. ٽوپلو ۽ رائيفل به ساڳي هيس. فقط منهن مهانڊي مان سنڌياڻي ٿيڻ لڳي. مون هڪدم کيس سڃاتو! هوءَ سامهون ڀت تي ٽنگيل ٻچڙيءَ شڪل واري خونيءَ جي سدا ملوڪ زال رحمت هئي. هن وڏي اچي ڪچ تان ڏيءَ کي لاهي، ڀت تي ويهاريو ۽ رائيفل ٻئي گوريلي کي جهلڻ لاءِ ڏنائين. پوءِ ڀت تي ٽنگيل جوابدار جي ڇاتيءَ تي چڙهي کيس گهيٽا ڏيڻ لڳي. هن پاڻ ڇڏائڻ لاءِ گهڻا ئي زور ڏنا پر ڇڏائي ڪونه سگهيو. آخر ڦٽڪي ڦٽڪي ٺڏو ٿي ويو. گوريلي ڪمانڊرياڻي ڏيءَ کي، رائيفل ڪلهي تي لٽڪائي، ٻين گوريلن سميت واپس وڃي هلي. در دروازا ۽ ڪلف ڪڙا ازخود بند ٿي ويا. ايتري ۾ گهٽا ڏنل ماڻهوءَ آهستي آهستي اکيون کوليون. سندس اکين مان ڳوڙها ٿيڻ وهيا! اوچتو دروازو وري به بنان آواز جي کلي پيو. گوريلا ڪمانڊرياڻي وري پنهنجي دستي سميت ڪمري ۾ داخل ٿي ۽ هن کي جيئرو ڏسي ڏانهس وڌي. هن روئي، هٿ ٻڌي، کانئس جان جي بخشش گهري. هوءَ به منٿ کيس ڦهر وچان گهوريندي رهي. پوءِ هڪڙي اٿاهه نفرت ۽ حقارت ڀريل نظر مٿس اڇلائي، اڳتي وڌي، ڏيءَ کي کنيائين ۽ رائيفل ڪلهي تي رکي، پنهنجي دستي سميت واپس رواني ٿي ويئي. در دروازا چپ چاپ وري پاڻيهي بند ٿي ويا.

سجاڳ ٿيس ته ڏٺم ته منهنجو بدن سڄو پگهريل هو. هيٺ نمي ڏٺم ته جوابدار ستو پيو هو.

ڪجهه ڏينهن تمام نهٺو، اشراف ۽ غريبڙو ٿي هليو. هڪڙي ڏينهن ماني پچائڻ واري برداشتيءَ پڇايم ته ”جوابدار ڇڻي ٿو مون لاءِ فلاڻي (منهنجي نالي) جي پوڙ مان الڳ پوڙ ڪڍي رکندو ڪر. مان اوهان سان گڏ نه کائيندس.“ برداشتي حد درجي جو اشراف ۽ مڙس ماڻهو هو. پنهنجي وات ٿان لاهي پئي گهرجائوءَ کي ڏيڻ وارو. مون کيس چيو ته ڇڏي ڏينس!“

اچا پڻي ڏينهن مس گذريا ته برداشتي وري آيو. چي، ”سائين! هاڻ مون کي هتان بدلي ڪرايو!“

”خير؟!“

”سائين، آءٌ ويٺو اخبار پڙهان ته هي دوڙ ڪري قرآن شريف کڻيو، اچيو منهنجي مٿان بيهي ۽ اهو ڪجهو پڪو زور زور سان پڙهي. آءٌ ڇا ڪريان؟ روڪيانس ته قرآن شريف جي تلاوت نه ڪر، يا ٿورو هٽي ڪنڊ ۾ ويهي ڪر! هن جو مطلب ٿي اهو ٿو ڏسجي ته مان اتفاق سان وات مان اهڙو ڳيٽو اکر ڪڍي وجهان، جو هو سڄي جيل ۾ وٺي هلائي ته ’مون کي فلاڻو قرآن شريف جي تلاوت ٿي نٿو ڪرڻ ڏئي! پوءِ ته آءٌ تباهه ٿي ويس نه!“‘

مس مس ڪري اهو جوابدار بدلي ڪرايم. دل ۾ چيم ته ’ٿيي ٿيي بيمار ٿيندا سون. سر جو خطرو ته نه رهندو!‘

ان ڳالهه کي سال کن ٿي ويو. آءٌ تنهن وچ ۾ بدلي ٿي سينٽرل جيل.... آيل هئس. پهريائين پاڻ ۾ ولر ٽڙسن جو هئاسون. هاڻ گهٽجي باقي ڇهه ڄڻا رهياسون. ٻه وڪيل هئاسون، ٽي شاگرد هئا، هڪ غير سياسي بي ڪلاس قيدي هو.

... ...

جيل ۾ يا آهي ڪم ۽ مار موچڙو، يا آهن افواهه، اونڌيون سيڌيون ڳالهيون، پوڳ نڪاهه، راڳ روپ جون محفلون وغيره.

هن جيل ۾ عبدالجبار بابت ابتڙ افواهه پئي هليا. هڪ افواهه هليو ته عبدالجبار قيد مان ڇٽي ويو ۽ ويندي شرط شادي

ڪئي هئائين ۽ ٻيءَ زال کي به غيرت ۾ قتل ڪري هاڻ وري جيل ۾ پيو آهي. ٻين چيو ته ”نه، زال نه، ڪو ٻيو ماڻهو ماريو اٿس.“ ٽئين ته چيو ته ”مورڳو ٻيءَ زال ڪيس ئي ماري ڇڏيو.“ تصديق ڪانه ٿي سگهي ته ڪهڙو افواهه سچو هو. اسپيشل وارڊ جهڙن وارڊن ۾ بنيادي ڳالهيون ته هونديون آهن سياسي. رات ڏينهن بحث مباحثي جي ڏم لڳل هوندي آهي. ٿوري ٿوريءَ ڳالهه تي ماڻهو هڪٻئي سان وڙهڻ لاءِ تيار ٿي ويندا. هر ڳالهه ڄڻ حياتيءَ موت جو سوال لڳندي آهي. پر آهستي آهستي ڪي ماڻهو پاڻ ۾ ڳالهين وسيلي ڏهي ويندا آهن. پوءِ ذاتي ڳالهين جا سلسلا به نڪري پوندا آهن. ساڳيا ماڻهو سياسي ڳالهه ٻولهه مهل هڪٻئي جا سخت مخالف ڏسبا ۽ وري جڏهن اها ڳالهه پوري ٿي ته پاڻ ۾ قرب واريون ڪچهريون پيا ڪندا ۽ گهرگهاٽ ٿوڙي هوند اڻ هوند جا ڏک سور پيا اوريندا. مطلب ته ٻئي ڪم گڏ پيا هلندا آهن. آهستي آهستي ماڻهو هڪٻئي جي حال احوال کان سڌي يا اڻ سڌيءَ طرح گهڻو جيترو واقف ٿي ويندا آهن.

اسين باقي رهيل ڇهه ئي ڄڻا آهستي آهستي پاڻ ۾ ڏهي ويا هئاسون. خيال هرڪنهن جا پنهنجا پنهنجا پر ڪيترين ڳالهين ۾ هڪٻئي جا هڏڏوڪي ٿي ويا هئاسون.

محمد علي خون جي ڪيس ۾ هو، ضامن نه ٿي ٿيس. ٻيو انور هو. بي-اي فائنل پڙهندڙ سهڻو جوان، جنهن جي ڳوٺ ۾ سڱاوتيءَ تان مائٽن ۾ تفرقو هو. سندس شادي جتان ٿيڻي هئي اتان نه ٿي. خانداني جهيڙن سبب راڄ ۾ پيو ڪٿان به آسرو ڪونه هئس. ايڏي پهچ ۽ آمدني ڪانه هيس، جو پاهران سگهه مليس. سندس خيال تمام سٺا هئا. پڙهائيءَ جو به گهڻو شوق هوندو هئس. مون وٽ جيڪي چاليهارو کن چڱڙا ڪتاب هئا، ٿن مان ورلي ڇڏيو هئائين. مطلب ته انور ڏاڍو پيارو ۽ ڪارائتو جوان هو.

ٽئي شاگرد جمال جي ماءُ سخت بيمار هئي، معافي وٺڻ کان سواءِ نٿي نڪري سگهيو. معافيءَ لاءِ هو تيار نه هو. هيڏانهن

منهنجا ڪيس رُلي دربدر ٿي ويا هئا ۽ وڪالت ختم ٿي ويئي هئي. مطلب ته هرڪو هرڪنهن جي مسئلن ۽ عادتن کان واقف هو.

هڪڙيءَ بهار جي مند ۾ شام جي مهل هئي. دروازا ۽ ڪلف ڪڙا بند ٿيڻ ۾ اڃا ٻه ٽي ڪلاڪ هئا. ڏاڍي وڻندڙ ۽ خمار ڏيندڙ هوا پئي لڳي. اڱڻ ۾ موتئي ۽ گلاب جي گلن جي هٻڪار من کي آزاد فضائن لاءِ آتو پئي ڪيو. سرور جيلر به اچي ڪچهريءَ ۾ شامل ٿيو. بحث هلي هلي وڃي فلسفيائين ڳالهين، تقدير ۽ تدبير، ٿيڻي اڻ ٿيڻي، اتفاق يا قسمت جي لکئي جهڙن موضوعن تي پهتو. سرور تمام سريلو جوان هو ۽ قيدين کي به انسان سمجهڻ وارن اڻلڀ جيلرن منجهان هڪ هو. وڏي جوش خروش سان بحث ۾ حصو وٺندي چيائين: ”سائين، توهان چيو ته ڪيترين اڻ ٿيڻيون ڳالهيون رڳو ظاهري طرح اڻ ٿيڻيون هونديون آهن. توردين وڏيڪ سازگار حالتن ملڻ سان اهي ٿيڻيون ۽ ممڪن ڳالهيون ٿي سگهن ٿيون. مثال ڏيو؟“

چيم: ”مثال طور پاڻ هتي ست ڄڻا ويٺا آهيون. پاڻ ست ئي ڄڻا جيڪڏهن نيڪ نيتيءَ ۽ انسان دوستيءَ جي اعليٰ آدرشن جي ڪري پاڻ ۾ ٻڌي ڪري پنهنجا سمورا وسيلا اورچائيءَ ۽ ثابت قدميءَ سان ڪتب آڻڻ جو پڪو پهه ڪريون ته پاڻ هتي جيل اندر بند هوندي به ڪئين انساني زندگيون بچائي سگهون ٿا: فرض ڪريو ته هتي ڪو لاوارث قيدي آهي. هو بيگناه آهي پر ڪيس مٿس سورهن آنا ٻيهي ويو آهي ۽ گهٽو ڪري سزا کائيندو. هاڻ پاڻ هتي ويٺل ماڻهو هن جيل سارو ۽ پنهنجي پنهنجي حال سارو ويهن ئي نمهن جو زور لڳايون ته گهٽو ڪري پاڻ ڪيس بچائي وٺندا سين.“

”جي اهو قبولدار هجي ته پوءِ؟“ سرور پڇيو.

چيم: ”زوريءَ ورتل قبولداريءَ تان ڦري به سگهي ٿو. ڪيترين ئي حالتن ۾ ڪورٽون به اهڙيءَ قبولداريءَ کي رد ڪري ڇڏينديون آهن.“

سرور هڪ مٿان ٻيو سوال ڪندو رهيو: ”پر جي جوابدار قبوليت ڏان نه ڦري، تڏهن؟ جي ڦرڻ لاءِ تيار ئي نه هجي ۽ چوي ته مون ٻدلو ورتو آهي، ته پوءِ ڇا ڪري سگهبو؟“

مون چيو، ”گهڻا گهڻا سال اڳ وڪالت جي شروعاتي دور ۾ هڪڙو اهڙو همراهه مون کي به ڳڏيو هو. غريب هو، پاڻ وڪيل ڪونه ٿي ڪري سگهيو. سو آءٌ سرڪار طرفان مقرر ٿيل Pauper's Advocate يعني مفلس جوابدار جو نالي ماتر سرڪاري فيءَ تي مقرر ٿيل خيراتي وڪيل ٿيو هئس.

”چيومانس ته چئو ته ’مون زال وٽان هڪڙو شڪي ماڻهو ڀڄندي ڏٺو هو تنهنڪري اوچتي ڪاوڙ وچان پٽ تي پيل بصر وڍڻ جي ڇري کڻي هڻي ڪڍيمانس.‘ ته چئي ته ’نه سائين، نه! مون کي شڪ هو، ان ڪري آءٌ ڪماڪمي ڪري بازار مان نئون ڇُرو وٺي آيس کيس مارڻ لاءِ. گهر آيس ته سُتي پيئي هئي.... اڪيلي اڪيلي. ڇُرو نڙيءَ تي رکي، نڙي وڍي رکيمانس. ماڻهو ڀاڄو ان مهل نه ڪو هو نه ئي ڪو ڀڳو!‘ اها ڳالهه ٻڌي مون کيس ڊيڃاريو، دڙڪا ڏنامانس، پوليس وارن کي منٿ ڪري گهوگها ڏياري، کيس ٻڌايم ته ڦاسيءَ مهل هن ڪان به سخت گهوگها ملندءِ، پر سڀ جون تنگون ٿي، چوٽين ڏهي ٿي ڪانه! چئي، ’سائين! مون ڏوهه ڪيو آهي، پوءِ ته مون کي سزا ملي! آءٌ مٿيءَ زال تي ڪوڙ ڪيئن وجهان ته مون وٽانئس ماڻهو ڀڄندي ڏٺو ۽ بصر وڍڻ جي ڇُريءَ سان کيس اوچتو ماري ڇڏيم؟‘

”ڪورٽ ۾ بيان مهل مون اٿي سندس پاران سندس فائدي ۾ بيان ڏنو پر هو به اٿي بيٺو ۽ ڳالهائڻ جي موڪل گهريائين. سيشن جج کيس ڳالهائڻ جي موڪل ڏني. چيائين: ’سائين، وڪيل صاحب کي شاباس هجي! منهنجي ڀلي لاءِ ٿو ڪري، پر مون خون ڪيو آهي. نڪو ماڻهو نڪو ڇيٽو، نڪو بصر نڪا ٿوم. حڪماڪميءَ ڪُٺو اٿمانس. تون انصاف ڪر.‘

مون درخواست ڏني ته منهنجو اصيل چريو آهي. سيشن ڪورٽ سول سرجن ڏانهن موڪليس. ان لکي موڪليو ته سورنهن آنا سنئون آهي. سيشن جج کي هن جي ايمانداريءَ سان گهڻي ئي همدردي پر سندس هٿ ٻڌل. سزا ڏنائين — ڦاسي. هاءِ ڪورٽ جو به سزا بحال لاءِ هٿ ڇيو نه ڪري. اسپيشل طبي بورڊ ويهاريائون پر انهن به چيو ”سنئون آهي.“ لاچار انهن به ڦاسي بحال رکي ۽ همراهه ايمانداري جا ڪلما پڙهندو ڦاسي چڙهي ويو .... اهڙا ماڻهو پيا آهن. پر بنهه خاص حالتن کي ڇڏي عام حالتن ۾ قبولداريءَ تي محڪم بيهڻ ۽ ”سزا! سزا!“ ڪندڙ بي گناهه ماڻهن کي به بچائي سگهجي ٿو. بشرطيڪ ڪجهه هڏڏوڪي ماڻهو گڏجي سندس پرخلوص ۽ ڀرپور مدد ڪن ....“

ايتري ۾ سرور کي سڏ ٿيو. هو هليو ويو. بحث سندس پرپٺ هلندو رهيو.

(٤)

هڪڙي ڏينهن ڪنهن ڪم سان ڊپٽي سپريڊنٽ جي آفيس ۾ ويٺو هئس. سرور جيلر به پاسي ۾ ويٺو هو. ڊپٽيءَ کي وڏي سپريڊنٽ گهرايو. سو مٿي هليو ويو. اسين ويٺا رهياسين. ڪنهن مهل سرور ٿورڙو نمي، مون کي ڪن ۾ چيو: ”سائين، ڀلا ههڙي ماڻهوءَ کي مرڻ گهرجي يا جيئرو رهڻ گهرجي؟“ مون اوڏانهن لوڏو هنيو جيڏانهن نهاريندي هن اها ڳالهه چئي هئي. هڪڙي سنتريائيءَ سان گڏ هوءَ بيٺي هئي. ڪي گهڙيون منهنجون اکيون حيرانيءَ سان تڪينديون رهيون. اڄ ڏينهن تائين ڪوبه اهو فيصلو ڪري ڪونه سگهيو آهي ته اصل ۾ حسن ڇا مان ٻڌجي ٿو؟ حسن ڇا آهي؟ حسن جا ڪل گهڻا قسم آهن؟ گهڻيون جنسون آهن؟ حسن ڇا ۾ آهي؟ اکين ۾؟ نڪ ۾؟ هٿن پيرن ۾، يا چپن ۾؟ پيو ڪٿي ڪٿي؟ شخصيت جي مجموعي تاثر ۾؟

کنهن فارسي شاعر سچ چيو آهي ته: "سهڻن جون ڪئين ادائون اهڙيون آهن جن تي ڪو نالو رکيل ڪونهي."

منهنجون اکيون جتي هيون اتي اٽڪي بيهي رهيون.

واڱڻائي ڇيٽ جي چولي، سٿڻ، ڪاري پوتيءَ ۽ سادي سودي چمپل ۾ هوءَ سورهن سترهن ورهين جي هڪڙي اهڙي ڇوڪري هئي، جنهن جا هٿ، پير، نڪ، اکيون عام ڇوڪرين جهڙا يا انهن کان ڪجهه ڇڱيرا هئا. پر سندس بيهڻ ۽ نهارڻ جو انداز، سندس سموري جسم ۽ چهري مان بکندڙ سندس ذهني ۽ جذباتي شخصيت جو اثر، جادوءَ جو حڪم رکندڙ هو. الائي نئين قيد تي آئي هئي يا شنوائي تان موٽي هئي يا الائي پيشي هيس. (جيل ۾ ڪو ڏوهه ڪيو آهي ته وڏن صاحبن اڳيان سزا لاءِ وٺي ايندا آهن. اها تي پيشي).

سرور پڇيو: "سائين، ڪهڙي دنيا ۾ آهيو؟ سوال جو جواب ڪونه ڏنو؟"

مون چيو: "ڪهڙو سوال؟ .... ها .... نه، هن کي جيئرو رهڻ گهرجي!"

سرور چيو: "مون انهيءَ جي ڳالهه تي ڪئي تنهن ڏينهن. مڙس ماريو اٿس. ڇٽي تي مون برابر ماريو آهي. پنهنجي پيڻ جو بدلو ورتو اٿم. وري جيئرو ٿي اچي ته وري به ماريندي سانس، مون کي ڦاسي کپي پيو ڪجهه به نه کپي. منهنجو مقصد پورو ٿيو. مون پنهنجي مظلوم پيڻ جو بدلو ورتو. هاڻ مون کي جيئري رهڻ جي ڪابه ضرورت ڪانهي ... ڏسو تا چري جا ڪم؟!"

هن شوخيءَ سان وراڻيو: "Mister! Mind your own business."

(مسٽرا توهان پنهنجي ڪم جي ڪريو!)

هن جو اهو انگريزي جملو ٻڌي، مون کي اوچتو هڪڙو ڇريائيءَ جو خيال آيو. سوچيم ته ڏکو هٽان ۽ ڇوڪريءَ کي حيرت ۾ وجهي، سندس لاپرواهيءَ جي زره کي هيڪر ٽوڙي

رڪان. ڏکو وري ڇا جو....؟.... آءٌ سمجهي ويس تہ ڪا ايمن هوندي، ٻي ڳالهہ تہ ٿي نٿي سگهي.

هڪدم ڪانئس پڇيم: "تون مشرڪ پاس آهين؟"

چيائين: "تڪڙ ڪانهي! ان ۾ توهان جو ڇا؟ توهان پنهنجو ڪم ڪريو."

مون وري چيو: "تون ڳوٺ وسندپور جي رهندڙ آهين؟"

هوءَ ٿورو هٻڪي، "جي آهيان تہ ان ۾ ڏوهہ ٿي پيو ڇا؟"

چيم: "تون رحمت جي ننڍي ڀيڻ ڀاڳڀري آهين."

هاڻ هوءَ واقعي حيران ٿي ويئي! مون سواءِ ترسڻ جي ڪيس چيو، "تون عبدالجبار جي ٻي زال آهين."

چيائين: "ها، ها، مون ان کي قتل ڪيو! ڪيو! توهان کي جيڪي ڪرڻو آهي سو ڪريو!"

چيم: "تنهنجي ڀيڻ رحمت کي عبدالجبار، ڳوٺ عبدالله خان جي ڀرسان ڪنهن جي جهنگ ۾ قتل ڪيو هو؟"

مون عبدالجبار جي ڪيس جو سڄو فائيل پڙهيو هو ۽ جاءِ واردات جو مشيرنامو ذهن ۾ هوم. چيائين: "مون بہ ان ساڳئي هنڌ پورو ڪيومانس. پر.... پر توهان کي ڪيئن خبر پئي؟ "توهان پوليس وارا آهيو ڇا؟"

"آءٌ جادوگر آهيان،" ورنديءَ ۾ چيم، "مون کي سڀ خبر آهي تہ عبدالجبار ڇا هو ۽ جي تو ڪيس سچ پچ ماري وڌو آهي تہ ان ۾ ڏوهہ تنهنجو ڪونہ هوندو. هن رحمت کي بي-راڱناهہ قتل ڪيو هو.... هن کي تہ گهٽ ۾ گهٽ ڦاسي ملڻ گهربي هئي."

پهريون ڀيرو هن جي چهري جو تاثر بدليو. سندس منهن تي بيماڪي، ڇنڀاڻپ ۽ ويڙهہ جي جذبن منجهان اداسيءَ ۽ درد جا پاڇولا اڀري آيا ۽ پوءِ سندس نيڻن جي ڪنڊن مان بہ ڳوڙها آهستڙي آهستڙي ڳڙيا ۽ هيٺ سري آيا. هن ڪين اگهڻ يا لڪائڻ جي ڪابہ ضرورت نہ سمجهي. فقط ڪنڌ هيٺ ڪري

ڇڏيائين. آءُ جنهن ڪم لاءِ ڏيڻيءَ وٽ آيو هئس اهو ڇڏي، ماڙڙي ڪري، اتي پنهنجي وارڊ ڏانهن موٽي آيس.

ٻن ڇئن ڏينهن ڪان پوءِ سرور هڪڙو فائيل کڻي آيو. چيائين: "هي پاڳيريءَ جي ڪيس جا نقل آهن. باقي سندس قبولداريءَ جو نقل انهن ۾ ڪونهي. اهو بہ آءُ جيئن تيئن ڪري، پنهنجي خرچ تي هتوهت ليٽر موڪلي يا پاڻ وڃي وٺي ايندس. توهان جي ليڪچر جو ڪجهہ اسان تي بہ اثر پوڻ شروع ٿيو آهي تہ هڪٻئي جي جائز مدد ڪجي. خاص ڪري مظلوم انسانن جي بنان لالچ جي مدد ڪجي. هاڻ اوهين ڇهہ ٻهاڙ جيڏا مڙس آهيو. آءُ اوهان جي ذاتي قانوني قابليت کي ۽ اوهان ڇهن ئي جي خلوص ڀريل انساني همدرديءَ جي جذبي کي تڏهن سلام ڪندس جڏهن توهان هن ڇوڪريءَ جي زندگيءَ کي موت جي منهن مان بچائي ڏيکاريندا!"

ٻئي هفتي قبوليت جو نقل بہ اچي مليو جيڪو انور پڙهيو ۽ اسان سڀني ٻڌو:

"آئون پاڳيري زال عبدالجبار، مسلمان، بالغ، عمر اٽڪل ١٦ سال، ذات.... ڇوان ٿي تہ مون کي ڪنهن بہ ڪونہ برغلايو آهي. نڪي ڪو آسرو ڏنو آهي يا لالچايو آهي. هوش حواس جي سلامتي ۾ پنهنجي رضا خوشيءَ سان هيٺيون بيان ڏيان ٿي:

"منهنجو نالو پاڳيري ڌيءَ الهڏنو، زال فوتي عبدالجبار، ذات.... ويٺل ڳوٺ وسندپور تعلقو.... ضلع.... آهي. آءُ الهڏني جي ٻي نمبر ڌيءَ آهيان. ٻهريون نمبر ڌي رحمت هئي جيڪا نائين ۾ پڙهندي هئي. فوتي عبدالجبار ٻهرين منهنجي مائٽن کي ڌمڪائي، ڊيڄاري، منهنجي وڏي ڀيڻ سان شادي ڪئي. پوءِ ان کي بند ڪري ويهاري ڇڏيائين. اسان وٽ اچڻ ڪونہ ڇڏيندو هئس. پوءِ مورڳو ڪيس شهر وٺي هليو ويو. آخر هڪڙي ڏينهن اچڻ جي بهاني، واٽ تي گهڻتا ڏيئي، خون ڪري ڇڏيائين ۽ منهنجي ڀيڻ تي ڪوڙو الزام هڻي، غيرت جو بهانو ڏاهي، پاڻ کي ٻچي ڪري

ٻچائي ورتائين. ڏيڍ سال کان پوءِ هو آزاد ٿي موٽي آيو. مون مئٽرڪ پاس ڪئي هئي. فوتي وري ٻه منهنجي پيءُ ماءُ کي خون جا ڏڙڪا ڏيئي ۽ راڄوٽي ڏياءُ وجهي، مون سان زوريءَ شادي ڪئي. مون نڪاح ۾ وارث ٻه ڪونه ڪنيو ۽ صاف انڪار ڪري ڇڏيو. پر مون کي مائٽن ڌپ وچان زبردستي عبدالجبار کي ڏيئي ڇڏيو. رڳو اها راڄوٽي ضمانت ڏنائين ته عيدن برادن تي مائٽن کان ڪونه جهليندس. پوءِ هو مون کي ٻه ان شهر ۾ ڏئي وٺي وڃي رهيو جتي منهنجي ڀيڻ ساڙس رهندي هئي. هو مون کي اجائي مارڪٽ ڪندو هو. سدائين چوندو هو ته 'پڙهي ڪري تنهنجو دماغ خراب ٿي ويو آهي. آءُ توکي ٻه پورو ڪري ڇڏيندس. وري ٿين شادي ٻه ڪري سگهان ٿو.' مون کي منجهانئس هروقت سر جو خطرو رهندو هو. مون دل ئي دل ۾ پاڻ سان وچن ڪري ڇڏيو ته جي ڪو اهڙو وقت آيو ته آءُ پاڻ کي رڍ ٻڪريءَ وانگر بنا مقابلي جي چپ چاپ ڪُسڻ ڪانه ڏينديس.

"واقعي واري ڏينهن اسين عيد تي شهر کان منهنجي پيءُ جي ڳوٺ پئي آياسين. جڏهن ڳوٺ عبدالله جي پرسان جيڪو ڪنڊ جو جهنگ آهي اتي پهتاسين ته هن مون کي چيو ته ٿورو آرام ڪنداسين. اسين ويهي رهياسين. آءُ ڪنڊي جي هڪ ٿلهي وڻ کي ٽيڪ ڏيئي ويهي رهيس. هن وري اهي دستوري ڳالهيون ڪرڻ شروع ڪيون ته عيد تي هلڻ جو ڪوبه ضرور ڪونه آهي. تون ضد ۽ نافرماني ڪري پيئي هلين. آءُ غيرت وارو ماڻهو آهيان ۽ ڌاڙيل آهيان. مون کي ڪير به هٿ لائي نٿو سگهي. تون پيٽين کان ٻه وڌيڪ هٺيلي آهين. مئٽرڪ پاس ڪيو اٿئي ته پاڻ کي وڏي شيءِ سمجهڻ لڳي آهين. آءُ توکي اهڙو ٽيڪ ڪندس جو جڳ ڏسندو. هي سامهون جيڪو وڻ ڏسين پئي نه .... ان ساڳئي وڻ هيٺ پيٽين کي ٻه سندس هٿ جي سزا ڏني هيم.

"فوتيءَ جون اهي ڳالهيون ٻڌي منهنجي من ۾ پنهنجي بي گناهه ڀيڻ جي مظلوميت جي ڏک وچان آگ ٻرڻ لڳي. مون

به ڇڻي ڏنو مانس ته ”جبار! تون ايڏو تڪبر نه ڪر! قدرت جي قهر کان ڊڄ! قدرت چاهي ته تون به ڪنهن ڏينهن منهنجي ڀيڻ وانگر ڪريل لاش تي سڪهين ٿو!“

اها ڳالهه ٻڌي ڪيس ڇر وٺي ويئي ۽ اٿين چوندي ته ”تنهنجي ايڏي مجال!“ کهاڙي کڻي مون تي حملو ڪرڻ لاءِ ڊوڙيو.

”مون کي پڪ ٿي ته اڄ هي مون کي ماري پورو ڪندو. موت کي اکين آڏو ڏسي مون ۾ ڇڻ ازغيبي قوت ۽ ڦڙتي اچي ويئي. مون سوچي ورتو ته جي هن حملو ڪيو ته ڇا ڪرڻ گهرجي. جڏهن هن ڊوڙي مون کي کهاڙي هڻي ته آءٌ يڪدم هيٺ جهڪي ويس ۽ کهاڙي وڻ ۾ کُپي ويئي. لٺ جهڙي هڪ ٿلهي سڪل ٽاري منهنجي پاسي ۾ پئي هئي. جيسين هو کهاڙيءَ کي وڻ جي ٿُڙ مان ڇڏائي، تيسين مون وڄ جهڙي تيزيءَ سان سٽ ڏيئي اها ٽاري کڻي ورتي ۽ سر جو آسرو ڀلي تمام زور سان کيس وهائي ڪڍيم. ڀهريون ٿي ڌڪ وڃي لوندڙيءَ ۾ لڳس. مون ڊپ ۾ وارو وار ٻڌي ڏني. نيٺ هو ڪري پيو. پر وري اٿڻ جي ڪيائين. مون ڊپ وچان کيس تيستائين ڌڪ پئي هنيا، جيسين پڪ ٿيم ته هو ساڻو ٿي ڍهي پيو آهي. پوءِ جڏهن ڏسي پڪ ڪيم ته هو مري ويو آهي، تڏهن اها لٺ جهڙي ٿلهي ٽاري کڻي، پاسي واري عبدالله خان جي ڳوٺ ويس. اتي ماڻهن کي ٻڌايم ته مون مڙس ماريو آهي. انهن مون کي پوليس ۾ پيش ڪيو.

مون پنهنجي ڀيڻ جي ناحق خون جو پلاند ورتو آهي ۽ سندس قاتل کي قتل ڪيو آهي. ڪورٽ سڳوري انصاف ڪري.“

جڏهن بيان جو نقل پڙهجي پورو ٿيو ته سڀ کان اڳ محمد علي خان وڏي هڪل سان تبصرو ڪيو:

”لخنالت هجنئي! بي‌غيرت رن! مڙس ماري هاڻي ويٺي آهي ٽال و گهار ڪرڻ! ڌڪ اٿيئي پڙوي!“

انور ٽپي ڳاڙهو ٿي ويو. چيائين: ”واهه جو انصاف ڪيو اٿيئي محمد علي خان! آخر وڏين نه پنهنجي رجعت پسند لائين ني!“

مون همراهن کي چيو، ”نور محمد چارليءَ جي هڪڙي فلم هئي جنهن ۾ پاڻ ۾ ٽي يار آهن. چارليءَ جي هٿ ۾ هڪ ننڍڙي گهنڊڻي آهي. ڪيڏانهن گهمڻ وڃن ٿا ته هڪبئي جي ڪنڌن ۾ ٻانهون وجهيو هلن. وچ ۾ چارلي، پاسي ۾ ٻيا ٻه. جتي به چارليءَ کي ڪو خيال اچي ٿو ته فلاڻيءَ ڳالهه تي پاڻ ۾ صلاح ڪريون ته هٿ سان ويٺو گهنڊ وڄائي ۽ زبان سان واڪو ڪريو چوي ”ميٽنگ!“ اهي آواز ٻڌيو سڀ بيهو رهن ۽ اتئين بيٺي بيٺي پاڻ ۾ صلاح مصلحت ڪرڻ لڳن ٿا. پاڻ وٽ گهنڊڻي ته ڪانهي پر پاڻ به هاڻ هن مسئلي تي پاڻ ۾چارلي ۽ سندس يارن وانگر ميٽنگ ڪنداسين.“

عبدالجبار جيڪا مون سان حقيقت ڪئي هئي سا مون سربستي ”ميٽنگ“ کي ٻڌائي ۽ ڪين چيو ”هاڻ سموريون معلوم ٿي سگهڻ جهڙيون حقيقتون اوهان جي اڳيان آهن. هاڻ آءٌ سوال ٿو پڇان ته ”ڇا هن ڇوڪريءَ بي واجبي قتل ڪيو آهي؟“

ڀيريائين محمد علي خان چيو: ”بلڪل بي واجبي! لعنت هجيس!“

پوءِ انور چيو: ”قتل ته ڪيو ڏي ڪونه اٿس. پنهنجو سر بچايو اٿس. پر جي واقعي قتل ڪري ها ته به جائز هو. پيءُ جو بدلو وٺڻ سندس فرض هو.“

جمال چيو: ”حق تي آهي! اسان جو ڪيس سلام آهي!“

ٻئي شاگرد ڪمال‌الدين رڳو ايترو چيو: ”بيڏوهه آهي. مٿس سلام آهي.“

وڪيل محمد اسماعيل چيو: Self Defence يعني پاڻ بچاءُ جو ڪيس ٿو ڏسجي. بظاهر ڇوڪري سچ ٿي ڳالهائي.“

مون چيو: ” آءٌ گهٽائيءَ جي راءِ سان بدل آهيان، ڇوڪريءَ کي پاڻ بچائڻ ٿوڙي بدلي وٺڻ ٻنهي قسمن جا حق هئا. هوءَ بيڏوهي آهي.“

سڀ اٿي لڳا. مون چيو: ”اڇا ميٽنگ جاري آهي. منهنجي رٿ آهي ته جي پاڻ متفق هجون ته هن بيگناهه ڇوڪريءَ جي بچاءَ لاءِ پنهنجي حال آهر ڀرپور ڪوشش ڪريون.“

محمد علي خان چيو: ”آءٌ رٿ جو مخالف آهيان. باقي سنگت جيڪو گهڻائيءَ سان فيصلو ڪندي سو مون کي منظور آهي.“

ٻين رٿ سان اتفاق ڪيو. آخر فيصلو ٿيو ته هرڪو پنهنجي وت آهر ڪجهه پئسا ڏئي.

محمد اسماعيل ڪيس جي حقيقت واري پاسي Factual Aspect جي قانوني يادداشت Brief ٺاهي. آءٌ قانوني پاسي Legal Aspect جي Brief ٺاهيان، ۽ محمد اسماعيل سان گڏجي پنهنجي دوست مسٽر فيض محمد وڪيل کي خط لکان ته هيءُ ڪيس کڻي ۽ هلائي، جوابدارڻ آزاد ڪرائي. خط کڻي وڃڻ لاءِ ماڻهو محمد علي خان جو وڃي.

محمد علي خان پنج سو ڏنا، مون ۽ محمد اسماعيل ٻه ٻه سئو ڏنا، شاگردن پنجاهه پنجاهه رپيا ڏنا. ڪل ٿيا ١٠٥٠ رپيا. ان مان پنجاهه رپيا محمد علي خان جي ماڻهو کي ڀاڙي جا ڏيئي هزار رپين ۽ خط سان ڪيس مسٽر فيض محمد وڪيل ڏانهن موڪليوسون. ڪيس لکيوسون:

پيارا مسٽر فيض محمد،

انسان دوستيءَ جي جذبي وچان اسان هن ڪيس ۾ هٿ وڌا آهن، توهان جي آسري. اوهان هي اسان جو ڇڻ ذاتي ڪم ڪري سمجهندا ۽ ان ۾ ايتريقدر دلچسپي وٺندا. في اسين ڏيئي نٿا سگهون. هيءَ ٿورڙي رقم فقط ڀاڙي ڀتي لاءِ موڪليون ٿا. ڪيس هلڻ وارو هوندو. وڪالتنامو جلد ڏياري موڪليو. پاڻ کي خبر آهي ته عدالت قانون موجب رڳو شاهدي جي ٻاهرين روپ Form کي ڪاڻ ڏسندي آهي پر تهه ۾ وڃي ان جي اصليت Content کي ڏسندي ۽ ٻنهي ۾ ٽڪر جي حالت ۾ حقيقي اصليت کي ٻاهرين ڏيک تي فوقيت ڏيندي.

هن ڪيس ۾ قبوليت کان سواءِ ٻي ڪابہ اکين ڏٺي شاهدي
Occular Evidence ڪانهي. قبوليت ۾ بہ تضاد آهي. جيئن
واقعو بيان ڪيل آهي، تنهن موجب سر بچاءُ ويو آهي ۽ اهڙي
ريت ذاتي بچاءُ جو قانوني حق استعمال ڪيو ويو آهي جيڪو
ڏوهہ ناهي. رکو ٻچاڙي ۾ بدلي وٺڻ جو ذڪر ڪيل آهي. ان
جملي جو اصل واقعي سان ڪوبہ واسطو ڪونهي. اهو فقط پاڻ
کي هڪڙي نفسياتي آٿت ۽ جواز ڏيڻ لاءِ چيو ويو آهي. چيو
تہ جوابدارڻ ذاتي بچاءُ جي قانوني حق جي موجودگي ۽ سو بہ
ڪنهن عورت کي اهڙي قانوني حق ميسر هجڻ ۽ اهو بہ خود
پنهنجي مڙس جي خلاف، تنهن حقيقت کان اڻ ڄاڻ آهي. ٻئي
طرف پلاند جي ڳالهہ هرڪو پيو ڪندو آهي. ان ڪري هن
پنهنجي قانوني طرح جائز (پر سندس اڻ ڄاڻائيءَ ڪري خود سندس
نظر ۾ ناجائز) ڪم کي بدلو سڏي ان لاءِ هڪڙو اخلاقي ۽
جذباتي جواز پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. اهو واقعي
کان بعد جو Post Facto جذباتي ۽ نفسياتي ويچار آهي! بس،
واقعي جي حد تائين ان ۾ پلاند جو ڪوبہ عنصر Factually
موجود ڪونهي. پلاند وارو جملو پاڻ ڇوڪريءَ جي معصوميت،
اڻ ڄاڻائي ۽ ايمانداريءَ جو ثبوت آهي، تہ هو پاڻ کي هاسيڪار
بچائڻ نٿي گهري ۽ جيڪي دل ۾ آيو اٿس سو سواءِ سوچڻ جي
چئي ڏنو اٿس. هن ڳالهہ سان گڏ اسان هن ڪيس بابت توهان
جي مدد لاءِ حقيقت توڙي قانون جي سلسلي ۾ ياداشتون شامل
ڪيون آهن. مناسب سمجهو تہ انهن کي بہ نظر مان ڪڍندا.
قانوني سنڌون ۽ حوالا ٽي سال اڳ تائين جا آهن. انهن جي
ڇڪاس ڪري باقي ٽن سالن ۾ قانون اندر ٿيل واڌارن کي نظر
مان ڪڍي وٺندا، حالات جي شاهدي Circumstantial Evidence
پڻ جوابدارڻ جي فائدي ۾ آهي. ڪهاڙيءَ ۽ ان جي وڻ تي
نشان جو واردات جي مشيرنامي ۾ ذڪر ٿيل آهي. اميد تہ
توهان کي ڪا خاص ڏکيائي ڪانہ ٿيندي.

ڪاميابيءَ جا دعاگو.

"........"

اسان وٽ وڏن وڪيلن جي في ڪانهَ هئي. فيض محمد ڪو وڏو يا نالي وارو وڪيل ڪونهَ هو. پر حياءَ وارو ۽ يار ويس ماڻهو هو. سوچيوسون تهَ گهٽو بنيادي ڪم اسان ڪيس ڪري ڏنو آهي. ڪيس سنو آهي. همٿ ڪندو تهَ وچي پار پوندو.

سرور جيلر وڏن حيلن ۽ اٽڪلن سان ڀاڳيريءَ ڪان وڪالت نامي تي صحيح ورتي. ڀاڳيريءَ جون بهَ رسمي شنوايون پئي هليون، اسان مان بهَ هڪ نهَ پئي جو پنهنجين شنوائن تي وڃڻ پيو ٿيندو هو. اڳين گسان پنڌان ماڙيءَ يعني جيل جي گيٽ واري آفيس وٽ ڪڏهن ڪڏهن ڀاڳيريءَ سان آڏي ابتي عليڪ سليڪ ٿي ويندي هئي.

هڪڙي ڀيري منهنجي ۽ انور جي گڏ تاريخ رکيل هئي، اسين ٻاهر وڃڻ لاءِ ماڙيءَ تي پهتاسين تهَ هوءَ بهَ شنوائيءَ تان موٽي. مون کي ڏسڻ شرط چيائين: "سڀ خبر اٿم.... پر ايترو ٻڌائي ڇڏيانوَ تهَ پنهنجي بيان تان ٽر جيترو بهَ ڪانهَ ڦرنديس."

مون چيس: "توکي الائي ڪهڙي خبر آهي؟ اسان کي تهَ ڪابهَ خبر ڪانهي. توکي بيان تان ڦرڻ لاءِ چوي ڪير ٿو؟"

ٻئي ڀيري بهَ انور ۽ آءٌ گڏ هجون ۽ ساڻس اهڙي اتفاقي گڏجاڻي ٿي. چيائين: "توهان مون کي ڇڏائڻ لاءِ ڀلي زور لڳايو پر ورندو ڪجهه بهَ ڪونهَ. آءٌ جا ڇاتيءَ تي همٿ هڻيو ويٺي آهيان."

"تون سدا ڇاتيءَ تي همٿ هڻيو ويٺي هج." مون وجهه ڏسي انور ڏانهن نهاري چيو: "اساڻ سڳاوتيون بهَ ڪري ڇڏيون آهن. جيڪي ولڻي سي خبرون ڪر."

ٻئي ڇٽا ڳاڙها ٿي وياءِ انور ڪنڌ هيٺ ڪري ڇڏيو ۽ ڀاڳيري رُڪائيءَ سان چيو: "توهان ڪي ماڻهن جا وارث آهيو ڇا؟"

وراڻيم: "ماڻهو زبردستي مڙس بهَ پيا ٿيندا آهن. اسين رکو ڪٿي زبردستي وارث ٿياسين تهَ ڪو ڏوهه ٿي پيو ڇا؟"

"ٽڪڙ ڪانهي" چوندي، هوءَ زور زور سان وڪون کڻندي
هلي ويئي. پر مون ڏسي ورتو ته ويندي مهل آڏيءَ اک سان
اِنور ڏانهن ڏسي ڪجهه سوچ ۾ پئجي ويئي. اسان جو يار انور
به ته گهٽ ڪونه هو.

مون اها ڳالهه اچي همراهن سان ڪئي. پوءِ ته انور کي
"سرڪاري" طرح ڪٺي گهوٽ بنايائون ۽ ڪانئس رونشي ۾ طرح
طرح جون سنهيون رشوتون اڳاڙڻ لڳا. "گهوٽ! پاڻي پيار!"
"گهوٽ! ٿورا زور ڏي!" ڪڏهن ته چون "گهوٽ! ٿورو بوٽ
ته پالش ڪري ڇڏ. لاڏلو ٿيندين سپاڻي. اڄ ڪجهه سروس-ڙي
ته ڪري ڇڏ!"

ڪي وري ڪوڙي همدردي ڪري چون: "نه، يار نه!
اسان کي پنهنجو يار مارائڻو ڪونهي. ڇوڪري اڳيئي مڙس ماريئي،
همراه اسان جي ڪان تي وڃي، ڪنهن نه ڪنهن ڪم ۾ ڪا
ٿوري گهٽي مِشٽيڪ! ته هٽي لاهه نه ڪيڏي رڪيس!" انور به
چرچن ۾ گهوٽ ٿيو، رونشي ۾ سپني جون سروسون پيو ڪندو هو.

هڪڙي دفعي ياڳيريءَ کي پرسان لنگهندي، ٽڪڙو ٽڪڙو
صاف چئي ڏنم: "اسان سپني ڳڏجي تو ۽ انور جي سڳاوتي ڪري
ڇڏي آهي. هاڻ وٺيئي ته؛ اسان جي ڳالهه کي پاڻي ڏجان ۽
وٺيئي ته رد ڪجان." اهي اکر چئي، آءٌ ڪيس کو جواب ڏيڻ
جو موقعو نه ڏيئي، ٽڪڙ ۾ اڳيرو ٿي ويس. باقي ڪم پنهي
جي سمجهه، همت ۽ قسمت تي ۽ ٻئي طرف سرور جي هوشياريءَ
تي ڇڏي ڏنم.

آخر ڪيس هليو. ياڳيريءَ اهو ئي ساڳيو بيان ڏنو جيڪو
پهرين ڏينهن ڏنو هئائين. ساڳيو جملو چيائين ته "مون پنهنجي
پيءُ جو بدلو ورتو آهي."

ٽين يا چوٿين شنوائيءَ تي سرور ٻن پهرن مهل ٽڪڙو
ٽڪڙو وارد اندر گهڙي آيو. "مبارڪ! مبارڪ! آرڊر اچي ويا!"
"ڇا جا آرڊر؟" اسان سپني حيران ٿي پڇيو.

”پاڳيريءَ کي ڇڏڻ ۽ ڪيس دارالامان موڪلڻ جا آرڊر، جيئڻ پاڻ فيصلو ڪيو تيئن ٿيو. لک لک مبارڪون.“

اسان فيصلو ڪيو هو ته متان ڪو ڦـڏو ٿئي تنهن کان جي ڇوڪري آزاد ٿئي تـه مائٽن بدران في‌الحال دارالامان وڃي ۽ پوءِ انور آزاد ٿي وڃي ساڻس ملي پنهنجي قسمت آزمائي.

جيل جو دستور آهي ته عام طرح جيڪو ماڻهو ٻاهر نڪرندو آهي سو وري وسئون پويان لوُٽو ڪونه هڻندو آهي. جن جي جيل اندر هڪڙي کان سواءِ ساعت ڪانه سرندي آهي تن مان ڪو ٻاهر ويو ته وري ڏس به مشڪل لهندس. جيل ۽ ٻاهرين دنيا ۾ فرق بلڪ تضاد ئي اهڙو آهي، جو ٻاهر جي ماڻهوءَ کي اندر واري، سان ڳالهائڻ لاءِ مناسب لفظ ئي ڪونه ملندا: هڪڙي کي ڇا چون؟ هـُنن جا مسئلا هڪڙا، هـِنن جا ٻيا. جيل وارن جو ڏينهن ئي مشڪل سان گذري ۽ جيڪي ٻاهر آهن، تن کي متو ڪنهڻ جي به واندڪائي ڪانهي.

آئان ميهان دا ڪيها ميلا، او چرن جهنگ او چرن ٻيلا واري ڪار آهي.

پر ٽن مهينن کان پوءِ اسان واري لڏي مان ماڻهو نڪرڻ شروع ٿيا: پهرين محمد علي خان جو ضامن ٿيو. پوءِ انور آزاد ٿيو. پوءِ محمد اسماعيل وڪيل. پڇاڙيءَ جو وڃي اصلوڪن مان آءٌ ۽ ڪمال‌الدين رهياسين. تيسين وري نوان همراهه اچي ويا: ولي محمد، نورعلي، احمد خان ۽ ٻيا ڪئين اچي ڪٺا ٿيا. جيل ۽ مسافرخانو خالي ٿيڻا ناهن. هڪڙا پيا ويندا ٻيا پيا ايندا.

ڪئين مهينا لنگهي ويا. هڪڙي ڏينهن ملاقات جو سڏ ٿيو! وڃي ڏسان ته ملاقات جي ڪمري ۾ منهنجي دستوري ملاقاتين مان ڪير به ڪونهي. پوءِ انور تي نظر پيم. سندس پاسي ۾ مائي ويٺي هئي، اجرڪ ۾، اها به ستت ڏيئي، اٿي، ”بابا!“ ڪري مون کي پيرين پئي، هٿ ڏيئي گڏي. جي ڪٿي ڏسان ته پاڳيري! سندس متي تي هٿ رکي چيم: ”يڪين ٿن ڏيئن جون

سزائون اڳي ئي ڀيو لوڙيان! هيءَ چوٽين سزا ڪھڙي ڏوھه ۾ ملي آهي؟“

مون لاءِ جيڪي ڪتاب ۽ رسالا وٺي آيا هئا اهي منهنجي هٿ ۾ ڏيندي ۽ مرڪ ڏيکاريندي، حجت ڀري شوخيءَ ۽ رعب سان چيائين: ”اهو انهيءَ ڏوھه ۾ جو ٻنان ٻچاڳاڇا جي پرائين ڏيئن جون پرپٽ سڳاوتيون ڪريو ڇڏيو، پوءِ ماڻهو ماڻهن مان ڦاسيو پون ۽ جند ئي ڇڏايو ڪونه سگهن!“

انور مرڪي چيو: ”سائين ٻڌي ڇڏيو ڳالهيون!“

ڏٺم ته هوءَ خوش آهي. اڳي بيباڪ ويڙهاڪ ۽ مرڻ مارڻ لاءِ تيار هئي. هينئر انهن صفتن جي مٿان اٿاهه خوشي سرشاري، خوداعتمادي ۽ انساني رشتن ناتن تي اعتبار ۽ ناز جا احساس ڇانيل ٿي لڳا. پڇيومانس: ”انور ڪيئن نيڪ ناڪ ٿو هلي يا ڪريونس ڪن مهٽ؟“

ڀاڳڀري مظلوميت جو ڊونگ ڪري چيو: ”بس بابا! اوهان جنهن آڙاهه ۾ اڇليو آهي تنهن ۾ ويٺا پچون .... ڪُڇون پُڇون ڪونه ٿا.“

انور چيو: ”سائين: اسان جي مرلي بند آٿو! يارن اڳيئي سمجهائي ڇڏيو آهي ته ڪا ”مشتيڪ“ ڪيم ته پنهنجو به خير نه سمجهجانءِ. تنهن ڪان سواءِ هاڻي بندوق ٻندوق به هلائڻ سکي ويئي آهي. مون ڪان به سٺي نشاني باز ٿي ويئي آهي. هاڻ پنهنجي چلتي ناهي!“

ڀاڳڀري رڳو مرڪندي رهي.

ان ڪان پوءِ آءٌ به نيٺ آزاد ٿي ويس، وري ملڻ ڪونه ٿيو.

(٥)

ڏن ڇئن سالن ڪان پوءِ تنهن ڏينهن ڪيس اوچتو حيدرآباد ۾ پنهنجي گهر ڏسي بيانتها خوشي ٿي هيم. پيٽي خوشي ان ڪري ٿي هيم جو بختاور جنهن جي هيتري هاڪ ٻڌي هيم سا

خود اسان واري پاڳيري هئي. جڏهن مائيءَ تي ويٺا هئاسين تڏهن ياد اٿم ته پڇيو هومانس: "چري! ڪا سال خط پٽ ڪونه لکيئي؟ حال احوال ڪونه ڏنئي؟"

چوڻ لڳي: "سوچيم ته به اڪر پيٽ ۾ وجهي، ڪجهه ايري سيري سمجهه پرائي، ڪجهه تڪي پيسي جو اندو مندو قومي ڪمڪار ڪري، منهن ڏيکارڻ جهڙي ته ٿي اچان!"

مائيءَ کان پوءِ انور سان به خوب ڪچهريون ٿيون هيون، جيل جي گذريل ڏينهن جون، سندن تڏهوڪي زندگيءَ جون. پتو پيو ته پاڳيري ڳوٺ ۾ ماستريائي هئي. بي-اي پرائيوٽ پاس ڪئي هئائين. ايم-اي جي تياري پئي ڪيائين. انسانيت، سمجهه، جدوجهد ۽ قربانيءَ جو سبق ڏيندڙ سوين ڪهاڻيون، ناول، شعرن جا ڪتاب، ٻيا علمي ڪتاب چڱي طرح پڙهيا هئائين. پاڻ کي دل جان سان هڪ بهتر دنيا اڏڻ جي جدوجهد لاءِ ارپي ڇڏيو هئائين. موڪلن جي ڏينهن تي ۽ خاص ڪري وڪيشن ۾ گهر ڪانه ويهندي هئي.

خود انور به پوئتي پيل ڪونه هو؛ ۽ پاڙر هئس. اهي ٻئي ٻارو سنڀاليندا هئا. پاڻ نوڪري اهڙي ڳولهي هٿ ڪئي هئائين جنهن ۾ پگهار ڪا ايڏي گهٽي ڪانه هئي پر ٻيئي زال مڙس گڏيل ڪمائيءَ مان- رکو سکو ڪائي پنهنجي ڪم کي لڳا پيا هئا.

تنهن کان پوءِ وري به سال ٻه ٿي ٿي ويا. هرڪو پنهنجي پنهنجي پٽ ڪوهه ۾ لڳو پيو هو، تان جو اهو ڦيرڪو ڦيريو. ڌرتي تپي تاندا ٿي پيئي. هو جيئن ڪيئن بهانا ڪري ڳوٺن ۾ ڪاهي پيا. انور جي پرپاسي جي ڳوٺن ۾ ته ٻارڻ ٻاري ڏنا هئاڻون. تار ملڻ کان پوءِ آءٌ جڏهن ڪريما کي ساڻ ڪري اسپتال پهتس ته پاڳيري جي سس ٻڌايو هو "ڏينهن ڏني جو وچين وچين مهل اوچتو ڪٽي ڏسان ته الله ماريا ڳوٺ کي گهيرو ڪري ويا ۽ فير شروع ڪري ڏناءُون. اسان جن مان به جنهن وٽ جيڪو

هٿيار هو، تنهن ان سان مقابلو شروع ڪري ڏنو. ڪلاڪن جا ڪلاڪ فائرنگ هلندي رهي. ٻنهي طرفن ماڻهو ڦٽيا ۽ مئا.

پٺ اڪيڻي ڪاٺ ۾. باقي تنهن کي به الله مارين واڌوڙي وڌو. آخر بي‌هٿيار ماڻهو ڪيترو وڙهي ڪيترو وڙهندو. دشمن ڌوڪي پيا ڳوٺ ۾. ماري ڪٽي، راڄ مڙس جو سلهاڙي ڪٽي ويا. الله مٺن جي ٻچن ۾ رڙ وجهي. راڄن جي ٻچن کي رلائي ڇڏيائون.“ مائيءَ ڏوڙي سندس پرسان بيٺل مٺن مائٽن جي اکين مان ڳوڙها زاروزار وهي رهيا هئا.

... — ...

الاهي بخش جي گهر جي اڱڻ ۾ انهن ڳالهين کي ياد ڪندي، ياڳيري جي زندگي تي سوچيندي، الاجي ڪيڏي مهل اکيون پورجي ويس.

ٻئي ڏينهن صبح جو سڏو ڊاڪٽر الهه رکئي وٽ ويس. سندس منهن تي سرهائي ڏسي سمجهيم ته هوءَ اچا جيئري آهي ۽ سندس حالت خطري کان ٻاهر ٿي چڪي آهي. حقيقت ان کان به بهتر هئي. سندس صحت، جسم ۽ روح، موت کي پهرين ملهه دسي ڇڏي هئي. هوءَ هوش ۾ اچي چڪي هئي. پنهنجي پياري ساهيڙيءَ کي هوش حواس ۾ ڏسي، ڪريما جو ڪومايل چهرو، خوشيءَ وچان گلاب جيان ٽيڙي پيو هو.

مون پاڻ کي پوريءَ طرح قبضي ۾ ڪري، منهن تي رُڪ چاڙهي سندس مٿي تي پاٻوهه وچان هٿ ڦيريندي مرڪي چيو: ”سمجهيو هئم ته تون بنان موڪلائڻ جي بنان ٽڪيٽ رواني ٿي وئينءَ. پر تون ته شينهڻ لڳي وينئي آهين.“

سندس چپ چُريا. مون ڪنڌ نوائي جيڪي لفظ ڦڙا اڪر چيائين، سي ٻڌا. اهو ئي سندس پراڻو تڪيه ڪلام: ”تڪڙ ڪانهي!“

ايتري ۾ چپ وري چڙيا. ڪريما نيوڙي سندس ڳالهه ٻڌي ٺهڪ ڏيئي چيو: ”بابا خبر اٿئي ڇا ٿئي چوي؟ هنئن چماٽ هڻائيين! ڇري ڇٽي تي ايڏي تڪليف ڇو ڪئيو؟“

اسين ان ڏينهن موٽي گهر آياسين ۽ ٻئي هفتي موٽي وياسين ۽ هر هفتي ايندا رهياسين. ان وچ ۾ سندس ٻار، سندس ماءُ ڀيڻ، پاڻ، پيٺ ٻه اچي ويا هئا. سندن تنظيم جون ڪئين ساٿياڻيون ٻه ڀائرن يا مڙسن يا لتي ٻئي وڏين ماين سان گڏجي اسپتال ۾ ٿي آيون ويون. هرڪنهن وس آهر سندس هٿ تي ڪجهه نه ڪجهه رکيو. ڪي ٻيدا، ڪي گيهه مکڻ ڪٺي آيون. اسپتال ۾ سڀ کيس ڀاڳڀريءَ جي نالي سان سڏڻ لڳيون. ڪريما کين سمجهايو هو ته اهو نالو مٽس ساهرن رکيو هو.

ٻن مهينن کان پوءِ هوءَ ٺيڪ ٺاڪ ٿي ويئي. ڏينهن ٻن ۾ سندس اسپتال مان موڪل ٿيڻي هئي. ڪانئس موڪلائڻ مهل مون کيس آهستي چيو: ”ڀاڳڀري! ڇئو هن ڀيري ماڻهو پاڻ کي ملهه ماري ويا!“ کيس ڇرڻ ڪنهن وڇونءَ ڏنگ هڻي ڪڍيو.

”ڇو بابا؟“

سسٹس چيو: ”ادا تن الله مارين کي ڏيئڙيءَ جي بندوق جي فيرن سان ڪرندي ته مون پنهنجين هنن گنهگار اکين سان ڏٺو وڏيڪ جي پاڻ کي خبر ڪانهي.“

مون چيو: ”ڀاڳڀري! تون واقعي بختاور آهين! هن نئين دور جي بختاور.“